

LEGALIZAREA UNIUNII CONSENSUALE ÎN ROMÂNIA – ASPECTE SOCIO-JURIDICE ȘI CONSECINȚE SOCIALE

APOSTU IULIAN*

ABSTRACT

LEGALIZATION OF CONSENSUAL UNION IN ROMANIA – SOCIO-LEGAL ASPECTS AND SOCIAL CONSEQUENCES

The analysis of contemporary social discourse on family and marriage highlights a wide range of stereotypes that call into question the vitality of marriage (high divorce rate, young people's desire to stop having children, low interest in marriage, complicated divorce procedures etc.). Although such stereotypes are clearly contested by national statistical evidence, marriage is seen as in a severe decline and no longer has the resources to be revitalised. Against this backdrop, new voices are coming to rebuild the image of conjugality in new ways, seen as freer and much more secure from the point of view of personal assets or the autonomy of partners. Thus, consensual union (seen as a pre-marital state or as a legal union) appears in the view of some as a successful alternative for a fulfilled married life. In this sense, the dilemma of marriage *versus* consensual union offers new perspectives that oscillate between the function of solidarity and relational individualism, both dimensions being discussed and polemicized in social discourse, in the media and even in scientific literature.

The study is based on a quantitative analysis following Parsons' functionalist theory, the research being focused on its five dimensions: solidarity, individualism, intimacy, self / other relationship and relationship to the social norm. The study aims to analyse young people's social views on the marital choice between marriage and consensual union.

Keywords: marriage, consensual union, solidarity, relational individualism, functionality.

* Researcher, PhD, Institute of Sociology, Romanian Academy, e-mail: phdiulian@gmail.com.

INTRODUCERE

În ultimii ani, discursul social cu privire la vitalitatea mariajului în spațiul românesc a fost descris în termeni de dezechilibru structural în mai toate mediile sociale și uneori, chiar și în unele texte autointitulate științifice. În ciuda tonului general al acestor discursuri, datele naționale contraargumentează cu valori statistice evidente, invalidând toate opiniile care reclamă drama nupțialității, cea a divorțialității, a unui mariaj neatractiv datorită unei legislații care nu protejează patrimoniul personal sau care predefinește reguli pentru cuplul marital. Prezente atât în spațiul online, cât și în discuții la nivelul grupurilor de interacțiune, tema decăderii mariajului pare să fie certă nu prin realitatea sa științifică, prin justificările pe care le-ar oferi datele statistice la nivel național, ci prin însăși stereotipizarea pe care o presupune. Fiind de multe ori expusă în aceleași forme, într-o gamă extrem de variată de medii, de multe ori susținută și de mesaje mass-media în formulări cu putere persuasivă, ideea dramei mariajului pare legimimă, indivizii asimilând-o fără a-i mai verifica validitatea.

La o simplă interogare a datelor de pe pagina Institutului Național de Statistică se poate observa cu ușurință că rata disoluției familiei românești este constantă la cote mici și că în ultimii 4 ani, tendința este de ușoară scădere (2017 – 1,4 %, 2018 – 1,39 %, 2019 – 1,36 %, 2020 – 1,03 %, 2021 – 1,22 %). Apreciind discursul social cu privire la anticiparea unei noi drame a familiei românești ca urmare a perioadelor de izolare, tocmai prin creșterea indicatorului de divorțialitate, putem observa dublul decalaj între datele statistice naționale și discursul public – România are una dintre cele mai mici rate de divorțialitate din Europa și, contrar anticipărilor, rata disoluției după primul an de pandemie a scăzut la cel mai mic nivel din ultimele trei decenii. Mai mult, dacă în țările europene au crescut indicatorii de divorțialitate atunci când s-au simplificat procedurile de divorț, în cazul României, simplificarea procedurilor de divorț din anii 2012–2013 evidențiază tot niveluri scăzute ale divorțialității (1,59 % în 2011, 1,4 % în 2012, 1,27 % în 2013 și 1,22 % în anul 2014).

Privind din perspectiva imperativelor legislative care definesc drepturile și obligațiile partenerilor căsătoriți, stereotipurile sociale urmăresc aceeași traiectorie a unor discursuri aparent persuasive și logice, însă fără niciun fundament juridic și social. Conform articolelor Codului Civil, obligațiile partenerilor sunt: egalitatea între soți, accesul egal la resurse, locuirea comună (cu precizarea că, pentru motive temeinice, soții pot locui și separat), fidelitatea și sprijinul reciproc. Altfel spus, suma de prescripții juridice definite de Codul Civil coincide cu pretențiile generale cu privire la orice parteneriat, așadar, nu se poate vorbi despre un set de restricții care predefinesc limitarea autonomiei cuplului.

Privind din perspectiva fuziunii romantice, criteriile de selecție rămân aceleași, cu o singură excepție, criteriul homogamic. Ideea alegerii partenerului din proximitatea spațială sau din cea a mediului cultural devin insuficiente pentru contemporaneitate. Dezvoltarea rețelelor sociale online, creșterea capacității de utilizare a IT și, totodată, predispoziția în creștere a interacțiunii prin intermediul platformelor de socializare redefinesc vechile teorii ale homogamiei. În viziunea inițială, homogamia (geografică, profesională, culturală etc.) definea alegerea partenerului dintr-un mediu construit de societate prin interacțiunea directă a membrilor ei. Noile valențe ale homogamiei deschid premise noi de alegere a partenerului conjugal, indivizii privind reperele homogamice nu prin raportare la o anumită cultură societală, ci prin raportare la idealul personal. Individul are, astfel, posibilitatea de a se putea extrage din logica grupurilor de referință, alegând drept partener nu pe cineva căruia să-i găsească „numitorul comun” în mediul social din care provine, ci unul corelat cu idealul său personal. Astfel, imaginea online joacă un rol prioritar în această alegere, indivizii nu mai caută pe cineva cu care să-și testeze ulterior compatibilitatea, ci caută „profilul” cu care se simt compatibili, cel puțin la modul ideatic. În acest sens, identitatea online se supune mai puțin controlului social, se supune mai puțin cenzurii, iar diversitatea mediului online apare pentru unii mult mai ofertantă decât cea rezultantă din interacțiunea socială directă (interacțiune mediată de cultura mediului cultural și de reguli exterioare individului).

Logica noilor tendințe deschide o premisă nouă, una care susține mai mult individul decât cultura în care acesta a fost socializat. Această tendință poate explica și deschiderea socială spre un alt tip de relații decât cele susținute general de comunitate. Deși stereotipizate în mare majoritate, argumentele care fac să pară învechită instituția mariajului devin resurse justificative pentru individualismul relațional și baza unor noi forme de conjugalitate care să susțină aceste noi orientări. Pentru susținătorii acestora, căsătoria pare insuficientă nu prin baza care-i oferă funcționalitatea, ci în baza unor argumentări fundamentate doar pe stereotipurile sociale. În fapt, categoria de susținători ai uniunii consensuale nu are rețineri față de mariaj din perspectiva contextului legal care îl definește funcțional, ci datorită condiției anticipative de conformitate și a riscului de evaluare socială. Conjugalitatea nonmaritală nu mai are un cadru fix, evaluabil și nu mai poate fi încadrată într-o cultură care să-i ofere norme specifice, ca odinioară. Or, acest aspect poate fi vizibil în toate legislațiile europene cu privire la legalizarea uniunii consensuale, niciun cadru legislativ neputând stabili toate condițiile de funcționalitate conjugală, acestea fiind definite mutual de parteneri prin clauze contractuale.

Studiul are la bază o cercetare exploratorie, de tip cantitativ, iar obiectivele urmăresc identificarea opiniilor tinerilor cu privire la uniunea consensuală și la legalizarea acesteia.

CUPLUL CONJUGAL CONTEMPORAN – FORME DE REORGANIZARE FUNCȚIONALĂ

O nouă orientare în conjugalitate tinde să devină din ce în ce mai evidentă. Tendințele de individualism conjugal au la bază valorizarea sinelui în competiție cu clasicele valori ale solidarității conjugale.

Familia postmodernă sau cuplul postmodern reprezintă structuri diferite față de cele două tipuri de familie. În cazul familiei tradiționale și a celei moderne, găsim structura clasică a celor patru mari funcții (biologică, economică, de socializare și solidaritate), fiecare dintre ele îndeplinită conform particularităților culturale ale societății respective. Din perspectivă tradițională, solidaritatea mecanică privește individul ca fiind absorbit de comunitate și regulile sale, în timp ce, din perspectiva modernă, solidaritatea organică privește individul ca având o personalitate proprie. Prima particularitate a parteneriatului postmodern este individualismul. Noile mentalități conjugale inversează ordinea priorităților cu privire la seturile de „beneficii” pe care le presupune conjugalitatea. Prioritar devine „eu” și în plan secund începe să conteze „noi”. Acest aspect produce consecințe funcționale asupra structurii noului cuplul postmodern. În primul rând, selecția partenerului conjugal este centrată pe un set de repere care prioritizează avantajele personale: frumusețe, bogăție, poziție socială etc. Partenerii simt să nu își mai construiască fericirea în numele unor principii exterioare lor, așadar își centrează cu prioritate atenția asupra lor, iar consecințele unei astfel de relații se văd la nivelul funcționalității conjugale. Partenerii postmoderni nu sunt doritori de familii numeroase, unele cupluri nu-și doresc nici măcar un copil pentru că le-ar diminua bugetul (2,9 % pentru eșantionul nostru), pentru că le-ar limita libertatea sau pentru că sarcina și alăptarea ar veni cu riscuri referitoare la modificarea corpului. Din acest motiv, adepții postmodernității fie întârzie cât de mult pot apariția copiilor în viața lor, fie decid să nu aibă copii. Astfel, funcția biologică pare gândită mai degrabă în optica erotismului și mai puțin în cea a reproducerii. Această decizie conduce la o primă consecință majoră asupra funcționalității conjugale în condițiile prezenței sau absenței funcției de socializare. Așadar, decizia de a nu avea copii face inexistentă funcția de educație și integrare socială a descendenților, iar efectele pe care această decizie le are asupra vieții conjugale țin de o creștere a autonomiei (dorințele individuale sau cele comune nu mai sunt deklasate de prioritatea nevoilor copiilor); bugetul se distribuie doar între cei doi parteneri, iar investiția în erotism garantează împlinirea de cuplu.

O altă tendință a postmodernității, cea de protejare a bugetului personal în detrimentul bugetului familiei se constituie într-un alt fundament al noilor forme de protecție a propriului buget. Una dintre tendințele generale specifice individualismului relațional ține de dorința de securitate patrimonială a partenerilor. Dacă, odinioară, orientarea partenerilor către principiul solidarității dezvolta premisele unor relații cărora nu li se anticipa eșecul, astăzi, tendința

postmodernității are asimilată și teama potențială de eșec. Experiența țărilor care au contractualizat mariajul arată că în setul de clauze care sunt încheiate cu ocazia căsătoriei se regăsesc deseori reguli de administrare și protejare a veniturilor personale ale fiecărui partener, reguli de gestionare a cheltuielilor comune și reguli de partaj în cazul disoluției.

Într-o directă relație cu resursele economice și tendința de protecție față de celălalt înțelegem și modificările care pot apărea în funcția de solidaritate a familiei. Protecția față de celălalt, separarea juridică a bunurilor, atenția acordată condițiilor juridice de separare sunt elemente care arată o modificare consistentă a reperelor funcționale ale solidarității conjugale. Teama de a nu pierde în relația conjugală, strategiile de autoprotecție față de celălalt demonstrează un nivel redus de încredere în partenerul conjugal. Stabilirea *a priori* a formelor de partajare a bunurilor, stabilirea regulilor eșecului în momentul fuziunii maritale arată mai degrabă o anticipare potențială a eșecului. Momentul administrativ al semnării certificatului de căsătorie ar trebui să rămână nu doar o acțiune juridică, ci și un moment de încredere. Anticiparea potențialului eșec conduce la reticență, teamă, reținere și la dorința intimă a fiecărui partener de a se proteja de celălalt. Or, toate aceste elemente conduc la o dezvoltare defectuoasă a funcției de solidaritate sau la o schimbare de paradigmă, una orientată spre individualismul relațional.

Émile Durkheim descria două tipuri de solidaritate: prima, solidaritatea mecanică, în care individul este absorbit de societate, regulile acesteia fiind considerate a fi garantul solidarității sociale. Asimilarea normelor societății și conformarea totală conducea la un tip de solidaritate rigidă deoarece construcția socială a acestui ansamblu de norme oferea fiecărui gen un anumit status, o anumită valență funcțională și un anumit set de roluri. Asimilarea culturală a acestui ansamblu de norme avea drept consecință tocmai solidaritatea tradițională, cea de tip mecanic. Pentru tipologia familiei moderne, Durkheim vedea un tip organic de solidaritate. Indivizii au drepturi egale în luarea deciziilor, își pot manifesta propriile voințe, emoții, pot decide împreună stilul și ritmul de viață – așadar, tipul organic de solidaritate a oferit cuplului posibilitatea gestionării solidare a tuturor aspectelor pe care cei doi le considerau optime pentru propria fericire (Durkheim, 2008).

Postmodernitatea conjugală aduce modificări substanțiale în această direcție. Importanța celui alt crește în măsura în care nevoile unui partener pot fi relizate și susținute de celălalt. Interesul personal este mai important decât interesul comun. Așadar, postmodernității conjugale îi corespunde mai mult „solidaritatea de sine” decât solidaritatea cu celălalt.

Astăzi, alegerea formei de conviețuire conjugală nu mai necesită o legitimitate externă, conformă cu normele sociale sau instituționale și nici cu norma morală. Este o recunoaștere mutuală a celor doi parteneri, a sentimentelor și formei de respect pe care și-o poartă reciproc. Cuplul poate fi înțeles într-o reciprocă împlinire însă în individualism, fiecare partener dorind să își conserve cât

mai mult din identitatea personală – deoarece nu dorește să sufere din acceptarea constrângerilor celuilalt. El încearcă să ducă o viață dublă, nu în sensul a două vieți conjugale, ci o viață conjugală asociată cu viața personală (de Singly, 2000, p. 237 apud Blöss, 2003, p. 73).

Noua logică a fuziunii romantice, una fără influența criteriilor culturale ale societății în care individul a fost socializat, creează premisa unor noi tipuri de relații, în care individul își poate construi liber nevoile sale și forma de interacțiune cu celălalt. Astăzi, comunitatea nu mai are suficientă forță în a media relații, iar marea instanță socială nu mai are puterea de a evalua și sancționa comportamente conform unei culturi unice de manifestare în conjugalitate.

Astăzi, forma vieții private aleasă de fiecare nu are câtuși de puțin nevoie de o legitimitate externă, de conformitatea socială a unei instituții sau, mai mult, de morală. În această nouă viziune, munca oricărui individ este aceea de a reuși să-și descopere această identitate personală ascunsă în el însuși (de Singly, 2000a, pp. 9–13). În acest sens, remarcă Alain Curgo, „ura individului, somat să devină transparent în fața comunității întregi, apare ca o caracteristică dominantă a raporturilor dintre modernitate și postmodernitate” (Curgo, 2002, p. 36).

Cu toate acestea, atât devalorizarea mariajului ca instituție, cât și cea a coabitării ca formă de viață comună sunt supuse acelorași critici. Ambele sunt percepute ca un parteneriat închis, primul, în roluri și statusuri prestabilite și cea de-a doua, în rutină și în extragerea dintr-un mediu cultural cu valori legitimate social; ambele, cu același efect – imposibilitatea individului de a fi el însuși și de a construi o echipă avantajoasă identității sale (de Singly, 2000).

Privind din perspectiva adeptilor coabitării consensuale, concubinajul a fost acceptat ca o luptă împotriva *relelor* căsătoriei. Cuplurile tinere se distanțează de căsătorie arătând că, în maturitatea sa, mariajul nu este suficient, pentru că greșește în construirea timpului comun, în limite și libertăți cedate (de Singly, 2002b, p. 21).

Așadar, stereotipurile sociale care par să justifice insuficiența mariajului sunt o generalitate, nu doar pentru spațiul românesc, ci pentru întregul spațiu european.

Opiniile sociale actuale cu privire la conjugalitate solicită o serie de schimbări de structură care produc reacții în lanț în ceea ce privește atitudinea de gen, raporturile dintre soți, distribuția de rol, structura funcțională etc. Tinerele cupluri sunt constituite mai mult având în vedere confortul personal, ca o modalitate personalizată de îndeplinire a nevoilor conjugale și mai puțin având în vedere un principiu exterior, care să dirijeze relațiile prin *pattern*-uri predefinite culturale.

Astfel, evoluția familiei de la tradiționalism la postmodernitate surprinde o dublă mișcare: o *privatizare*, în sensul unei atenții mai mari asupra calității relațiilor interpersonale și o *socializare* a acestui grup datorită unei mai mari intervenții a statului. Căsătoria nu mai este atractivă, în măsura în care este

percepută ca o posibilă închidere în roluri predeterminate. În consecință, uniunea consensuală apare ca o formă mai puțin rigidă, susceptibilă de a fi acceptată în funcție de cerințele individuale (de Singly, 1993).

Roussel remarcă și el o dublă mișcare în conjugalitate: pe de o parte un fel de ezitare a cuplurilor de a intra în această instituție, și pe de altă parte, o suplețe a legii care, în spiritul legislatorilor, trebuia să atenueze această reticență față de un mariaj cu reguli predefinite juridic. Astăzi asistăm la o dublă dezinstituționalizare, una în comportamente, alta în legislația însăși (Roussel, 1989, p. 126).

Strategiile noi de relaționare, precum și modalitatea de restructurare, reevaluare și adaptare funcțională a tinerilor în cuplu oferă cadrul optim pentru diversitatea formelor de conviețuire a doi parteneri.

La o privire simplă, coabitarea copiază structural și funcțional familia clasică dar, apreciată în profunzime, ea prezintă anumite particularități de manifestare structurală și funcțională care o fac diferită: independența financiară, nivelul autonomiei personale, orientarea individualistă etc. Limitele mutuale stabilite general în cazul uniunilor consensuale, orizontul temporar și viitorul incert al relației pot descuraja aceste cupluri să-și mărească productivitatea, să acumuleze bunuri și să aibă copii (Prună, 2005, p. 41).

Partenerii au tendința de a trăi mai mult pentru ei decât pentru ceilalți, iar modalitatea de construire a funcției de solidaritate se modifică. Celălalt devine resursa de împlinire personală a primului, iar împlinirea acestuia devine resursa împlinirii celuilalt.

Astfel, dacă partenerii sunt mai puțin fericiți împreună, ei nu estimează că trebuie să rămână împreună în numele unui principiu exterior, în numele unei instituții sau al unui principiu moral sau societal (de Singly, 1993, p. 86).

Pentru societatea românească, suplețea legii de care vorbea Roussel s-a observat cu mai multă evidență după anul 2013, odată cu modificările aduse prin autentificarea juridică a regimurilor patrimoniale sau prin elementele de legislație care au condus la simplificarea și diversificarea procedurilor de divorț.

Aspectele sociale ale ultimilor ani din România cu privire la viața de cuplu surprind o creștere a fenomenului de uniunea consensuală, cel puțin la nivel declarat. Ca o „confirmare”, Recensământul din anul 2002 a evidențiat că 86,2 % dintre cupluri sunt căsătorite și 13,8 % sunt în concubinaj. Totuși, datele obținute sunt imprecise, recensământul măsurând doar declarația de conviețuire fără forme legale, nu cea a unei relații în alternativă cu căsătoria. Așadar, populația a declarat starea de concubinaj pentru două stări conjugale distincte: uniune consensuală până la căsătorie (definită în literatura de specialitate ca stare de coabitare premaritală) sau uniune consensuală – alternativă definitivă la mariaj. Și totuși, deși erau interpretabile, datele statistice au devenit o resursă tehnică pentru justificarea motivelor de legalizare a uniunii consensuale pentru aproape toate proiectele propuse în Parlament pentru legalizarea concubinajului.

Începând cu debutul acestui proces de legalizare, polemicile sociale cu privire la legalizarea uniunii consensuale au devenit din ce în ce mai evidente în discuțiile publice. Cu baze de argumentare de multe ori stereotipizate („nu o hârtie ne ține”, „dacă nu-mi convine, renunț fără nicio mediere a avocaților”, „de ce să îmi stabilească statul obligațiile mele în raport cu partenerul” etc.), dorința unei alternative legale apărea ca un drept care trebuie câștigat pentru tinerele generații. Astfel, pe 26 martie 2002 a fost propus în Parlament primul proiect de lege pentru legalizarea uniunii consensuale, proiect care viza doar parteneriatul heterosexual. În expunerea sa de motive, inițiatorul preciza faptul că, *sub aspectul său civil, instituția căsătoriei este de dată relativ recentă, concubinajul existând în schimb, atât înainte cât și după căsătorie* (PL. 158/26.03.2002/Expunere de motive). Efectele imediate generate de aceste legalizări nu au putut fi anticipate – motivarea comunității LGBT de a cere un parteneriat care să nu limiteze legalizarea uniunii consensuale doar pentru heterosexuali. Contraintuitiv, acțiunea orientată prioritar spre legalizarea unei alternative conjugale pentru heterosexuali a devenit rapid o acțiune de drept comun, antidiscriminatorie a unei comunități care cerea echitatea în drepturi, indiferent de orientarea sexuală a partenerilor. Ca reacție, pe 28 decembrie 2004, dublat și de o abordare subiectivă a unei comunități construite cultural, să accepte doar heterosexualitatea, s-a dispus încetarea procedurii legislative, prin neîncadrarea în prevederile art. 63 alin. 5 din Constituția României revizuită.

În anul 2010, senatorul Viorel Ariton propunea pentru prima dată în România legalizarea parteneriatului civil, făcând precizarea că acest tip de conviețuire legală poate fi realizat și de cuplurile de același sex. Practic, era pentru prima dată în România când era propus un proiect de lege în acord cu experiențele internaționale care permitea, indiferent de orientarea sexuală, legalizarea relațiilor conjugale alternative la căsătorie. Senatorul a încercat să vină cu o variantă legislativă care să fie compatibilă cu cea europeană, pentru a oferi posibilitatea legalizării relațiilor conjugale între un partener român și unul din spațiul internațional. Cu toate acestea, reacțiile dure din partea deputaților și senatorilor și în același timp din partea Bisericii și a comunității laice au constituit o opoziție care a blocat ideea și posibilitatea legalizării acestor relații. În contextul acesta, însuși senatorul și-a retras propunerea legislativă.

A treia propunere de legalizare a uniunii a fost a senatorului Remus Cernea, în anul 2015 (L52 / 09.02.2015), acesta fiind cel mai bun proiect de legalizare a uniunii consensuale. Proiectul detalia relațiile juridice dintre parteneri, era în acord cu legislațiile similare din spațiul european și era adresat atât partenerilor homosexuali, cât și celor heterosexuali. Proiectul a fost respins în data de 9 decembrie 2015.

În anul 2019, senatorul Adriana Diana Tușa a depus un alt proiect pentru legalizarea uniunii consensuale. Deși părea să facă pași siguri în procesul legalizării, fiind și singurul proiect care a ajuns în faze avansate de legalizare, propunerea legislativă a primit aviz nefavorabil de la Guvern în iunie 2020.

Niciuna dintre propunerile legislative nu a fost primită cu toleranță de deputați sau senatori. Influențele culturale, dar și reticența socială pentru o astfel de alternativă conjugală au fost factori subiectivi care au influențat deciziile parlamentarilor. Dacă reacțiile sociale au stimulat și mai mult indezirabilitatea unei astfel de legalizări, mai ales pentru prima experiență legislativă din 2002, ulterior, prezența tot mai densă a discuțiilor despre uniunea consensuală și legalizarea ei a făcut să crească mult toleranța socială pentru o astfel de stare conjugală. Astăzi, mentalitatea cu privire la o alternativă maritală ca formă de conviețuire juridică este privită a fi din ce în ce mai atractivă. Contraintuitiv, poate, cadrul polemic asociat referendumului a creat structura unei minime toleranțe, motiv pentru care, în discursurile publice care au precedat referendumul, liderii partidelor politice au declarat că există o preocupare punctuală în a se găsi o formulă legală pentru parteneriatul LGBT.

Una dintre dilemele mari asociate legalizării uniunii consensuale în Europa a fost și homoparentalitatea. Deși nu au anticipat-o de la început, existența copiilor în cuplurile de același sex a fost imposibil a fi ținută sub control. Inițial, toate legislațiile europene cu privire la legalizarea concubinajului interziceau adopția și reproducerea medicală asistată pentru cuplurile de homosexuali, însă nicio legislație europeană nu a putut interzice adopția de către o singură persoană. Așadar, reacția strategică a partenerilor de același sex a fost să solicite adopția ca persoană singură. În acest mod, calitatea de părinte aparținea legal unui singur partener, însă relația cu copiii era dezvoltată de ambii parteneri. Începuturile acestor proceduri au stârnit reacții dure din partea societății, reacții care au avut efecte asupra mobilizării comunităților de homosexuali, care s-au organizat pentru a cere dreptul de adopție.

Una dintre marile provocări în ceea ce privește adopția este problema cuplurile mixte din țări cu legislații diferite. Un astfel de caz este cel al unui concubin italian căruia i-a fost refuzat dreptul de adopție a unui copil francez pentru motivul că legislația italiană (legea 184 din 1983) interzice adopția pentru o persoană singură. Astfel, deși legislația franceză era mult mai permisivă decât cea italiană, totuși, efectele morale, sociale și juridice nu s-a dorit a fi asumate de către legislatorul francez – nulitatea juridică a calității de părinte în spațiul italian plasa copilul într-o situație de vulnerabilitate severă pe toată perioada șederii cuplului în Italia (Devers, 2004).

ASPECTE METODOLOGICE

Studiul are la bază o cercetare exploratorie de tip cantitativ, iar teoria pe care se sprijină este cea funcționalistă. Pentru ancheta sociologică, instrumentul de cercetare utilizat a fost chestionarul, acesta având 45 de întrebări, cu un total de 130 de variabile. Dimensiunea eșantionului a fost de 209 respondenți, cu vârsta

cuprinsă între 18–39 ani, acesta fiind intervalul de vârstă cu o pondere de peste 70 % persoane căsătorite și cu peste 50 % divorțuri.

Cercetarea își propune să analizeze imaginea căsătoriei și a uniunii consensuale, insistând asupra identificării factorilor care marchează evoluția familiei românești spre reperele funcționale ale postmodernității conjugale. Totodată, studiul analizează opiniile sociale cu privire la legalizarea uniunii consensuale în România.

În ceea ce privește teoria funcționalistă, studiul pornește de la concepția lui Parson, care privește funcționalitatea prin acțiunea a cinci variabile, după cum urmează:

- a. afectivitatea sau lipsa ei: partenerul se poate lăsa ghidat de sentimente sau și le reprimă.
- b. orientarea spre grup sau spre sine: partenerul se raportează la obiectivele comune grupului său (cuplul, familia, în cazul nostru) sau poate avea o atitudine individualistă.
- c. universal sau particular: modalitatea de apreciere a faptelor sociale după criteriile generale ale grupului sau după propriile criterii.
- d. calitate sau realizare: aprecierea celuilalt prin raportare la calitățile și limitele personale sau prin raportare la imperativele comunitare de rol.
- e. specificitate sau difuziune: evaluarea unidirecțională a unui set de calități și neglijarea celorlalte sau evaluarea de ansamblu a întregului sistem de performanțe.

Așadar, cele cinci variabile au fost sintetizate în cinci dimensiuni de analiză: intimitate, solidaritate, individualism, raportare la sine / celălalt și relația cu norma socială. În baza acestor dimensiuni, studiul își propune să analizeze tendințele contemporane de construcție a solidarității conjugale sau a individualismului relațional, analizând impactul direct asupra mentalităților sociale cu privire la căsătorie și la principala alternativă a acesteia, uniunea consensuală.

Criteriile de alegere a eșantionului au avut la bază selectarea populației tinere, pornind de la vârsta minimă pentru căsătorie și până la vârsta de 39 ani, iar criteriul de selecție a fost acela al eșantionării simple aleatorii. Studiul dorește să investigheze opiniile tinerilor aflați în fața deciziei de căsătorie, dar și ale celor care fac parte din familii tinere. Totodată, s-a considerat importantă opinia partenerilor tineri divorțați pentru a putea măsura atitudinea față de căsătorie a celor care au trecut prin procesul disoluției maritale. În acest sens, s-a urmărit investigarea categoriei de populație aflată sub pragul vârstei medii la mariaj (31,6 ani, conform insse.ro, baza Tempo online). Conform datelor prelucrate în baza Tempo Online de la Institutul Național de Statistică, în 2019, pentru categoria de vârstă 18–39 ani au fost înregistrate 85,56 % din totalul căsătoriilor. Tot la această categorie de vârstă,

ponderea totală a divorțurilor este de 54,48 %. De asemenea, categoria cu cea mai mare pondere a divorțialității este înregistrată la grupa de vârstă 35–39 ani¹.

IMAGINEA MARIAJULUI

Imaginea mariajului este înconjurată de o largă categorie de stereotipuri sociale, majoritatea fiind nefavorabile. Analizând frecvențele cu privire la imaginea mariajului, se observă o atitudine favorabilă, cea mai mare pondere a tinerilor considerând căsătoria ca fiind o decizie firească după o anumită perioadă de coabitare (73,2 %). Pentru 15,3 % dintre persoanele chestionate, mariajul este o opțiune, însă una percepută a fi cu un anumit grad de risc de disoluție, iar pentru 9,6 %, coabitarea este singura opțiune dorită. Cu toate acestea, ponderea mare a celor care optează pentru mariaj nu corelează direct cu valorile socio-juridice care definesc instituția căsătoriei. Cea mai mare pondere a respondenților consideră căsătoria „tot un concubinaj, dar cu acte” (39,6 %), aspect care arată că mariajului i se apreciază tot mai puțin caracterul instituțional.

Deși în marea lor pondere, tinerii optează tot pentru a se căsători, analiza profilului celor care aseamănă concubinajul cu căsătoria evidențiază o încredere diminuată în instituția mariajului: 38,8 % consideră că soții își păstrează relațiile conjugale prin compromisuri, 16,3 % consideră că partenerii căsătoriți mimează fericirea, iar 8,8 % consideră familiile ca fiind medii conflictuale cu risc mare de disoluție. Totodată, 47,5 % consideră că rata mare a divorțialității influențează negativ imaginea căsătoriei, 51,2 % consideră că prin însăși forma ei, căsătoria se lasă prea mult influențată de societate, iar 43,8 % cred că mariajul diminuează prea mult libertatea personală. Între cele două variabile care privesc mariajul ca fiind influențat de tradiții, obiceiuri și diminuarea libertății personale există o corelație pozitivă (Sig 0.033, Pearson Correlation .155), aspect care arată mariajul ca fiind mai puțin atractiv, cel puțin pentru această categorie de tineri. Analizând aceeași variabilă a libertății personale și stimularea unui anumit comportament de rol în familie, tabelul de corelație evidențiază, de asemenea, o relație pozitivă de nivel redus (Sig 0.000, Pearson Correlation .274).

În viziunea aceleiași categorii, anticiparea unei anumite ordini de rol, de gen și a unui management exterior de control a cuplului sunt resurse care fac mariajul mai puțin atractiv. Anticipând condițiile unui mariaj cu anumite seturi de roluri prestabilite cultural, cu anumite tendințe de control social, o categorie de tineri privește instituția căsătoriei ca o închidere într-un set de reguli și de sarcini acreditate de comunitatea din care face parte sau la care aderă. În mod evident, argumentele neatractivității mariajului nu corelează direct cu însăși decizia de

¹ Deși disponibile, datele statistice din anul 2020 cu privire la nupțialitate nu pot fi folosite, indicatorii fiind consistent influențați de restricțiile pandemice în ceea ce privește organizarea evenimentelor cu mulți participanți, cum sunt nunțile.

asumare a mariajului, 73,6 % din totalul tinerilor care au reclamat o imagine neatractivă pentru mariaj au declarat, de asemenea, disponibilitatea de a se căsători. Această situație antiteticească poate fi explicată prin fragilitatea de argumentare a dezavantajelor mariajului, multe dintre argumentele invocate având la bază orientări stereotipizate, dar și prin lipsa unei alternative juridice la căsătorie. Prin însăși forma sa, mariajul nu poate fi limitat la anumite seturi de imperative, relațiile conjugale dintre parteneri nefiind efectul unei culturi restrictive care dictează relațiile dintre soți, ci efectul direct al sistemului funcțional cultivat și dezvoltat de cei doi parteneri. Analizând indicatorii care măsoară impactul stereotipurilor sociale cu privire la mariaj, se evidențiază corelații pozitive, aspect care validează încă o dată că imaginea negativă a mariajului este construită mai degrabă prin contagiunea cu niște seturi de opinii cărora nu li s-a măsurat validitatea.

Datele obținute probează un grad ridicat de contagiune, iar decalajul dintre opiniile despre mariaj și decizia de a se căsători evidențiază încă o dată inconsistența dintre decizia majoritară a asumării mariajului și atmosfera mariajului, în expectanță. Analiza indicatorilor sociali arată o diferență de opinii între cei căsătoriți și cei care coabitează, cu privire la impactul condiționărilor de rol asupra mariajului. Experiența directă a căsătoriei arată o pondere mai mică a opiniilor negative decât în cazul partenerilor care coabitează (22,6 % pentru cei căsătoriți și 47,4 % pentru partenerii care coabitează). De asemenea, aceeași distribuție a indicatorilor poate fi observată și în cazul percepției cu privire la diminuarea libertății personale în mariaj.

În cultura familială românească, femeia gestionează cu prioritate spațiul domestic și, prin aceasta, într-un orizont al continuităților, inclusiv al continuității ins – familie – comunitate, și spațiul social (Pantelimon, 2021, p. 5).

UNIUNEA CONSENSUALĂ – ACCEPȚIUNI SOCIALE ȘI CONSECINȚE ASUPRA LEGALIZĂRII

Așa cum a fost observant mai sus, imaginea căsătoriei este asociată cu cea a uniunii consensuale, evidențiindu-se ca singură diferență pentru mariaj calitatea sa juridică. Tinerii tind să vadă tot mai mult relațiile prin ele însele, prin gradul de fericire produs de acestea și mai puțin prin categoria de condiții juridice care le fundamentează. Pe fondul acesta, mariajul apare pentru o anumită categorie de tineri ca fiind insuficient sau inefficient datorită unor asumări pe care aceștia nu și le doresc (acceptarea unor roluri predefinite cultural, impuneri legislative de conviețuire, dificultatea separării legale, inechitatea de gen, riscuri patrimoniale, riscuri crescute de eșec relational etc.). În baza acestora, o altă gamă de stereotipuri vine să condimenteze o nouă imagine care pare să răspundă noilor cerințe de fundamantare a unei relații conjugale – uniunea consensuală. Și totuși, în mod contraintuitiv, criticile dese aduse mariajului nu conduc spre o cădere a indicatorilor de nupțialitate, majoritatea tinerilor optând tot pentru căsătorie.

Pentru spațiul românesc, polemica legalizării uniunii consensuale ajunge în anul 2022 la două decenii de dezbatere publică. Ca o comparație cu toate experiențele de legalizare de la nivel european, niciuna dintre propunerile românești pentru legalizarea uniunii consensuale nu a făcut trimiteri precise cu privire la condițiile patrimoniale, dreptul fiscal, procedura de separare, drepturile comune, proiecțiile bugetare cu privire la impactul unei astfel de legalizări etc.

Cu toate acestea, discursul public apare ca fiind suportiv, gradul de acceptabilitate pentru legalizarea uniunii consensuale în România fiind ridicat.

Analiza datelor statistice evidențiază opinii pozitive cu privire la gradul de fericire al partenerilor dintr-o uniune consensuală. Astfel, 31,3 % dintre respondenți consideră uniunea consensuală a fi mediul optim pentru libertatea de manifestare și pentru nivelul de fericire personal. Totalizând analizând ultimele două variante de răspuns care presupun acordul cu privire la fericirea în concubinaj, se observă că tinerii cred în succesul relațional al uniunii consensuale într-o pondere de 78,1 %. Un aspect important de evidențiat este mai marea pondere a femeilor care consideră uniunea consensuală un mediu armonios care promovează libertatea și fericirea conjugală (34,4 % femei și 20,4 % bărbați). O altă diferență cu privire la orientarea de gen este și faptul că bărbații apreciază cu prioritate uniunea consensuală pentru garantarea libertății, în timp ce femeile apreciază concubinajul pentru potențialul emoțional. Astfel în ceea ce privește opțiunea pentru uniunea consensuală ca mediu în care statul nu-și mai poate impune regulile, ponderea bărbaților este de 42,6 %, iar cea a femeilor este de 32 %.

Un alt indicator care arată avantajul uniunii consensuale ține și de simplitatea acțiunilor de separare, cu o pondere de 60,2 %. Trebuie remarcat aici că același avantaj îl remarcă atât partenerii care coabitează (61,6 %), cât și partenerii căsătoriți (54,8 %). Grijă pentru condițiile simplificate în ceea ce privește dizoluția unei relații conjugale marchează o altă logică de înțelegere a conjugalității. Prezența în discursul public a temelor care arată grija pentru securitatea bunurilor personale în cazul partenerilor căsătoriți sau în cazul persoanelor care coabitează arată schimbarea treptată de paradigmă în ceea ce privește funcționalitatea relațiilor conjugale. Acestea par din ce în ce mai puțin generatoare de încredere, fiecare partener concentrându-și atenția asupra condițiilor proprii de securizare în raport cu celălalt.

Așa cum arată frecvențele de mai sus, calculul potențial al separării nu mai este neapărat un calcul specific concubinilor, ci unul specific mariajului. Efectele acestor noi orientări s-au regăsit în noi prevederi legislative, concretizate în posibilitatea opțiunii partenerilor maritali pentru un anumit tip de regim patrimonial.

O altă argumentare stereotipizată în ceea ce privește avantajul uniunii consensuale o reprezintă și percepția diferenței față de mariaj – „șansa” de a nu mai fi impuse reguli predefinite juridic. 34,8 % din totalul eșantionului consideră uniunea consensuală avantajoasă prin faptul că statul nu mai poate impune partenerilor reguli de conviețuire. Alte 31,8 % dintre respondenți sunt „mai degrabă de acord” cu acest aspect, iar dacă apreciem indicatorul în funcție de starea

civilă, se observă că 50 % dintre persoanele căsătorite și 34,4 % dintre cei care coabitează apreciază avantajul unei exprimări conjugale necenzurate de elemente de legislație. În acest sens, trebuie precizat faptul că legislația Codului Civil prevede aceleași drepturi pe care și le pretind și partenerii nonmaritali (egalitate în tot ce ține de viața comună – art. 25–26, Cod Civil, sprijin moral respect reciproc – art. 309, alin. 1, Cod Civil, obligația de fidelitate – art. 309, Cod Civil, obligația de a coabita – art. 309, alin. 2, îndatoriri cu privire la intimitatea conjugală, independența personală și dreptul individual la intimitate – art. 310, Cod Civil, contribuții echitabile pentru cheltuielile comune – art. 325, alin. 1, drepturi egale în relația cu copiii – art. 97, Cod Civil).

Astăzi, coabitarea consensuală reprezintă pentru 88,3 % dintre persoanele chestionate cea mai importantă etapă în validarea unei relații conjugale. Dintre aceștia, 53,8 % o consideră ca fiind o etapă premergătoare mariajului, 34,5 % văd în coabitare un proces reciproc de evaluare care confirmă o relație de uniune consensuală, iar 6,1 % o percep ca pe un mediu de împlinire și dezvoltare individuală. Într-o pondere mai mică, 3 % dintre respondenți privesc uniunea consensuală ca mediu optim de validare a compatibilității erotice, iar 5 % o privesc ca pe o etapă firească a vieții în care trebuie experimentate cât mai multe relații conjugale.

Analizând atitudinal, uniunea consensuală este privită într-o pondere de 16,1 % ca fiind un mediu de manifestare orientat către individ, cu un nivel de implicare și responsabilitate redus și care își păstrează validitatea doar în condițiile împlinirii personale. Între aceștia, 8,9 % dintre bărbați și 1,3 % dintre femei văd uniunea consensuală ca o etapă care validează erotic partenerii.

În ceea ce privește uniunea consensuală ca stare conjugală fără responsabilități (2,6 % din totalul eșantionului), toți respondenții sunt de gen feminin, iar profilul acestora arată o orientare prioritară spre mariaj, toate provenind din familii cu părinți căsătoriți. Pentru acestea, condiția coabitării consensuale este privită ca fiind una temporară și este o stare care nu oferă nicio predictibilitate, tocmai datorită lipsei de asumare.

Analiza indicatorilor sociali cu privire la imaginea uniunii consensuale în societate relevă faptul că 63 % o percep ca fiind total acceptată sau cel puțin oarecum acceptată.

Analizând profilul de gen al celor care consideră uniunea consensuală ca fiind total acceptată și asimilată de societate, se observă faptul că percepția pozitivă asupra concubinajului este aproape de trei ori mai mare în cazul femeilor decât în cazul bărbaților (72,4 % pentru femei și 27,6 % pentru bărbați). De asemenea, 89,6 % din totalul respondenților care apreciază că la nivelul societății uniunea consensuală este privită pozitiv declară că optează pentru căsătorie, iar 8,6 % dintre aceștia spun că ar opta pentru căsătorie, însă ar sta o perioadă cu teama unei potențiale disoluții. Astfel, pentru categoria celor care apreciază legitimitatea socială a stării de uniune consensuală, tendința de orientare a acestora este mai degrabă spre calitatea ei de stare premaritală, decât de alternativă la căsătorie. Uniunea consensuală apare ca o perioadă de confirmare reciprocă a partenerilor înaintea deciziei de căsătorie.

În acest sens, nevoia de validare a tinerilor pentru a face pasul spre căsătorie arată încă o dată importanța acordată mariajului. Așadar, uniunea consensuală este privită ca o stare tranzitorie, finalitatea coabitării regăsindu-se mai degrabă în decizia de căsătorie ulterioară. Din acest motiv, aprecierea dezirabilității uniunii consensuale nu vine cu diferențe statistice semnificative între respondenții căsătoriți și cei care coabitează (63,5 % respondenți aflați în relații de coabitare și 59,4 % respondenți căsătoriți).

Totuși, investigarea opiniilor cu privire la categoriile de cupluri pentru care se acceptă legalizarea uniunii consensuale, 67,8 % consideră utilitatea legalizării pentru toate categoriile de parteneri, indiferent de orientarea sexuală a acestora. Cu a doua frecvență și la mare distanță de prima, 17,8 % dintre respondenți consideră că uniunea consensuală ar trebui legalizată doar pentru cuplurile heterosexuale. 10,5 % dintre respondenți sunt în dezacord cu ideea legalizării uniunii consensuale. De asemenea, categoria crescută de non-răspuns trecută în baza de date ca *missing* (Nu știu / Nu răspund) arată de fapt că pentru aceștia, uniunea consensuală nu apare ca o stare atât de bine definită încât să i se recunoască un statut special, ea fiind privită ca etapă-suport care validează sau invalidează relațiile conjugale. Aceștia văd concubinajul din perspectiva stării de coabitare premaritală decât prin statusul unei relații autonome, independente de finalitatea sa prin mariaj.

LEGALIZAREA UNIUNII CONSENSUALE, INDIFERENT DE ORIENTAREA SEXUALĂ A PARTENERILOR

Conform datelor analizate, 67,8 % din totalul eșantionului consideră utilă legalizarea concubinajului, fără nicio cenzură în funcție de orientarea sexuală a partenerilor. Analiza acestui profil arată că doar pentru 10,8 % dintre respondenți căsătoria este considerată cea mai bună opțiune a tinerilor de a locui împreună. Dintr-un alt punct de vedere, destul de edificator pentru imaginea socială a acestei categorii este și opțiunea a 49,2 % dintre respondenți, care consideră căsătoria ca fiind tot un fel de concubinaj, dar cu acte. Suprapunerea valorică a celor două stări de conviețuire în cuplu arată o imagine diminuată a căsătoriei față de concubinaj și un profil cu valori înalte în ceea ce privește indicatorii care descriu individualismul relațional. Pentru aceștia, prioritatea obiectivelor individuale apare într-o pondere de 42 %, iar mentalitatea potrivit căreia o relație conjugală presupune și nevoia acceptării compromisurilor se regăsește în răspunsuri cu o pondere de 83,2 %.

În ceea ce privește diminuarea încrederii în instituția mariajului, o altă dimensiune explicativă poate fi impactul imaginii mariajului asupra grupurilor de referință. La nivelul eșantionului acestei cercetări, cei care consideră că mariajul are un grad scăzut de încredere au o pondere de 71,1 %. Pentru justificarea gradului crescut de neîncredere, aceștia argumentează faptul că 19,3 % dintre familiile cunoscute de către ei mai degrabă mimează fericirea, 32,8 % s-au obișnuit cu a face compromisuri, 7,6 % sunt considerate conflictuale, 8 % sunt evaluate ca fiind nefericite, iar 3,4 % sunt în

prag de divorț. De asemenea, 21,3 % din această categorie de respondenți provin din familii divorțate, iar 8 % nu știu nimic de unul dintre părinți.

Cu toate acestea, 70,2 % din categoria celor care reclamă insecuritatea mariajului declară că s-ar căsători după o anumită perioadă de coabitare. Atitudinea favorabilă pentru legalizarea uniunii consensuale nu apare astfel în opoziție cu acceptarea mariajului, disponibilitatea de acceptare a legalizării concubinajului având la bază opinia conform căreia, structural, dincolo de diferența de ordin juridic, atât familia cât și uniunea consensuală pot avea aceeași formă de funcționalitate. Mai mult, dacă în opinia comună, acceptarea în mariaj a partenerilor de același sex este mai greu de asimilat cultural, premisa legalizării unui nou tip de relație conjugală, asupra căreia evaluatorul social nu mai este la fel de exigent, apare ca fiind o variantă de echitate pentru toate categoriile de parteneri.

Privind din perspectiva patrimoniului, analiza generală a indicatorilor arată o grijă deosebită a tinerilor față de securizarea resurselor proprii.

Astfel, pentru categoria celor care susțin legalizarea uniunii consensuale pentru toate categoriile de cupluri, ponderea celor care cred în securitatea mariajului în raport cu protecția patrimoniului personal este de 8,2 % și că într-o pondere de 30,9 %, uniunea consensuală ar putea construi un cadru juridic mult mai bun pentru a asigura această protecție. Indiferent de tipul de conjugalitate, aceștia consideră în proporție de 55,7 % că ar fi nevoie de anumite elemente de legislație în dreptul comun (aplicabil oricărui tip de conviețuire conjugală), care să asigure protecția bunurilor personale.

De asemenea, 53,4 % dintre susținătorii legalizării uniunii consensuale declară că nu au auzit de regimurile patrimoniale, 26,7 % au auzit, dar nu știu ce presupun acestea și doar 11,2 % au auzit și știu ce înseamnă.

LEGALIZAREA UNIUNII CONSENSUALE DOAR PENTRU PARTENERII HETEROSEXUALI

Analizând profilul respondenților care consideră utilă legalizarea uniunii consensuale doar pentru heterosexuali, observăm că 91,7 % sunt de părere că pentru un cuplu funcțional sunt importante obiectivele comune ale cuplului și doar 6,3 % dintre aceștia consideră prioritate nevoile personale. 75 % dintre adepții legalizării uniunii consensuale sunt de părere că o relație conjugală presupune și acceptarea compromisurilor (65,6 % din această categorie sunt femei și 34,4 % sunt bărbați).

Analiza indicatorilor cu privire la logica de gestiune a patrimoniului personal relevă că într-o pondere de 43,8 %, respondenții acestei categorii nu au auzit de prevederile legislative despre regimurile patrimoniale. Alți 25 % au auzit de existența lor, dar nu cunosc detalii despre niciunul dintre cele trei regimuri

patrimoniale. 31 % dintre aceștia au auzit de ele și cunosc prevederile legale specifice. De asemenea, 32 % dintre aceștia consideră că mariajul asigură protecția patrimoniului personal, iar 40 % sunt de părere că o potențială legislație a concubinajului ar putea asigura o și mai bună protecție patrimonială, prin dispoziții negociate de parteneri în clauzele contractuale.

CONTESTAREA CALITĂȚII JURIDICE A UNIUNII CONSENSUALE

Analiza profilului respondenților care nu sunt de acord cu legalizarea uniunii consensuale arată că 86,4 % dintre respondenți sunt femei și 13,6 % sunt bărbați. Așa cum se observă și din indicatorii de mai sus, femeile văd în concubinaj imaginea unei relații tranzitorii, o etapă în care sunt construite repere comune de funcționalitate, în care se testează compatibilități, acestea văzând uniunile consensuale mai degrabă ca etapă de validare relațională decât ca alternativă la mariaj. 95,5 % din această categorie de respondenți consideră prioritare obiectivele comune ale cuplului, 76,2 % sunt de părere că, pentru a fi fericiți, partenerii trebuie să fie solidari, iar 68,1 % cred că, pentru binele cuplului, relațiile conjugale presupun și acceptarea unor compromisuri. Într-o pondere de 57,1 %, aceștia consideră că pentru a-ți fi bine în cuplu, e bine să știi să accepți și compromisuri.

13,6 % dintre contestatorii legalizării uniunii consensuale sunt căsătoriți, 59,1 % sunt în relații de coabitare, iar din perspectiva mediilor de origine, 36,4 % provin din medii rurale și 63,4 % au origini urbane.

În ceea ce privește logica patrimonială, 22,2 % dintre respondenți consideră că legislația maritală asigură suficientă protecție. Cu o pondere mult mai mare, 50 % dintre respondenți consideră că legislația Codului Civil (definită prin principiile generale ale dreptului comun) ar putea asigura o mai mare protecție patrimonială dacă legislatorul ar permite existența clauzelor contractuale specifice. Privind comparativ, contestatorii legalizării uniunii consensuale mizează mai degrabă pe o completare legislativă a mariajului decât pe construirea unei alternative juridice de conjugalitate pentru protejarea patrimoniului personal. Analizând indicatorii care măsoară imaginea protecției patrimoniale, se observă faptul că doar 13,6 % dintre respondenți cunosc articolele de lege cu privire la regimurile patrimoniale, 40,9 % nu au auzit de ele, iar 41 % declară că au auzit, dar nu știu ce înseamnă.

Așadar, analiza profilului celor care sunt împotriva legalizării uniunii consensuale evidențiază că aceștia nu contestă în sine ideea coabitării, ci doar necesitatea legalizării. Totodată, profilul general al acestora arată o mai mare orientare către reperele clasice ale solidarității, ale valorilor comune și ale unei finalități care confirmă relația conjugală doar în contextul asumării mariajului însă, și în cazul acestora, o mai bună protecție patrimonială este dezirabilă.

**OPINII SOCIALE CU PRIVIRE LA IMPERATIVELE JURIDICE PE CARE AR TREBUI
SĂ LE INCLUDĂ LEGISLAȚIA CU PRIVIRE LA UNIUNEA CONSENSUALĂ**

În legislațiile europene, principala diferență între mariaj și uniunea consensuală ține de distincția dintre instituțional și contractual. Inițial, toate legislațiile au privit mariajul din perspectivă instituțională. În forma sa legislativă, mariajul nu avea clauze de reziliere, procedurile divorțului presupunând elemente de legislație distincte de cadrul legal care definește căsătoria. Începând cu anul 1989, legislațiile europene au început să construiască noi cadre legale de manifestare conjugală care, în diferite formulări, descriau noua structură conjugală a concubinajului. Încă de la început, proiectele juridice au fost gândite sub forma unui contract cu clauze, fiecare cuplu negociindu-și atât condițiile de conviețuire, cele de ordin patrimonial, cât și regulile disoluției. Ulterior, evoluția mentalităților sociale cu privire la imperativele juridice care încadrează mariajul a deschis premise noi în ceea ce privește schimbarea caracterului instituțional. Astfel, unele state europene au modificat legislația maritală, schimbând caracterul instituțional în cel de tip contractual, în timp ce alte state au preferat să construiască structuri maritale paralele, oferind posibilitatea opțiunii între varianta contractuală și cea de tip instituțional.

Trecerea de la logica instituțională la cea contractuală a presupus o schimbare de paradigmă în conjugalitate. Anticiparea *a priori* a eșecului, construirea de clauze particularizate de conviețuire, de relații patrimoniale și de disoluție încă din momentul semnării actelor de căsătorie a schimbat fundamental normele, precum cele care țin de funcția de solidaritate, funcția economică etc.

În cazul României, deși avem o legislație care definește căsătoria din perspectivă instituțională, reguli noi precum facilitatea accesului la divorț sau regimurile patrimoniale creează premisa unor deschideri evidente spre tipologia contractuală. Astăzi, teme precum securitatea patrimoniului personal sunt subiectele prioritare în discursul public. Ele nu pot fi asociate încă mariajului – așadar, proiectiv, ele sunt plasate în sfera unor elemente juridice asortate unei viitoare legislații de alternativă la căsătorie – uniunea consensuală. Așa cum s-a văzut în indicatorii de mai sus, pretenția securizării bugetului personal este în atenția tinerilor în proporții statistice consistente.

În privința așteptărilor juridice de la o potențială legalizare a uniunii consensuale, clauzele despre patrimoniu și disoluție sunt prioritare.

Așa cum arată indicatorii sociali rezultați, doar 17,6 % consideră că legislația maritală conține suficiente reguli în vederea separării legale. Începând cu noile modificări ale Codului Civil din 2011, posibilitatea divorțului a fost simplificată, divorțul putând fi instrumentat nu doar în instanțe de judecată, ci și la nivel de proceduri administrative (notar și ofițerul stării civile, dacă există consimțământul ambilor soți). Din acest motiv, dificultatea separării legale este mai degrabă un

stereotip social decât o realitate juridică. 70,6 % dintre persoanele chestionate consideră că este necesar să fie precizate criterii ferme de disoluție într-un potențial concubinaj legalizat, aspect care arată în același timp și importanța acordată procedurilor de separe pentru noua logică juridică a conjugalității.

Un alt stereotip supus evaluării ține și de regulile predefinite ale mariajului, pentru parteneri. Deși suma de reguli este minimală și în acord cu regulile generale de fundamentare și funcționare a unei relații conjugale, totuși, în opinia unor anumite categorii de tineri, acestea apar ca fiind o cenzură la autonomia cuplului. Fără să fie lecturate din legislație, așadar, chiar și fără o imagine punctuală a acestor imperative (egalitate între parteneri, egalitate în relația fiecărui părinte în raport cu copilul, fidelitate, locuire comună, acces egal la resursele comune etc.), stereotipurile sociale sunt preluate fără a mai căuta validitatea lor, răspândirea largă a acestora având de multe ori suficientă putere de convingere. Din acest motiv, valorile sau acțiunile sociale nu apar întotdeauna indivizilor așa cum sunt ele, ci așa cum sunt ele definite (Thomas, 1968, p. 477 *apud* Bădescu, Dungaciu, Baltasiu, 1996, p. 306).

La nivelul întregului eșantion, doar 5,6 % dintre respondenți consideră că legislația căsătoriei are suficiente reguli generale de conviețuire.

Aproape 70 % dintre respondenți văd utilitatea clauzelor contractuale în autentificarea juridică a relației conjugale. Acest indicator arată deschiderea populației tinere spre tipuri contractuale de relații, dispozițiile juridice ale clauzelor contractuale fiind cea mai importantă resursă care definește legislativ cadrul uniunii consensuale în toate legislațiile europene.

Generația tânără pare să fi asimilat cultural toate valorile juridice care au stat la baza legalizării uniunii consensuale în toate legislațiile europene și aceste aspecte arată și rata foarte mare de acord față de autentificarea legală a concubinajului (85,6 %, dintre care 67,8 % doresc legalizarea concubinajului, indiferent de orientarea sexuală a partenerilor). Analiza indicatorilor sociali arată o disponibilitate înaltă de acceptare a mariajului, indiferent de orientarea sexuală a partenerilor – 70,2 %. Astfel, putem observa o dublă măsură cu privire la acceptabilitatea legalizării uniunii consensuale, deoarece disponibilitatea de acceptare a caracterului legal al concubinajului nu corelează și cu opțiunea tinerilor în ceea ce privește viitorul conjugal, marea lor majoritate favorizând perspectiva mariajului. Așadar, deschiderea tinerilor față de diversitatea formelor de a fi în cuplu, toleranța în creștere, exprimată prin creșterea disponibilității de a accepta caracterul juridic al uniunii consensuale indiferent de orientarea partenerilor, nu presupun și un risc de „contagiune”, tinerii considerând mariajul ca opțiune principală de autentificare a relației conjugale. Totodată, creșterea toleranței sociale arată o susținută acceptabilitate și în ceea ce privește adopția de către cuplurile de același sex.

O altă dilemă în experiențele europene a fost și cea a adopției. Analiza indicatorului pentru eșantionul nostru arată un grad de accept pentru adopție de 76,3 % pentru cuplurile de același sex.

La nivel național, singura cercetare a fost realizată de EOS Gallup Europe în anul 2003, iar nivelul de intoleranță socială pentru homoparentalitate a plasat România între primele două țări cu cel mai ridicat indicator de neacceptabilitate – Malta, cu 86 % și România, cu 85 %.

CONCLUZII

Analiza Barometrului de gen din anul 2018 evidențiază pentru spațiul românesc o atitudine conjugală cu o evidentă influență tradițională. Dacă am analiza comparativ datele statistice ale Barometrului de Gen din anul 2000 cu cele ale ultimului Barometru (2018), se poate observa că dacă în anul 2000, ponderea celor care considerau bărbatul capul familiei era de 83 %, 18 ani mai târziu indicatorul a înregistrat o pondere totală de 78 % (Grünberg, 2018). Momentul actual surprinde, mai degrabă, o situație atipică – o modernitate în declarații și un tradiționalism în fapt.

Cu toate acestea, reproducerea acestor itemi de chestionar la nivelul populației tinere evidențiază ponderi scăzute în ceea ce privește influența tradițională. În cazul eșantionului nostru, analiza indicatorilor sociali arată că aproximativ 40 % dintre respondenți au opinii sociale cu influențe tradiționale. Din acest punct de vedere, relațiile maritale tinere surprind un moment de dublă tranziție. Pentru o parte importantă a eșantionului, tranziția surprinde momentul asimilării condiției moderne de conjugalitate, iar cea mai mare provocare derivă din duelul provocărilor dintre bărbați și femei în ceea ce privește relația de gen și problema echității de rol.

În ceea ce privește **dimensiunea de rol**, analiza indicatorilor evidențiază o situație contraintuitivă – 54,2 % dintre femei își asumă mai multe sarcini casnice decât le atribuie (la nivel declarativ) bărbații acestora. Astfel, dorința femeii de a construi relații conjugale echitabile este contracarată de însăși opțiunea acesteia de asumare. O parte dintre inechitățile de rol își găsesc sursa în însuși comportamentul de asumare al femeii. Totodată, analiza statistică pentru această categorie arată că pretenția unei îndatoriri feminine de a asculta de soț este statistic de trei ori mai mare la bărbat decât valoarea indicatorilor feminini. În acest sens, un nivel crescut de asumare feminină de rol își poate găsi cauza și în gradul scăzut de asumare masculină. Astfel, sarcinile asumate nu sunt mereu rodul unei preluări tradiționale a distribuției de rol, ci și un efect al neasumării din partea celuilalt.

Totodată, ponderea mai mare a bărbaților care cred în vitalitatea căsătoriei nu arată întotdeauna o asumare a principiilor moderne definite prin legislația maritală, ci și o formă de conviețuire în care se pot reproduce mai ușor acțiuni și roluri de influență tradițională. Opțiunea spre căsătorie mărește șansa reconstruirii acestora în propriul mariaj. Folosirea funcțiilor SPSS (*Select Cases*, *crosstab* și analiza

tabelelor de corelație) arată că 38,17 % dintre bărbații care declară prioritatea căsătoriei în alegerea tipului de conjugalitate au opinii inechitabile de rol și gen, cu ponderi statistice de peste 50 %.

Pentru o altă categorie, mariajul pare insuficient și nesigur în ceea ce privește securitatea patrimonială, condițiile separării legale și predefinirea regulilor prin resursele juridice descrise în Codul Civil. Pentru aceștia, tranziția poate fi observată pe axa modernitate – postmodernitate conjugală, tendințele acestora fiind orientate tot mai mult spre reperele individualismului relațional.

Atenția prioritară a studiului asupra modului în care este înțeleasă solidaritatea conjugală în opiniile sociale ale tinerilor arată o preocupare tot mai mare pentru logica de fundamentare a relațiilor conjugale. Ele devin tot mai importante în primul rând pentru împlinirea individuală și apoi pentru împlinirea comună. Nuanțări în ceea ce privește solidaritatea au fost întâlnite la toate categoriile sociale cuprinse în studiu. Pentru categoria celor căsătoriți, nuanțarea condițiilor de solidaritate arată tocmai deschiderea spre un alt sistem juridic marital, unul de tip contractual.

De asemenea, grija pentru simplitatea disoluției arată orientarea spre un tip de relații care vede potențialitatea eșecului și a separării conjugale. Din acest motiv, majoritatea temelor de discuție cu privire la viața de cuplu își orientează atenția atât asupra condițiilor de separare, cât și asupra elementelor de protecție patrimonială. Evidența acestei preocupări nu este una specifică doar uniunii consensuale, ci și instituției căsătoriei. Începând cu anul 1993, Codul Familiei a adăugat elemente de legislație pentru simplificarea procedurilor de divorț prin acordul părților și, din anul 2013, noile orientări ale Codului Civil au facilitat obținerea divorțului prin proceduri rapide de tip administrativ (la notar și la ofițerul stării civile). Tot în această direcție, problemele juridice de recuperare a patrimoniului pentru partenerii necăsătoriți i-au făcut pe legislatori să recunoască logodna ca stare de fapt pentru a putea instrumenta ulterior litigiile patrimoniale dintre partenerii coabitanti.

În cea mai mare parte a lor, contestațiile cu privire la vulnerabilitatea legislației maritale nu sunt argumentate. Acestea au la bază o serie largă de stereotipuri sociale care nu au fost trecute prin niciun filtru de evaluare, însă care au puterea de a influența opiniile în favoarea legalizării uniunii consensuale.

De aproximativ un deceniu, prevederile Codului Civil arată o atenție deosebită pentru protecția patrimoniului personal, pentru condițiile de divorț (simplificarea procedurilor și diversificarea formelor de separare legală), pentru conceptualizarea juridică a logodnei, pentru vulnerabilitatea patrimonială etc. toate acestea fiind preluate în discursul public pentru susținerea legalizării uniunii consensuale. Totodată, stereotipurile despre imaginea negativă a mariajului, despre indicatorii care arată ponderea concubinajului în România vin să dubleze argumentele pentru necesitatea legalizării uniunii consensuale.

Analiza opiniilor sociale cu privire la uniunea consensuală relevă uneori scopuri și tendințe contradictorii: i se subliniază avantajele unei relații libere tocmai datorită caracterului său nejuridic (71,7 %), dar i se face un lobby susținut pentru legalizare. În aceeași direcție, există o contradicție între imaginea căsătoriei

datorată sumei de elemente juridice care predefinesc regulile de conviețuire și imaginea avantajoasă a uniunii consensuale datorată lipsei imperativelor juridice, dar pentru care se solicită legalizarea într-o pondere totală de 73,7 %.

Experiențele europene au arătat că declicul juridic spre o nouă conjugalitate începe cu legalizarea uniunii consensuale. Treptat, mariajul împrumută din funcționalitatea juridică a concubinajului și devine și contractual. Și dacă la debutul autentificării concubinajului, mentalitățile sociale excludeau posibilitatea căsătoriei persoanelor de același sex, treptat, existența acestora în varianta juridică a concubinajului legalizat a făcut să crească toleranța socială pentru aceste tipuri de parteneriate. Astfel, uniunea consensuală nu a fost decât o etapă de evoluție în creșterea toleranței sociale. Astăzi, majoritatea statelor europene au permis căsătoria pentru partenerii de același sex.

Concubinajul devine o stare de intersecție între două tipuri de mariaje – cel instituțional și cel contractual.

În cazul României, decizia Curții Constituționale nr. 534 / 2018 a stârnit multe controverse cu privire la nerecunoașterea căsătoriilor între persoane de același sex (Cazul Robert Clauborn Hamilton și Relu Adrian Coman). În decizia Curții Constituționale s-a precizat în continuare că mariajul realizat în Belgia nu poate fi recunoscut de Statul Român, dar este imperativ juridic să li se recunoască efectele legale ale acesteia.

BIBLIOGRAFIE

1. Apostu I. (2019). *Uniunea consensuală. Dilema unei legalizări. O abordare socio-juridică* în Revista Română de Sociologie, Anul XXX, Nr. 3–4 / 2019.
2. Bădescu I., Dungaci Dan, Baltasiu Radu. (1996). *Istoria Sociologiei – teorii contemporane*. București: Editura Eminescu.
3. Cugno A. (2002). *Modernité et individualisme*. Projet, 2002 / 3 n 271, p. 37–44. DOI: 10.3917/pro.271.0037.
4. Descoutures V. (2008). *Les mères lesbiennes. Contributions à une sociologie de la parentalité*, Thèse de sociologie sous la direction de François de Singly, Université Paris V-René Descartes.
5. Devers A., (2004), *Le concubinage en droit international privé*, Paris: LGDJ.
6. Dubet F., Martuccelli D. (1998). *Dans Quelle société vivons-nous ?*, Paris: Édition du Seuil.
7. Durkheim E. (2008). *Diviziunea muncii sociale*. București: Antet Revolution.
8. Giddens A.(1992). *Transformarea intimității*. București: Antet.
9. Grünberg L. (coord.). (2018). *Barometrul de gen. România, 2018*. București: Hecate.
10. Pantelimon Bistriceanu C. (2021). *Rolurile familiei tradiționale ale femeii în literatura etnografică românească* în Revista Română de Sociologie, Anul XXXII, Nr. 3–4 / 2021.
11. Prună M., (2005), *Căsătorie versus coabitare. O analiză comparativă în Sociologie românească*, III, 3 / 2005, p. 39–45.
12. Roussel L. *La famille incertaine*, (1989). Paris: Editions Odile Jacob.
13. Singly F. (de), (1993). *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: Nathan.
14. Singly F. (de), (2000a). *Le soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan / HER.
15. Singly F. (de), (2000b). *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune*. Paris: Nathan / HER.
16. Smalley G.(2010). *Când unu plus unu fac noi*. București: Curtea Veche.
17. Terras C., Dufourt M. (1999). *Le Pacs en question*. Villeurbanne: Édition Golias.

REÎNTOARCEREA LA BIROU – PRIME IMPRESII ALE CELOR CE AU LUCRAT DE ACASĂ

PÎRVU PETRE ALEXANDRU*

ABSTRACT

RETURNING TO THE OFFICE – THE FIRST IMPRESSIONS OF THOSE WHO WORKED FROM HOME

The main objective of this paper is to observe the effects that a long-term online work program have on the importance of having an office to go to work to. I talked with nine white-collar workers (back-office and administrative responsibilities) from an international company with branch-offices in Bucharest, in order to collect their impressions about their current work environment and arrangements. Because of the COVID-19 pandemic, they had to work from home for the last two years. Through discussions, I have concluded that, for them, the home's environment has helped them when it came to their daily professional tasks. At the same time, they were in agreement that the only advantage of having an office was the chance to better socialize with coworkers. For this study's participants, work-from-home meant no time wasted on the way to the office and back and more time either to increase their work efficiency or to unwind. Before the pandemic hit, they saw the office as indispensable. After the pandemic, the office has lost this role and became more important as a central place for employees to gather and socialize.

Keywords: workplace studies; white-collar; interview; socialization; productivity.

INTRODUCERE

Principalul scop al cercetării de față este de a afla, din perspectiva angajaților cu posturi administrative, back-office (*white collar*), care sunt dorințele și reacțiile față de reîntoarcerea la birou. Astfel, principala întrebare la care acest studiu răspunde este: Care este părerea angajaților cu muncă de birou cu privire la regimul de muncă hibrid, ca regim de tranziție spre reîntoarcerea completă la birou? A avut îndelunga perioadă de muncă online vreun efect vizibil asupra lor? În ce măsură sunt angajații de acord cu reîntoarcerea la birou într-un regim hibrid de muncă?

* B.A. in Human Resources, School of Sociology and Social Work, University of Bucharest, e-mail: petre.pirvu@s.unibuc.ro.

Sunt de acord sau nu cu diminuarea treptată a numărului lunar de zile permise în regim de telemuncă, cu scopul de a se ajunge la momentul în care acestea să dispară din normă? Care este nivelul de satisfacție a muncii resimțit de angajați în regimul hibrid de muncă? Care sunt avantajele și dezavantajele percepute de angajați ale muncii de tip hibrid, în comparație cu munca strict de acasă sau strict de la birou? Este locul de muncă văzut de către angajați ca o condiție esențială a desfășurării activității profesionale sau nu?

Așa cum mulți economiști și sociologi au semnalat, angajații își vând atât munca și abilitățile, cât și timpul lor, în schimbul unui salariu. Locul de muncă reprezintă un mediu care, de obicei, este rupt de confortul propriului domiciliu. Atenția persoanei se duce spre responsabilitățile generale ale postului atribuit și către sarcinile aferente. Pentru muncă ce necesită colaborare, este pus la dispoziție un mediu în care angajații se pot aduna pentru a facilita cooperarea. Pe parcurs, în acel loc se formează o comunitate care are ca punct comun „umbrela” activităților companiei sub care lucrează cu toții (Grant & Shandell, 2022).

Potrivit Eurostat și Trading Economics, din 2018 până în 2021, angajații din România au lucrat în medie 40 de ore pe săptămână („Average number of usual weekly hours of work in main job by sex, age and NUTS 2 regions (hours) – Products Datasets – Eurostat”, 2022), iar vârsta medie de pensionare s-a menținut la 65 de ani pentru bărbați și a crescut de la 61 la 62 de ani pentru femei („Romania Retirement Age – Men – 2021 Data – 2022 Forecast – 2006–2020 Historical”, 2022; „Romania Retirement Age – Women – 2021 Data – 2022 Forecast – 2006–2020 Historical”, 2022). În același interval de timp, programul de lucru tipic în România a fost de 5 zile pe săptămână, de obicei de luni până vineri. Astfel, o persoană din România lucrează, în medie, 8 ore pe zi, 5 zile din săptămână, pe tot parcursul anului, în fiecare an până la pensionare.

Din program, de obicei, se exclud sărbătorile calendaristice, considerate zile libere legale, precum și alte perioade datorate clauzelor contractuale, cum ar fi zilele de concediu. Chiar și așa, timpul rămas, dedicat lucrului, reprezintă o parte semnificativă a vieții unui om. Datorită acestor factori, locul de muncă a devenit un obiect de studiu important. În jurul acestuia s-a creat domeniul de cercetare numit „workplace studies” sau „studiul locului de muncă” (Paul Luff, Jon Hindmarsh, Christian Heath, 2000).

În cazul unui departament de resurse umane, mediul de lucru este biroul, iar comunitatea este formată din membrii departamentului. În condiții normale, persoanele ce formează un departament sau o echipă împart un mediu de lucru. Acest lucru s-a schimbat odată cu răspândirea virusului COVID-19 și cu declararea stării de urgență din România (DECRETUL nr. 195 din 16 martie 2020). Majoritatea angajaților din România au fost nevoiți să renunțe la mediul de lucru comun. Îndeplinirea sarcinilor și comunicarea au fost facilitate prin comunicarea digitală – online. Excepție de la această regulă au făcut cei ce au fost considerați de către stat ca fiind muncitori esențiali, a căror slujbă nu poate fi îndeplinită fără deplasarea la sediu.

Pandemia și restricțiile aferente au facilitat dezvoltarea de practici ce folosesc tehnologiile digitale pentru a ușura munca de acasă. Prin rețele de socializare și platforme specializate, colegii de departament au reușit să țină legătura și să coopereze. În același timp, prin folosirea bazelor de date comune, informațiile necesare desfășurării activității au fost puse la dispoziția angajaților, fără a mai fi necesară prezența lor fizică la sediu. Această perioadă a fost asemănată unei recesiuni pe piața muncii (Xiao, Becerik-Gerber, Lucas & Roll, 2020).

În martie 2022, starea de alertă a fost ridicată și odată cu ea, au fost ridicate restricțiile legate de desfășurarea activităților profesionale (HOTĂRÂREA nr. 171 din 3 februarie 2022). După doi ani în care biroul a fost mutat în confortul propriului domiciliu, oamenii sunt puși în fața faptului de a se întoarce la vechiul mod de lucru. Prin experiența acumulată atât în munca la sediu, cât și în munca online, este posibil să apară schimbări în politicile companiilor privind necesitatea unui sediu centralizat.

Perioada în care sunt surprinse companiile în momentul cercetării este una de tranziție. Astfel, ceea ce a condus la alegerea acestei teme este potențialul de schimbare pe care îl presupune această situație. Cu o perioadă îndelungată de doi ani de muncă de acasă, angajații au reușit să experimenteze acest stil de lucru și să își facă o părere cu privire la acest stil de muncă. În același timp, au avut timp să privească vechiul program din altă perspectivă și să judece cât de important este biroul pentru ei. Prin prisma lor, putem să observăm ce avantaje și dezavantaje au aceste două regimuri de muncă.

Pentru a păstra ordinea, companiile aleg să folosească un proces de tranziție gradată, de muncă în regim hibrid. În funcție de rezultatele produse în aceste etape de tranziție, este posibil să se identifice un nou mod de lucru care să fie mai avantajos atât pentru angajat, cât și pentru angajator.

PANDEMIA COVID-19 ȘI STUDIILE DESPRE LOCUL DE MUNCĂ

Lucrul la distanță este cunoscut și sub numele de telemuncă („telecommuting”), „smart-working” (muncă inteligentă) sau „work-from-home” (WFH, „munca de acasă”). Acest termen este definit ca fiind o formă de organizare a muncii prin care angajatul își îndeplinește atribuțiile specifice funcției sale într-un alt loc în afară de cel organizat de angajator (Legea nr. 81 din 30 martie 2018). Acest subiect este abordat în Shao, Fang, Wang, Chang & Wang (2022); Alexandru Țiclea (2018); Solomon (2021); autorii vorbesc despre telemuncă și avantajele ei pe termen lung. Principalul avantaj descoperit este eficiența crescută în rezolvarea sarcinilor. Principalul dezavantaj este moralul scăzut al angajaților, datorat lipsei de socializare.

Studiile despre locul de muncă (*workplace studies*) reprezintă un domeniu interesat de studiul aspectelor sociale ale locului de muncă și de felul în care oamenii percep și folosesc sistemele proiectate și puse la dispoziție de către

companii (Toth 1994; Hughes 1992; Okumura 1994; Harper 1992; Plowman, L., Rogers, Y., & Ramage, M., 1995). Sistemele ce erau proiectate pentru organizarea și eficientizarea muncii angajaților, descrise în aceste studii, au avut la bază practici și cerințe precise. Era de așteptat ca ele să fie respectate de angajați cu strictețe. Ce s-a observat în cadrul acestor studii a fost că odată ce sistemele au fost puse în aplicare, ele s-au lovit de componenta socială a organizației, astfel că schimbarea a fost primită cu reticență de angajați.

Influența spațiului de muncă asupra angajatului este un domeniu ce ține, în principal, de sociologie, însă este dependent de componenta tehnică a sistemelor. Astfel, numărul studiilor pe această temă începe să ia amploare odată cu introducerea tehnologiei digitale la locul de muncă. Specialiști din domeniul inteligenței artificiale (AI) și al interacțiunii om-computer (HCI) încep să contribuie la această ramură de studiu (Heath, Knoblauch & Luff, 2000). Odată cu intrarea în era digitală, interesul față de studierea muncii din perspectiva locului de muncă începe să se schimbe.

În faza incipientă, atenția cercetătorilor pe această temă a fost îndreptată asupra angajatorilor. Scopul a fost găsirea de soluții practice cu efecte imediate sau pe termen scurt, de creștere a productivității și studierea impactului acestor soluții. Un exemplu de astfel de studiu este cel al lui Ramage (1994), care prezintă dificultatea cu care angajații s-au obișnuit cu un sistem de desfășurare al activităților (*workflow*), nou implementat. Atenția cercetătorilor din domeniu s-a mutat ulterior spre angajați, prin studierea amănunțită a culturii organizaționale respective. Scopul lor s-a transformat în restructurarea activității și a culturii organizaționale. Firmele au căutat să-și restructureze sistemele implementate, luând în considerare felul în care fuseseră abordate cele anterioare de către angajați. Astfel, managerii companiilor au dorit să găsească soluții pe termen lung de eficientizare a sarcinilor de lucru ale angajaților, folosind noile inovații tehnologice (Lehn, 2018).

Alte studii recente din domeniul „workplace studies” s-au axat pe menținerea bunăstării angajatului (Armaou, Konstantinidis & Blake, 2019) și îmbunătățirea experienței angajatului prin prisma teoriilor sociomaterialității (Babapour Chafi & Cobaleda-Cordero, 2021; Armaou, Konstantinidis & Blake, 2019). Aceste teorii au la bază afirmația că există o legătură foarte strânsă între componenta socială și componenta materială a unui birou. Pe de o parte, componenta materială se referă la modul în care clădirea este proiectată și la funcționalitatea pe care proiectanții o dau fiecărui element introdus în spațiul de lucru. Pe de altă parte, componenta socială se referă la modul în care angajații percep biroul în sine și funcționalitatea pe care îl atribuie acestuia ca un loc în care să își desfășoare activitatea profesională (Kim & Yang, 2020).

Conceptul de muncitor *white-collar* este greu de definit, având în vedere multitudinea de perspective asupra acestui termen. În acest studiu, definiția folosită pentru termenul de muncitor *white-collar* se referă atât la tipul de cunoștințe și de

expertiză necesară, cât și la tipul de muncă prestată. Angajatul *white-collar* necesită un nivel superior de cunoștințe generale și de studii de specialitate în domenii de administrare a unei firme pentru a putea opera. De asemenea, munca prestată de angajatul *white-collar* este preponderent mentală / intelectuală. Aspectul fizic al prestării muncii ține mai mult de deplasare sau de folosirea aparaturii puse la dispoziție pentru a își ușura activitatea mentală. În antiteză, se folosește sintagma „gulere albastre” (*blue collar*) pentru a desemna muncitorii ce necesită experiență practică și deprinderi fizice pentru a-și putea desfășura activitățile profesionale (Robert E. Kraut, 1987).

Satisfacția la locul de muncă este un concept care a fost definit în alte cercetări ca fiind o reacție afectivă a unui angajat, ce rezultă din compararea rezultatelor așteptate cu rezultatele obținute în decursul activității profesionale (Cranny, C, 1992; Locke, 1969, 1976; Gruneberg 1979). Interpretarea definiției acestui tip de satisfacție este, totuși, un subiect de discuție cu mai multe perspective în lumea academică a sociologiei.

Studiul de față alege să folosească perspectiva prezentată de Edwin E. Locke (1969, 1976). Satisfacția la locul de muncă este strâns legată de așteptările, nevoile și dorințele pe care le are fiecare angajat. Reacția fiind una afectivă, acest concept se referă la emoțiile și trăirile angajatului pe perioada muncii. Sarcinile în sine și cât de multe dintre acestea sunt rezolvate de către angajat și eficiența cu care le rezolvă sunt factori importanți de luat în considerare. În același timp, aspectul social este la fel de important. Sub această umbrelă intră relațiile între colegii de muncă și relația angajaților cu superiorii lor.

METODOLOGIE

Studiul de față este calitativ. În primă fază, am avut în vedere folosirea chestionarului și a unui eșantion aleator pentru realizarea unui studiu cantitativ. Am decis ulterior să folosesc abordarea calitativă deoarece metoda chestionarului nu a dat rezultate relevante. Instrumentul de cercetare folosit este interviul structurat. Am ales acest instrument de cercetare pentru a putea observa particularitățile din cadrul fiecărui caz ales. Am căutat să aflu perspectiva personală a celor intervievați și modul în care fiecare a perceput experiența muncii în regim hibrid.

Subiectele principale abordate pe durata interviului au fost experiența la muncă în perioada de după ridicarea restricțiilor, din martie 2022 și până la momentul interviului; experiența la locul de muncă în perioada de dinainte de pandemie, comparativ cu cea de acum; respectiv, posibilele schimbări așteptate în cazul unei reîntoarceri totale la locul de muncă.

În cadrul celor trei părți ale interviului, fiecare subiect principal a fost abordat prin întrebări referitoare la aspecte ale experienței personale: Calitatea și frecvența interacțiunilor pe care interviueatul le-a avut în perioada menționată; eficiența

percepută în cadrul desfășurării activităților și rezolvării sarcinilor atribuite; factori ce i-au influențat direct starea de spirit în timpul programului.

La acest studiu au participat nouă persoane cu vârste cuprinse între 20 și 50 de ani. Lista de participanți la interviul rezultat este compusă din opt femei și un bărbat.

Persoanele care au participat la studiu au fost selectate din cadrul departamentului de Resurse Umane al unei companii multinaționale cu mai multe puncte de lucru în București. Selecția s-a făcut prin metoda bulgăreului de zapadă. Inițial, am luat legătura cu o persoană-cheie din cadrul departamentului. Cu ajutorul acestei persoane am reușit să iau legătura cu managerii echipelor din cadrul departamentului și mai apoi cu membrii echipelor administrate de fiecare. Selecția intervievaților a fost făcută pe baza particularităților situației fiecăruia. Am căutat atât persoane cu vechime în companie, cât și persoane care s-au alăturat recent, anume în timpul pandemiei. În același timp am căutat ca persoanele selectate să ocupe poziții diferite sau să aibă responsabilități diferite din domeniul resurselor umane.

Eșantionul cuprinde angajați cu vechime între 2 și 15 ani în cadrul companiei în care activează la momentul interviului și cu o vechime în domeniul de activitate de până la 25 de ani. Activitatea prestată este în domenii diferite de specialitate, în cadrul departamentului de resurse umane: recrutare și integrare de personal, administrare de mobilitate de personal, proiectare și implementare de practici la locul de muncă în conformitate cu sistemele la nivel global; programe de formare și reformare a angajaților.

Toți participanții la interviu au fost selectați din cadrul mai multor puncte de lucru ale aceleiași companii. Din această cauză, condițiile de muncă în regim hibrid implementate sunt aceleași pentru toți respondenții. Regimul în cauză constă în prezentarea la birou pentru cel puțin o săptămână lucrătoare pe lună. În acest caz, angajații s-au organizat în a veni la muncă pe echipe, pentru a nu aglomera spațiul deja restricționat. Fiecare a încercat să meargă la birou în aceeași perioadă în care erau și restul coechipierilor prezenți. Astfel, erau la un loc persoanele cu care aveau de colaborat sau al căror ajutor le era, de obicei, necesar.

Interviurile au fost realizate în mediul online prin intermediul aplicației Microsoft Teams. Durata unui interviu a fost între 25 și 30 de minute. În cadrul tuturor interviurilor am reușit să ating subiectele propuse. Pentru a proteja anonimatul respondenților, numele participanților nu vor fi menționate în studiu și vor fi înlocuite, la nevoie, cu pseudonime. Chiar dacă numele companiei nu este menționat, vor fi discutate responsabilitățile, în mare, ale angajaților din cadrul companiei și practicile implementate de către aceasta pentru desfășurarea muncii în regim hibrid. Astfel, tot pentru respectarea anonimatului, vârstă persoanelor va fi dată cu o aproximare la ordinul zecilor (exemplu: o persoană de 20 până la 29 de ani va fi trecută drept „în jur de 20 de ani”).

Inițial, am încercat să selectez opt femei și doi bărbați pentru lista de intervievați, deoarece am constatat că în cadrul departamentului de Resurse Umane

al firmei, 80 % dintre angajați erau femei și 20 % erau bărbați. Am dorit să recreez această distribuție a genului și în selecția participanților cu scopul de a crește gradul de relevanță al studiului asupra populației-țintă. O primă dificultate apărută în cadrul studiului a fost găsirea unui al doilea interviu de gen masculin pentru a atinge procentul de 80 % femei și 20 % bărbați în cadrul respondenților. Am avut posibilitatea implicării altor doi candidați pentru a completa lista, însă răspunsurile și responsabilitățile lor au fost asemănătoare primului bărbat interviu. Astfel, am decis eliminarea lor din lista deoarece nu prezentau particularități care să conducă la noi subiecte de abordat.

O altă dificultate a apărut în cadrul colectării propriu-zise a datelor. Respondenții sunt specializați pe diverse ramuri ale domeniului resurse umane și au responsabilități distincte. Astfel, din cauza programului diferit al fiecărui respondent, perioada de colectare de date a fost în jur de 20 zile calendaristice, cuprinse în perioada martie-aprilie 2022.

Studiul de față se limitează la prime impresii asupra revenirii la muncă în regim hibrid. Astfel, rezultatele sunt relevante pentru perioada de acomodare cu acest stil nou de muncă. Rezultatele acestui studiu surprind perspectivele intervievaților strict în momentele mai sus descrise și deci, nu pot fi atribuite unei posibile experiențe pe termen lung. În ceea ce privește perspectiva asupra procesului de tranziție în sine, colectarea interviurilor este realizată în intervalul calendaristic martie-aprilie 2022. Astfel, rezultatele prezintă perspective de tip instantaneu. Este surprins procesul de reîntoarcere la birou a angajaților *white-collar*, strict în regimul de muncă hibrid pus în aplicare pe perioada acestor două luni. Din aceste motive, rezultatele studiului nu abordează întreaga evoluție a procesului de acomodare a angajaților la regimul de muncă hibrid.

REÎNTOARCEREA LA BIROU, ÎN DEFAVOAREA EFICIENȚEI

Una dintre concluziile cercetării este aceea că, pentru subiecții pe care i-am studiat, sarcinile au devenit mai ușor de îndeplinit de acasă, în timpul pandemiei. Punctul comun pe care toți intervievații l-au atins în răspunsurile lor a fost eficiența personală în îndeplinirea sarcinilor. Ei au vorbit despre rolul pe care fiecare dintre ei îl are în companie, împreună cu responsabilitățile și sarcinile lor. Toți au fost de acord că, în timpul stării de urgență, percepția lor față de dificultatea activităților a fost diferită. Pentru intervievați, experiența din prima săptămână în care au fost nevoiți să se întoarcă la birou a verificat ipoteza că sarcinile sunt mai ușor de dus la bun sfârșit de acasă. Acest program hibrid propus de către conducere a fost primit cu reticență de către majoritatea angajaților intervievați.

Mircea este un angajat în jur de 30 de ani, care lucrează în cadrul departamentului de Resurse Umane. El se ocupă în principal cu procesul de recrutare. L-am întâlnit în urma unui interviu de angajare. Am ținut legătura și am

reușit, cu ajutorul lui, să contactez și alte persoane interesate să participe la studiu. În aprilie 2022, am reușit să găsim o perioadă liberă pentru amândoi și am discutat în detaliu despre situația lui la locul de muncă. Responsabilitățile lui includ de la postarea anunțurilor pe diferite site-uri și rețele specializate în angajări, la filtrarea CV-urilor și ajung până la susținerea de interviuri sau alte probe ale potențialilor angajați. El a lucrat de la birou înainte de începutul stării de urgență. Pe timpul pandemiei, a avut parte și de experiența unui regim de muncă de acasă.

Când a fost vorba de reîntoarcerea la birou, el a privit această decizie cu reticență. Încercând să înțeleg cum a fost tranziția lui Mircea, am avut impresia că a întâmpinat anumite dificultăți odată ce a început să muncească în regim hibrid. „A fost ok și să merg la birou. Am reușit să rezolv prompt anumite chestii, dar per total a fost foarte obositor”. Pentru Mircea, cel mai important argument adus în favoarea muncii de acasă este eficiența. În timpul stării de urgență, a povestit cum a ajuns să dea un randament mai bun decât se aștepta. După ce a comparat cele două situații (munca de acasă și munca de la birou), el a observat că, de acasă, a reușit să rezolve aceleași sarcini cu o eficiență sporită. Aceeași părere este împărtășită de toți colegii săi intervievați de noi.

Munca de acasă este considerată ca fiind mult mai benefică pentru activitățile profesionale. Acest fapt poate să conducă la ideea că munca din departamentul de resurse umane nu este bazată în principal pe socializare, ci pe sistematizare. Aspectul social (de mediere a relațiilor angajat-angajator) al sarcinilor intervine în momente-cheie, însă, în mare parte, sarcinile sunt repetitive și pot fi indeplinite mai ușor într-un mediu mai liniștit de lucru (sortat CV-uri, completat formulare de plângeri, comunicat informații în companie).

Bianca este una dintre colegele care au ajuns la aceeași concluzie ca și Mircea. Ea are în jur de 20 de ani și dintre cei intervievați, ea are cea mai puțină experiență, atât în companie, cât și în domeniul resurselor umane. Bianca este colegă de birou cu Mircea și ea a fost prima persoană cu care el mi-a făcut cunoștință.

Responsabilitățile ei includ administrarea anumitor programe de formare și îmbunătățirea experienței grupului de interni și de nou-veniți în companie. Ea a fost angajată de compania actuală în timpul pandemiei. Înainte de pandemie, ea mai lucrase cel puțin doi ani în cadrul altei firme, în același domeniu și cu responsabilități similare.

Cu privire la eficiența cu care a lucrat în acest mod hibrid, Bianca a afirmat că depinde foarte mult de responsabilitățile atribuite și de felul în care organizația se adaptează la situație. „Noi fiind resurse umane, având mai multă muncă *live*, cu contracte, discuții și organizări de evenimente (...), însă, pe partea de administrație HR, pe care ne ocupăm cel mai des, este mai eficient de acasă”.

Bianca lasă să se înțeleagă, cu o undă de dezamăgire, că sarcinile ei sunt repetitive. Ele constau în completarea de documente cu informații, fie găsite în bazele de date ale companiei, fie obținute prin conversații cu membrii celorlalte departamente pe care le are în administrare. Exemple de astfel de activități sunt:

intocmirea listelor de prezență la cursurile puse la dispoziție de către firmă; completarea și verificarea validității contractelor și actelor adiționale ale angajaților. Ea consideră că, în aceste cazuri, eficiența crește atunci când lucrează într-un mediu liniștit, ales de ea, asupra căruia are control total, precum cel de acasă.

Am constatat că mare parte din volumul de muncă din Departamentul de Resurse Umane este acaparat de astfel de responsabilități administrative. Din cele discutate cu participanții la studiu, majoritatea companiilor funcționează pe acest model. Fiecare membru al departamentului, indiferent de responsabilitatea principală, are în lista de responsabilități anumite activități administrative. Până și rolul care a fost considerat de ei ca fiind cel pentru care trebuie să socializeze cel mai mult (recrutor) este acaparat de proceduri administrative (întocmire de rapoarte pentru fiecare etapă a procesului de recrutare).

Următoarea persoană cu care am luat contact a fost Alina. Tot prin intermediul lui Mircea, am aflat despre un coordonator de echipă dispus să participe la cercetarea noastră. Contribuția ei a fost de mare ajutor, deoarece astfel am reușit să intru în contact și cu restul managerilor și implicit, cu restul persoanelor intervievate. Alina este șef de echipă în cadrul departamentului de resurse umane, cu aproximativ 12 oameni în subordine. Are în jur de 50 de ani și este persoana cu cea mai multă experiență în cadrul companiei, dintre cei intervievați. Din perspectiva sa ca lider, sarcinile au fost mai greu de îndeplinit de acasă. Chiar dacă ele au durat mai puțin timp, au necesitat mai mult efort din partea Alinei. „Da, este adevărat că am reușit să fiu mai eficientă de acasă, dar a fost mai obositor. (...) Eu am foarte mult de comunicat, și în online, mă simt bombardată cu informații”. Înainte de starea de urgență, echipa pe care o coordonează se întâlnea la birou și se vedeau față-în-față pentru a discuta problemele și sarcinile zilnice ale fiecăruia. În timpul stării de urgență, ea a constatat că ține mult mai greu legătura cu echipa ei și, astfel, este mai obositor să contacteze fiecare membru în parte pentru a distribui sarcinile.

Presiunea perioadei de pandemie s-a resimțit cel mai mult la nivelul liderilor de echipă. Tehnologia nu a putut media cu succes interacțiunea umană. Astfel, putem spune că, transmis online, un mesaj necesită mai mult timp și o mai detaliată explicație pentru a fi înțeles.

Alina spune că este de acord cu o posibilă reîntoarcere la birou. Chiar și așa, atât pentru ea, cât și pentru echipa pe care o coordonează, este mult mai bun sistemul hibrid. „Biroul este locul unde ne vedem, până la urmă. Recunosc că este greu să ajungem și ne mănâncă foarte mult din timp... Dar asta nu înseamnă că vreau să stau tot timpul acasă”. Cu acest program, ei apucă să muncească cu eficiență maximă o bună parte din lună și apoi să se concentreze pe socializarea la birou în zilele rămase.

Raluca are în jur de 30 de ani și este parte din echipa coordonată de Alina. La fel ca și coordonatoarea ei, Raluca mi-a povestit deschis despre sarcinile sale de lucru. Ea este implicată în procesul de evaluare al angajaților. Responsabilitățile ei

principale sunt: a implementa la nivel local politicile de evaluare globale și a supraveghea și raporta cu privire la rezultatele angajaților din sediul în care activează.

Din răspunsurile Ralucăi, am aflat că după ce a fost anunțată reîntoarcerea la birou în regim hibrid, reacția ei nu a fost una foarte bună. „Eu nu doresc să mă întorc la birou. Așa (prin muncă online) pot să muncesc de oriunde și mai economisesc și timp”. Ea nu a primit bine ideea unui regim de tranziție fiindcă, după părerea ei, este un semnal că a fost pusă în plan revenirea la programul de muncă de dinainte de starea de urgență. Un program cu care ea nu este de acord.

Reîntoarcerea totală la birou este un viitor pe care toți cei intervievați îl anticipează. Chiar dacă preferința angajaților este munca de acasă, părerea lor colectivă este aceea că se va reveni, treptat, la regimul de muncă în totalitate la birou, din dorința celor de la conducere de a readuce *status quo*-ul de dinainte de pandemic. Deși cei intervievați vin cu argumente împotriva regimului de muncă la punctul de lucru, ideea necesității întoarcerii la lucrul de la birou, ca modalitate tradițională de a munci, este încă prezentă.

Efectul pe care pandemia l-a avut asupra ideii de a „merge la muncă” a fost unul vizibil. Angajații companiei respective, cu siguranță, se vor întoarce la un program de muncă de la birou în cazul în care acestea vor fi directivele. În același timp, programele de muncă parțial de la distanță au căpătat popularitate în rândul angajaților. După părerea participanților la studiu, modul de lucru hibrid va căpăta în continuare popularitate. Pe termen lung, este probabil ca angajatorii să înceapă să includă programe parțiale de telemuncă pentru tot mai multe posturi, pentru a atrage potențiali angajați care au această preferință.

Dintre participanți, a fost și o persoană care a dat un contra-argument pentru eficiența muncii de acasă. Ioana are în jur de 40 de ani și în departamentul de resurse umane în care activează responsabilitatea ei principală este de a monitoriza procesul de compensare și de acordare de beneficii angajaților. Ea este una dintre persoanele care clarifică și rezolvă eventuale nereguli în situațiile de pontaj raportate de angajați. Ioana este responsabilă de contactarea furnizorilor de asigurări de sănătate și participă la negocierea ofertelor propuse. În același timp, ea are o familie și copii de care trebuie să aibă grijă. Dintre participanți, ea nu este singura care are astfel de griji, însă în discuția cu Ioana am aflat în detaliu care este perspectiva unei mame asupra muncii de acasă.

Un impediment pe care Ioana îl vede în muncă de acasă este faptul că problemele domestice ajung să se întrepătrundă cu programul de la serviciu. În aceste cazuri, eficiență scade. „Când e copilul bolnav și stă acasă cu tine, e o provocare să muncești. Când nu mai merge la școală, este chiar mai haos acasă decât ar fi la birou”. Ioana a povestit că a trecut prin această situație în prima lună în care reîntoarcerea la birou în regim hibrid a intrat în vigoare. Din săptămâna în care a trebuit să meargă la birou, a reușit să își ia ultimele două zile de concediu medical pentru a avea grijă de copilul ei. În săptămâna care a urmat a muncit de acasă și nu a putut să își ia zilele libere necesare. „Cu programul ăsta de muncă (de

acasă), nu prea mai poți să îți iei liber. Ești deja acasă și copilul e cu tine. Poți să te mai scuzi mai ușor din întâlnire dacă, de exemplu, face febră, dar nu poți să zici că îți iei toată ziua liberă”.

Atât Mircea cât și Bianca, Alina și Raluca au accentuat, în timpul discuției, faptul că toate sarcinile lor sunt mai puțin obositoare când le îndeplinesc de acasă. Ei au trebuit să își aducă echipamentul necesar acasă și să își transforme o cameră într-un birou de lucru. Pentru ei, domiciliul este un loc mult mai liniștit decât clădirea de birouri. Sarcinile casei și alte probleme de familie nu au ajuns să intervină în munca lor. Pe de altă parte, reținerile Ioanei de a continua munca de acasă sugerează că pe ea o avantajează o delimitare mult mai fermă între viața profesională și viața de familie. Un lucru pe care Ioana îl menționează ca salvator a fost faptul că întâlnirile și ședințele au ajuns să fie mai scurte și mai succinte. Mircea, Bianca, Alina și Raluca au făcut remarce asemănătoare cu privire la îmbunătățirea ședințelor.

AVANTAJELE ȘEDINTELOR ȚINUTE ONLINE

Toți cei intervievați au ajuns la concluzia că un element foarte important al muncii în departamentul de resurse umane este reprezentat de ședințe sau de întâlnirile cu echipa. Aceste întâlniri se țin zilnic, la început de program. Coordonatoarea Alina spune că sunt cea mai importantă parte a zilei. „Ele au scopul de a da șansa fiecărui membru al echipei să își raporteze progresul și să ceară ajutor în cazul în care este necesar. Ca micul dejun, încercăm să nu îl ratăm niciodată”. Din acest motiv, din perspectiva unui manager, este foarte important ca, până la finalul întâlnirii, fiecare membru să aibă timp să intervină.

Când a fost anunțată decizia reîntoarcerii la birou, Ioana a avut o reacție de îngrijorare. Felul în care s-au organizat ședințele în mediul online au fost în avantajul ei, de aceea a privit cu reticență întoarcerea în sala de ședințe. „Panică! Ne-am obișnuit acasă, dar sper să ne readaptăm cât mai repede”. Reacție pe care a avut-o nu a fost una care să o surprindă, fiindcă a fost în aceeași situație și la începutul stării de urgență. „La început, a fost panică deoarece nu știam cum o să mai comunicăm noi de acasă. Acum că ne-am obișnuit așa (muncind de acasă), este panică deoarece nu mai știm cum să facem același lucru de la birou”. După părerea ei, faptul că se schimbă modul de muncă și se iese din tiparul cu care s-a obișnuit este un mare disconfort. În același timp, ea este sigură că o să se obișnuiască din nou cu munca de la birou, însă numai după câteva luni în care ea preconizează că va fi un program haotic pentru cei din echipa ei. „Pentru noi care am stat atât de mult acasă, este foarte greu să ne urmărim acum la birou și să fim atenți la ce se discută în sală”.

Raluca este de aceeași părere. Ea a observat că gradul de concentrare la birou, al ei și al colegilor de echipă, a fost mult mai mic, comparativ cu cel observat în

cadrul muncii de acasă. În prima săptămână de reîntoarcere la locul de muncă, ea și-a dat seama că biroul este un loc gălăgios și bruiant pentru sarcinile ei, chiar și în sala de conferințe. „La birou este un spațiu deschis, toată lumea laolaltă, toată lumea vorbește și nu te mai poți concentra pe ce zice colegul și ce vrei să faci”.

Un exemplu de ineficiență la birou pe care l-a dat Raluca, în acest sens, a fost o întâlnire de echipă, o întâlnire rutinieră la care a participat. „Ineficiente (întâlnirile față-în-față). Foarte ineficiente. Am stat de două ori timpul pe care îl avem online și nu am trecut nici prin jumătate din lista cu ordinea de zi”. În timpul întâlnirii, au existat multe momente în care colegii socializau între ei sau încercau, fără succes, să se concentreze pe sarcini individuale, altele decât cele ce erau în discuție. Din perspectiva ei, toți angajații, ea inclusiv, s-au obișnuit cu munca într-un mediu liniștit, ușor de controlat și cu puține distrageri, precum cel de acasă. Reîntorși la ședințele din birou, nici Raluca și nici colegii ei de echipă nu au reușit să rămână concentrați pe temele discutate. În contextul în care un membru al echipei își termina raportul și contribuția la subiectul prezentat, el nu putea să se sustragă din ședință la fel de ușor cum s-ar fi sustras din conversația online.

Alexandra este o altă persoană cu care am luat legătura prin intermediul Alinei. Ea a fost interesată de studiul meu și a acceptat să îmi vorbească deschis despre experiența ei referitoare la reîntoarcerea la birou. Alexandra este responsabilă de negocierea și organizarea cursurilor de formare pentru angajații din cadrul companiei. Cazul Alexandrei este unul special deoarece, spre deosebire de restul angajaților intervievați, ea nu a putut să se sincronizeze în totalitate cu restul echipei. Din cele cinci zile de muncă la birou pe lună, numai în două dintre ele a fost în același timp cu restul echipei ei. „Nu am prins prima zi în care s-a reunit echipa. De fapt am prins-o, însă ei toți erau în sala de ședințe și eu eram de acasă, pe ecranul din sală. Ei mă auzeau pe mine când trebuia, dar eu îi auzeam pe toți din sală în același timp și nu mai înțelegeam nimic”. Chiar dacă ea a reușit să spună ce avea de spus pe tema proiectelor pe care le conducea, ea nu a putut să intervină și să ajute în problemele celorlalți fiindcă nu înțelegea nimic. Pentru Alexandra, în momentele în care atenția colegilor se muta de la subiectul ei la subiectul altui coleg, întâlnirea se auzea ca o „mare gălăgie de fundal”. Fiindcă toți cei din sală vorbeau în același timp, toți se auzeau la un loc în căștile Alexandrei. Astfel, ea nu și-a putut da seama când se trecea de la un subiect la altul și când intra în discuție un subiect unde poate contribui cu expertiza ei.

În cele două zile în care a fost cu restul echipei la birou s-a simțit fericită la început, însă nici cu toată echipa la un loc nu a putut face prea multe progrese în proiectele în care era implicată. „Când făceam o ședință sau aveam o discuție online, știam că stăm un anumit timp și vorbim despre ce trebuie. Am avut o ședință acum (în ziua interviului) care trebuia să fie 30 de minute, dar ne abăteam încontinuu de la subiect”. În acea ședință, Alexandra a fost aproape la fel de confuză ca în zilele anterioare. Ea a putut să distingă mai ușor subiectul principal care a fost pus în discuție și a putut să vină în ajutorul câtorva colegi. Totuși, ea tot

preferă ședințele online fiindcă îi oferă șansa să elimine acele elemente din jurul ei care ar putea să-i perturbe pe ceilalți colegi. „Dacă îți vine un mail sau nu se vorbește de tine, poți să te pui pe *mute* să nu deranjezi, dar în sală, nu merge așa”.

REDUCEREA TIMPULUI DE DEPLASARE

Dacă munca se desfășoară de la birou, atunci angajații trebuie să ia în calcul timpul pe care fiecare îl petrece pe drum spre sediu. Printre cei intervievați există persoane care folosesc transportul în comun. Există persoane care folosesc mașina personală și există persoane care locuiesc destul de aproape încât să ajungă la birou pe jos. Indiferent de modul de a ajunge la birou, toți sunt de părere că timpul petrecut pe drum este timp pierdut.

În ultima săptămână de colectare a datelor, am făcut cunoștință cu Mirela. Am înțeles importanța transportului asupra revenirii la birou discutând cu ea. Am aflat foarte repede că Mirela pune foarte mult preț pe educație și că îi place să participe la acțiuni de voluntariat. Astfel, pentru ea, nu este vorba doar de tranzitul de acasă până la birou, ci și de la birou până la centrul unde face voluntariat. A acceptat să stăm de vorbă despre cum s-a resimțit reîntoarcerea la birou. Mirela are în jur de 40 de ani și s-a alăturat companiei cu aproape un an înainte de intrarea în starea de urgență. În cadrul departamentului de resurse umane, ea este una dintre persoanele responsabile cu implementarea la nivel local (la nivel de sediu), a politicilor adoptate la nivel global. Situația ei este specială deoarece, dacă în mod normal, un angajat în resurse umane colaborează în principal cu propriul departament și cu alte departamente, precum IT, Finanțe și Legislație, sarcinile Mirelei presupun comunicarea constantă cu toate departamentele din cadrul sediului. Incluzând anii de lucru din perioada pandemiei, Mirela are în jur de 15 de ani de experiență în acest domeniu.

În cazul în care o nouă politică trebuie pusă în aplicare, ea este una dintre persoanele responsabile cu a o implementa. Printre politici se numără și decizia reîntoarcerii la birou în regim hibrid. Astfel, ea consideră că este familiarizată cu procesul de reîntoarcere la birou și cum a afectat-o nu numai pe ea, ci și pe restul colegilor din același sediu. „Eu văd ambele părți ale poveștii. Pe de o parte munca mea a fost să îi conving pe ceilalți și după, să mă conving pe mine de modul ăsta nou de lucru”. Ea mărturisește că, dintre argumentele pe care le-a primit de la angajați contra acestei inițiative de întoarcere la birou, cel mai des întâlnit a fost cel legat de timpul pierdut. „În prima fază trebuie să te trezești cu vreo două ore înainte de program. Drumul ca drumul, însă este mai mult o problemă de logistică a fiecăruia”. Pentru ea și pentru restul colegilor, nu doar drumul, cât toate pregătirile de dinainte de a pleca în fiecare dimineață spre birou consumă timp și energie. Tot acest timp este considerat de către angajați ca timp al muncii.

O altă cauză a timpului pierdut este legată de regulamentul de ordine interioară al companiei și prevederile acestuia, cum ar fi anumite proceduri care

duc la pierderi relativ mici de timp, dar care se repetă de mai multe ori într-o zi. Astfel, se ajunge ca la finalul programului să se vadă pierderile considerabile de timp. Spre exemplu, jumătate din timpul pauzelor de masă de la birou este irosit căutând sau tranzitând spre un loc unde să se ia masa.

Pe lângă pauza de masă, Mirela menționează că alt mic inconvenient este și procedura de *check-in* (de verificare a intrării-ieșirii angajatului de la birou). „Dacă ai deja ecuson, e mai ușor, dar dacă ești intern sau un angajat nou e mult mai greu. Trebuie să stai la recepție să îți facă permis de vizitator. Am avut un coleg, nou venit, care a întârziat la întâlnirea de dimineață (din ziua interviului) din cauza asta”.

Pentru Alexandra și Alina, contează foarte mult flexibilitatea programului de la locul de muncă. În acest sens, ele preferă munca de acasă fiindcă le scutește de o durată de 2–3 ore pe care o petrec pe drumul spre și dinspre birou. „În același timp m-am gândit că îmi va lua foarte mult timp că să ajung la birou, plus că în timpul pandemiei, tot timpul ăsta petrecut acum pe drum îl investeam toți în muncă”. Tranzitul a deveni subit o problemă serioasă. Alina și Alexandra spun că s-au obișnuit să investească acele ore fie în munca lor, fie în alte metode de a își face munca mai eficientă. Un motiv adus de amândouă împotriva întoarcerii la birou este faptul că ele pierd mai bine de două ore de productivitate sau de destindere pe zi din cauza traficului.

Din perspectiva Biancăi, situația tranzitului a fost puțin îngrijorătoare, deoarece credea că vor fi chemați în fiecare zi la birou. Pentru ea a contat faptul că, față de alte companii cu care mai era în contact, această decizie de ridicare a restricțiilor a fost luată relativ târziu la compania aceasta. Bianca se aștepta ca trecerea să fie imediată. „Mi-am dorit foarte mult să nu fie o trecere bruscă, pentru că, la mine, este o problemă cu *commuting*-ul (tranzitul)... fac în jur de o oră și ceva doar dus. Trecerea asta bruscă m-ar fi afectat mult, mai ales la punctualitate”. Ea a fost plăcut surprinsă când a văzut că întoarcerea este graduală, iar planul anunțat de reîntoarcere treptată a fost pe placul ei. Faptul că trebuie să ia în calcul tranzitul numai o săptămână pe lună o ajută. „Trecerea asta, de câteva zile pe lună de nevoie, ne face să ne obișnuim. Nu văd nicio problema deocamdată. Sper să continue așa. Sincer, nu mai vreau să stau (acasă)”. Din răspunsurile date, Bianca recunoaște că munca de acasă vine cu avantaje precum un mediu de lucru liniștit și mai mult timp liber. În același timp, dacă directivele conducerii cer prezența la birou, ea este dispusă la a renunța la aceste avantaje, atâta timp cât îi este oferit destul timp pentru a se putea obișnui și a își forma o rutină.

Pentru Ioana, tranzitul nu este o problemă. „Nu mă interesează drumul meu, că fac 15 minute cu mașina până la birou, dar este mai greu când ai copii care încep mai devreme decât tine”. Drumul ei până la birou nu este un inconvenient în sine, însă ea trebuie să ia în calcul și drumul copiilor ei până la școală. În cazul în care Ioana trebuie să se prezinte la birou, ea trebuie să plece de acasă cu o oră mai devreme decât ora de începere a programului de la serviciu, pentru a-și duce copiii la școală.

Un alt motiv pentru care ea pierde timp în tranzit este că trebuie să își folosească pauza de la prânz pentru a-și lua copiii de la școală. „Și eu și soțul suntem la muncă atunci când ies ei de la școală. Facem noi cu rândul, însă este mai greu, mai ales dacă apare ceva urgent la vreunul dintre noi la muncă”. Ioana nu este singura persoană dintre intervievați care are copii, însă pentru ea, acest fapt intervine cel mai mult în durata deplasării ei la serviciu și înapoi. Încă din prima săptămână de după reîntoarcere, ea susține că a ajuns mai târziu și mai obosită acasă din cauza timpului petrecut pe drum. Faptul că școala și locul unde lucrează sunt în direcții diferite față de casa ei este un inconvenient, dar nu unul destul de mare cât să îi dea peste cap programul zilnic.

SOCIALIZAREA ÎN PERIOADA DE REACOMODARE

Concluzia la care am ajuns este că, în rândul persoanelor studiate, socializarea joacă un rol foarte important în menținerea moralului echipei. În timpul stării de urgență, un lucru care le-a lipsit celor intervievați a fost socializarea. Când munceau zilnic la birou, aveau interacțiuni frecvente cu restul membrilor echipei. Majoritatea interacțiunilor erau pe subiecte legate de muncă. Fie cereau anumite informații, fie cereau ajutor pentru a-și duce la bun sfârșit sarcinile. Interacțiunile simple și discuțiile pe alte subiecte în afară de cele legate de muncă au avut rolul de a păstra moralul ridicat al tuturor. În contextul muncii de acasă, angajații au simțit lipsa interacțiunii și au avut impresia că s-au depărtat foarte mult de colegii lor.

Când a fost anunțată reîntoarcerea la birou în regim de muncă hibrid, Alina s-a gândit la starea de spirit a coechipierilor. Ea este de părere că, din punct de vedere social, muncă la birou este mai avantajoasă. „Este bucuria revederii și lipsa presiunii *meeting*-urilor (ședințelor) repetate. La birou nu sunt discuțiile așa comprimate cum sunt în online și parcă este mai liniștitor când nu ești doar la un click distanță”. Alina a văzut că muncă la birou aduce beneficiul unui calendar mai aerisit și a apreciat cadrul mai flexibil pe care l-au oferit conversațiile față-în-față. După doi ani de conversații online, Alina consideră, ca lider de echipă, că dialogul cu restul echipei va fi mai relaxant și va ajuta pe fiecare să își păstreze un calendar aerisit, care oferă loc liber pentru pauze și alte mici distrageri întâlnite la birou.

Alina este de părere că importanța aspectului social depinde foarte mult de câte zile din lună petrece o persoană la birou. Zilele în care a trebuit să se întoarcă la locul de muncă au ajuns să fie zile în care a fost dată o importanță mai mare socializării și formării de conexiuni cu restul echipei. „Dacă muncesc cu o oră mai mult sau mai eficient în alea 17 zile din luna de stat acasă, atunci în celelalte 5 zile la birou, timpul pe care îl investesc muncind se anulează cu timpul pe care îl investesc consolidând relații”.

După experiența muncii de acasă, pentru Ioana, oportunitatea de a socializa este singurul motiv pentru care ar fi dispusă să se întoarcă la birou. „Cel mai mult

mi-a lipsit să stau la cafea de dimineață cu restul echipei”. Sentimentul plăcut de a-și revedea colegii față-în-față i-a ridicat moralul și a ajutat-o să treacă mai ușor peste prima săptămână de tranziție. „Că ne mai apucăm de o discuție între sarcini, că mai prinzi pe cineva la lift, tot e socializare și m-am simțit mai bine (decât acasă) în momentele acelea”.

Socializarea cu restul colegilor este văzută de Bianca și Mirela ca un foarte bun argument pentru reîntoarcerea la birou. „Este un argument valid. Conversațiile față-în-față mai sting din neînțelegeri și creează acel sentiment de *engagement* (încurajare a implicării în anumite activități)”. Mirela povestește despre pauzele de masă petrecute împreună cu echipa. Faptul că sunt toți adunați într-un singur loc impulsionează angajații și le ridică moralul. Membrii echipei sunt încurajați să își ia pauza de masă în același timp cu restul echipei. Astfel, ei au timp să se relaxeze împreună, să se cunoască mai bine și să păstreze legătura și prin alte posibile interese comune, în afară de cele de la locul de muncă. Ea a simțit că apreciază mai mult munca la birou când sunt colegii de echipă în jurul ei, care muncesc în același timp.

Bianca vede întoarcerea la birou că pe un lucru bun din punct de vedere social. „Am avut colege care, începând să muncească din pandemie de acasă, au început să aibă stări depresive. Eu am avut noroc că nu stau singură. Deci partea de socializare zic că este importantă”. Bianca este de părere că, în timpul stării de alertă, s-au obișnuit cu lipsa fizică a echipei, chiar dacă spune că acest lucru poate dăuna. „Fiindcă ne-am obișnuit în pandemie cu singurătatea, o să ne fie mai greu, la început, să ne obișnuim din nou cu socializarea. Dar o să ne obișnuim noi”. Ea consideră că va fi dificil, deoarece angajații au uitat cum să comunice față-în-față cu restul echipei. În prima săptămână, ea a fost îngrijorată și mult mai atentă la comportamentul ei decât ar fi fost în mod normal. „Sunt și cam cea mai nouă din echipa mea. Toți erau la birou recunoscându-se, iar eu abia am făcut cunoștință cu ei. A fost puțin disconfort atunci (în prima săptămână de reîntoarcere la birou)”.

Deoarece nu a putut să își sincronizeze programul cu restul echipei ei, Alexandra a trebuit să meargă la birou în trei zile în care colegii de echipă au muncit de acasă. Din situația ei am reușit să observ efectele negative pe care le are lipsa de oportunități de socializare, în cadrul muncii de la birou. „Zici că eram acasă, toți pe ecrane din nou, dar eu a trebuit să bat drumul până la sediu. M-am întâlnit o zi cu șefa, că na, și ea avea treabă, dar în rest, cam pustiu. Mai era lume prin jur, dar nu am socializat”. Experiența ei din aceste trei zile a fost mai puțin bună comparativ cu celelalte două, în care restul echipei a fost prezentă, fiindcă a avut parte de eficiența convorbirilor online, dar fără avantajele muncii de acasă. „Nu pot să zic că a fost bine, fiindcă nu a fost. Am avut același program cursiv și eficient de acasă, cu sarcini și întâlniri toată ziua, deci nu prea am stat de vorbă cu cine mai era prin jur. La final mai trebuia să mă și întorc acasă”. A fost o situație deloc plăcută pentru Alexandra. Pe viitor, pentru a evita o astfel de situație, ea și-a propus să se asigure că programul de mers la birou este cât mai asemănător între ea și membrii echipei.

Alina, Bianca, Mirela și Alexandra sunt, toate, de acord că socializarea este foarte importantă pentru dezvoltarea echipei. Am aflat că, pentru participanți, ocazia de a socializa mai mult aduce și o stare de spirit mai bună. Din cazul Alexandrei am aflat cât de important este pentru ea ca toți membrii echipei să fie prezenți la birou ca ea să socializeze și să se simtă bine. În același timp, există și cazuri de excese în ceea ce privește socializarea.

DISTRAGEREA ATENȚIEI

În cadrul interviurilor am observat și fațeta negativă a socializării la birou. Din discuții a reieșit că participanții nu au reușit să se concentreze la fel de bine ca acasă. Biroul este un spațiu de lucru comun, împărțit de toți membrii unei echipe. În doi ani de muncă de acasă, ei au simțit lipsa interacțiunilor sociale. Toți au fost de acord că situația respectivă este rezultatul unei combinații dintre un spațiu prielnic socializării și dorința lor accentuată de a socializa. Ambele au dus la mai multe ocazii de distragere de la muncă. „N-am mai socializat de atâta timp și clar e ceva nou când vii la lucru înapoi și clar ai tendința de a socializa mai mult”.

De la Alexandra am înțeles că toți coechipierii ei s-au obișnuit cu lipsa acestui aspect social din viața lor profesională. După ce s-au reîntors la birou și, deodată, socializarea cu membrii echipei a devenit din nou posibilă, au început să dea atenție sporită reconectării cu restul colegilor. Din perspectiva Alexandrei, socializarea este importantă pentru oameni, însă ea este de părere că o discuție amicală poate fi purtată și în timpul liber. „Colegii... poți să ieși cu ei în timpul liber, să te distrezi, să socializezi... nu mi se pare un factor determinant să mă reîntorc la birou doar pentru asta”.

Chiar dacă Ioana a apreciat socializarea la locul de muncă, ea este de părere că felul în care biroul este construit a instigat la distragere și ea nu a putut să se concentreze. „Mă opresc de o sută de mii de ori să mai trag un ochi în jur, mai ales că biroul este *open-space* și nu mai dau același randament”. Prin *open-space*, Ioana se referă la faptul că zona de lucru a fiecărui angajat este delimitată de a altuia printr-un panou scund, despărțitor, și nu de pereți întregi. Mesele de birou sunt unite și amplasate în așa fel încât membrii unei echipe să împartă aceeași încăpere spațioasă. Ioana crede că acest design aduce un avantaj în direcția interacțiunilor sociale, dar un dezavantaj în ceea ce privește eficiența. „Dacă unul iese la țigară sau la masă, mai invită și pe restul. Toate discuțiile invită prea mult la distragere și mai e și deranjant când ai ceva urgent de terminat”.

Mircea este de aceeași părere. Atunci când vine vorba de socializare, el consideră că este un aspect ce poate să te ajute sau, dimpotrivă, să te îngreuneze. Efectul depinde de dispoziția fiecăruia. „Dacă la început te încarci cu toată energia celorlalți colegi, la final de zi sau de săptămână ajungi să fii foarte stors”. Într-un astfel de mediu, este greu pentru angajați să se concentreze. Chiar dacă cei din jur

nu vorbesc strict cu el sau despre el, faptul că există o multitudine de voci pe fundal îl frustrează atât pe Mircea, cât și pe majoritatea angajaților din același birou cu el.

Nu este de ajutor faptul că toată echipa lui este de acord că zgomotul de fundal îi bruiază pe cei din jur. Fiecare dintre ei are nevoie să comunice într-o anumită măsură cu ceilalți colegi de birou. Atunci când discuțiile implică mai mulți membri ai echipei și subiectul trebuie dezbătut mai amănunțit, persoanele se pot muta într-o sală liberă adiacentă biroului. Zgomotul de fundal se creează din cauza problemelor scurte sau superficiale care sunt rezolvate în câteva secunde prin două-trei schimburi de idei, dar care se repetă frecvent pe parcursul unei zile.

În același timp există și cazul coechipierilor care au convorbiri online cu angajați din puncte de lucru diferite. Având în vedere disponibilitatea limitată a sălilor adiacente, unii coechipieri sunt nevoiți să participe la astfel de ședințe din birou. Mircea a menționat că a fost foarte greu să rămână concentrat la fel de bine ca acasă, din cauza acestei atmosfere generale de la birou. Deși după standardele colegilor săi biroul nu era foarte gălăgios, pentru Mircea s-a simțit un disconfort și o dificultate de a-și păstra atenția pe sarcinile sale individuale. „Eram în timpul unui interviu de recrutare. În același timp, colega de lângă mine era într-o ședință online cu altcineva, și la fel și alții din jur. Aveam căștile în urechi, dar încă se mai auzeau pe fundal. A ieșit ok interviul, dar simt că nu am putut să mă concentrez total pe el”.

Păreră lui nu a fost foarte bună nici în ceea ce privește sarcinile ce implică și alți membri ai echipei. Mircea consideră că pentru cel ce are nevoie de ajutor, este prielnic să poți să mergi direct la biroul colegului și să vorbești cu el. În același timp îl vede ca un dezavantaj pentru cel întrebă. „Dacă am nevoie de ceva pot să mă duc să îl bat pe umăr pe coleg, dar dacă și el are ceva important de făcut, eu îl distrag de la muncă și nici nu știu dacă problema mea e mai urgentă decât a lui”. El consideră că era mai bine pentru ambele părți când, de acasă fiind, lăsa un mesaj cu ceea ce avea nevoie, împreună cu un deadline sau cât de importantă era problema. Astfel, persoana în cauză avea posibilitatea să își facă singură timp să îi răspundă.

Pentru Raluca, socializarea este un aspect foarte plăcut al muncii de la birou. Ea consideră că socializarea are un impact foarte mare asupra moralului ei și al echipei. Dă importanță interacțiunilor ei cu restul echipei, însă încearcă să nu lase acest lucru să îi încurce munca. „Sunt foarte sociabilă. Chiar extrem de sociabilă, dar asta nu înseamnă că nu pot să socializez cu ceilalți în afara programului, cum de altfel, este mai bine”. Raluca nu vede mersul la birou ca fiind strict necesar pentru a putea socializa cu restul echipei, însă este de acord că ajută la întărirea relațiilor și a spiritului de echipă. „Faptul că nu vin la birou nu înseamnă că nu pot să socializez, dar da, te ajută să te mai întâlnești cu ei din când în când”. Din acest motiv ea este foarte mulțumită cu programul hibrid pus în aplicare, deoarece îi oferă o majoritate de timp pe lună în care poate să dea rezultate și o altă parte mai mică în care poate petrece timp cu echipa.

Mirela recunoaște că timpul petrecut muncind de acasă i-a afectat abilitatea de a se concentra. Revenind la birou, elemente perturbatoare care înainte de starea

de alertă erau normale au ajuns să nu poată fi ignorate. Chiar și așa, ea este sigură că acest efect secundar este de scurtă durată. „Se simte, totuși, lipsa de *focus* (concentrare), acum la început, mai ales. Orice zgomot te distrage, dar cu timpul ajungi să te obișnuiești... Să te reobișnuiești cu atmosfera de birou”. Mirela a afirmat că în perioada de dinainte de starea de urgență lucrurile au fost mai ordonate la birou. Fiecare își păstra tonul vocii cât mai jos pentru a nu deranja pe restul colegilor. Ea este fericită că a putut să experimenteze ambele moduri de lucru (atât de la birou, cât și de acasă) și este sigură că odată cu trecerea timpului, colegii vor „reînvăța” cum să socializeze la birou.

IMPORTANȚA CLĂDIRII DE BIROURI

Concluzia la care am ajuns este că, pentru participanții la studiu, după cei doi ani de muncă de acasă, percepția asupra muncii desfășurate la sediu s-a schimbat radical. O părere unanim exprimată de către participanții la studiu este că sediul firmei este mai puțin important decât era înainte de starea de urgență. Ei au învățat din experiență că mersul la birou nu este necesar pentru a-și îndeplini sarcinile de lucru cu succes.

Întrebat de importanța pe care o are locul de muncă în meseria sa, Mircea răspunde evaziv. „Nu știu ce să zic. Ți-am spus, îmi fac treaba mult mai bine de acasă, dar tot mai trebuie să ai un loc, o imagine”. El a adus în discuție cazul departamentului IT. Această ramură a companiei, după părerea lui, nu poate funcționa strict de acasă. În cazul în care apare probleme cu aparatura electronică din sediu, cineva trebuie să fie prezent pentru a le pune din nou în funcțiune. Din aceste motive, chiar dacă majoritatea responsabilităților departamentului de resurse umane pot fi îndeplinite de acasă, Mircea consideră ca organizația pentru care lucrează nu își poate desfășura acțiunea fără un punct de lucru fizic. În același timp, el vede sediul că pe un loc unde te prezinți în cazul unor proiecte sau responsabilități mai importante, ori în cazul în care ai de colaborat direct cu alte departamente. „Uite, să zicem că am de prezentat nu-știu-ce candidat. Dacă e pe un post simplu de call-center, trimit CV-ul mai departe, dar dacă e un post ceva mai important, cu discuția față-în-față ne înțelegem mai bine”. Fiind față-în-față cu șeful echipei, el poate să prezinte aptitudinile candidatului mai în detaliu. Mircea consideră că poate să explice mai ușor motivele pentru care a selectat o anumită persoană. În același timp, el poate să îl cheme pe potențialul angajat pentru un interviu la punctul de lucru, unde să își întărească credibilitatea.

Și pentru Alexandra, clădirea de birouri în sine a devenit neimportantă pentru desfășurarea propriilor activități profesionale. Ea spune că depinde foarte mult de cât de esențial este rolul unei persoane în menținerea clădirii și a imaginii companiei. „Ai văzut că mare parte din lucruri le facem și când suntem acasă. Că sunt alții care trebuie să fie la birou să își facă treaba. Asta e altceva. Da, pentru ei

înseamnă ceva biroul, dar pentru mine nu înseamnă același lucru”. Biroul, pentru Alexandra, este un loc în care muncește și mai socializează din când în când cu restul echipei. Ea dă exemplul persoanelor de la recepție ca fiind cele nevoite să vină la birou. Dacă un client vine la sediu pentru a cere informații sau un invitat extern vine la o ședință programată cu un angajat al companiei, cineva trebuie să fie prezent la intrare pentru a ghida persoanele în cauză. Din perspectiva Alexandrei, pentru receptioneri, biroul încă mai înseamnă ceva, deoarece ei sunt o parte esențială a clădirii, fără de care punctul de lucru în sine nu ar putea funcționa cum trebuie.

Biroul ca loc al desfășurării muncii a devenit mult mai puțin important pentru Raluca decât era înainte de starea de urgență. După ce a văzut că poate să își îndeplinească sarcinile de acasă, a început să se întrebe care este importanța clădirii de birouri. „Poate să mai vin dacă am o problemă cu echipamentul sau cum ne întâlnim acum, câteva zile pe lună. Dar, de zi cu zi, nu îi mai văd rostul”. Raluca este foarte mulțumită cu programul hibrid pus în aplicare și speră că nu se va mai face o reîntoarcere completă la birou și că va fi păstrat programul de muncă hibrid.

Bianca a observat și ea că părerea ei despre importanța punctului de lucru este împărțită și de coechipieri. Ea vine cu un alt argument cu privire la acest fenomen. Despre birou și importanța lui, Bianca spune că importanța acestuia scade din ce în ce mai mult, cu cât o companie are mai multe puncte de lucru și cu cât sfera de influență a companiei acoperă mai multe orașe, țări, continente. În cazul unei multinaționale, clădirea de birouri se rezumă la o importanță strict socială. „Poți să te întâlnești mai ușor online cu restul colegilor din altă țară sau cu cei de la conducere care sunt din altă țară. În contextul asta, biroul (locul în care îți desfășori munca) nu mai este clădirea, cât este laptopul și platforma de conferințe”. Când o companie se extinde (înființează noi puncte de lucru, departe de punctul de lucru principal pentru a își extinde sfera de influență), superiorii ajung să aibă în subordine angajați din sedii diferite, care pot fi în alte orașe sau în alte țări. Din acest motiv este imposibil ca superiorii să fie prezenți fizic pentru toate ședințele necesare.

În afara aspectului social, Bianca spună că atunci când o companie se extinde, există din ce în ce mai multe șanse ca un angajat să fie obligat să participe la anumite întâlniri neimportante. Timpul alocat acestor ședințe putea fi folosit în cadrul altor sarcini. „Mai ales în organizații mari, ai întâlniri obligatorii cu informații generale pe care și așa le primești pe mail, după. Așa, de acasă, poți să stai la ele și să îți faci treaba pe lângă. Dar de la birou, ești în sala de ședințe și acolo rămâi până se termină”.

ARGUMENTE CU PRIVIRE LA PĂSTRAREA BIROULUI

Chair dacă participanții sunt de acord că nu mai e necesar să meargă la birou pentru a-și îndeplini sarcinile, au fost aduse și argumente pentru care biroul își păstrează din importanță. Pentru doi dintre intervievați, experiență de lucru de

acasă i-a făcut să conștientizeze aspecte pentru care biroul nu ar trebui ignorat. În perspectiva Mirelei și a Biancăi, modul de lucru hibrid implementat în perioada de tranziție a lăsat o impresie bună. „Chiar dacă importanța clădirii în sine a scăzut, ce a rămas sunt motivele pentru care chiar nu ar trebui să renunțăm la birou”.

Importanța biroului în sine este pusă sub semnul întrebării de către Mirela. Ea consideră că regimul hibrid implementat la momentul interviului ca fiind unul bun pe termen lung. „Eu tot cred că metoda hibrid este viitorul. Sunt atâtea date care zic că eficiența noastră a crescut în perioada *remote* și că se vrea o combinație între cele două (între munca de acasă și munca la birou)”. Există momente-cheie în care prezența întregii echipe în același spațiu este absolut necesară pentru desfășurarea proiectului, și această părere i-a fost confirmată în perioada pandemiei. „Pentru unele treburi importante, trebuie să fii acolo, lângă ei. Să îi vezi, să le simți impresiile”.

Întrebată de rolul biroului în sine, Alina crede că acesta încă are un rol important. „Este, este! Îți e mai greu să ieși cu restul colegilor când muncești de acasă. Termină programul, după, cât timp mai faci până în oraș. E mai simplu când toți știți că plecați de la aceeași oră din același loc”. În același timp ea a observat și un trend de schimbare al perspectivei în ceea ce privește munca, atât în rândul subalternilor ei, cât și al superiorilor. Se pune un accent mai mare pe oferirea de oportunități de socializare la locul de muncă și pe un program cât mai flexibil pe care compania îl poate oferi angajatului. „Merită să investim mai mult timp în creșterea nivelului de conștientizare că trăim într-o altă fază de cea de dinainte de pandemie”. Ea este de părere că nu mai este valabil pentru manageri să impună subalternilor să se prezinte la birou în fiecare zi lucrătoare. În timpul stării de urgență, ea a observat că echipa ei a fost mai eficientă atunci când a lăsat mai mult timp de relaxare între ședințe. Alina este de părere că nu este nevoie să se renunțe la punctul de lucru, cât este nevoie să se renunțe la o mentalitate învechită. Aceleași deprinderi dobândite în timpul stării de urgență pot fi aduse la punctul de lucru pentru a crea un mediu ideal pentru angajați. „Trebuie să lași un spațiu mai larg ca înainte de pandemie, dar tot să ai un set de reguli”.

CONCLUZII

Rezultatele acestui studiu întăresc cercetările deja publicate pe tema studiilor despre muncă / locul de muncă („*workplace studies*”). Participanții la cercetarea aceasta au accentuat caracterul flexibil al programului și eficiența telemuncii. Ei s-au bucurat de rezultate mai bune și de controlul sporit pe care l-au avut asupra propriilor activități.

Regimul de telemuncă, implementat pe perioade îndelungate, a dus la un sentiment de izolare. Participanții la studiul de față au recunoscut că s-au simțit izolați social în timpul stării de urgență. Pentru ei, avantajul eficienței a venit cu prețul lipsei de socializare și cu un moral mai scăzut. Munca individuală a fost

încurajată, iar coeziunea echipei a fost afectată negativ. Dacă unii ar sugera ca aceste comunicări să se facă de către un sistem automat, rezultatele studiului de față ar veni împotriva acestei decizii. În cazul participanților la studiu, cu cât platformele de comunicare online au fost implicate mai mult în comunicare, cu atât a fost nevoie de mai mult timp și efort pentru ca un mesaj să poate fi transmis cu succes.

După discuțiile cu participanții la studiu, am tras concluzia că ei au avut o prima impresie bună cu privire la noul regim de tranziție implementat de compania pentru care lucrează și sunt mai satisfăcuți de locul lor de muncă. Pentru ei, programul hibrid ce constă în o săptămână de muncă de la sediu și restul lunii de acasă este unul de viitor. În timpul stării de urgență, muncind de acasă, angajații au observat că sunt mult mai eficienți în sarcinile lor zilnice și depun mai puțin efort când vine vorba de atenția la conferințe și alte întâlniri importante. În același timp ei au experimentat emoții negative, precum tristețea, ca urmare a imposibilității socializării față-în-față cu restul echipei, într-un mediu informal.

Participanții au fost de acord că au nevoie să se prezinte la birou împreună pentru a forma legături și a munci mai bine în echipă. În același timp, munca la birou a presupus pierderi de timp pentru deplasarea la/de la locul de muncă și proceduri suplimentare de confirmare a prezenței lor la punctul de lucru (*check-in*). Astfel am concluzionat că ei văd munca-hibrid ca pe un program de viitor care combină aspectele pozitive din cele două situații și care diminuează aspectele lor negative.

Am aflat, în urma interviurilor, că înainte de starea de urgență, participanții au văzut sediul ca pe un loc care îi ajută să se concentreze la sarcinile lor și ca un loc de adunare și socializare pentru echipă. În timpul celor doi ani de muncit de acasă au observat că se descurcă mai bine decât la birou și au început să pună la îndoială importanța clădirii în sine. Astfel, am ajuns la concluzia că, pentru participanți, biroul nu mai este un loc necesar desfășurării activității lor sau care le eficientizează munca. Pe de altă parte, am tras concluzia că, pentru ei, biroul a devenit mult mai important ca centru de adunare și de socializare care ține echipa unită și moralul ridicat.

Acest studiu a însemnat, pentru mine, o experiență valoroasă în cadrul formulării și aplicării unui interviu structurat. Au contat foarte mult diferențele dintre perspectivele fiecărui angajat interviuat. Participanți au fost în situații unice. În timpul discuțiilor, anumite idei au apărut repetat de la un interviuat la altul, însă fiecare în parte a vorbit din propria experiență. Din acest motiv, am reușit să trag concluzii cu privire la mai multe elemente referitoare la munca de acasă. Pe viitor, aceeași metodă poate fi folosită pentru a afla opinii și din rândul angajaților din alte departamente sau din alte culturi organizaționale. Acest studiu poate fi repetat după o perioadă de timp pentru a afla dacă primele impresii cu privire la această decizie se schimbă sau se păstrează pe termen lung.

BIBLIOGRAFIE

1. Țiclea A. (2018). Telemunca – modalitate modernă și flexibilă de desfășurare a activității salariatului. (p. 181–194). Revista „Dreptul”. nr. 11.
2. Armaou, M., Konstantinidis, S., & Blake, H. (2019). The Effectiveness of Digital Interventions for Psychological Well-Being in the Workplace: A Systematic Review Protocol. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(1), p. 255. DOI:10.3390/ijerph17010255.
3. Average number of usual weekly hours of work in main job by sex, age and NUTS 2 regions (hours) – Products Datasets – Eurostat. (2022). Accesat în 1 Iunie 2022, de la: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/lfst_r_lfe2ehour
4. Babapour C.M., & Cobaleda-Cordero, A. (2021). Methods for eliciting user experience insights in workplace studies: spatial walkthroughs, experience curve mapping and card sorting. *Journal Of Corporate Real Estate*, 24(1), p. 4–20. DOI: 10.1108/jcre-12-2020-0069.
5. BOOK REVIEWS. (2006). *Personnel Psychology*, 46(2), 368–372. doi:10.1111/j.1744-6570.1993.tb00879.x
6. DECRET nr. 195 din 16 martie 2020, MONITORUL OFICIAL nr. 212 din 16 martie 2020.
7. Drummond, H. (1996). “Escalation in Decision-Making: The Tragedy of Taurus”, OUP Catalogue, Oxford University Press, number 9780198289531.
8. Heath, C., Knoblauch, H., & Luff, P. (2003). Technology and social interaction: the emergence of “workplace studies”. *The British Journal of Sociology*, 51(2), p. 299–320. DOI: 10.1111/j.1468-4446.2000.00299.x.
9. HOTĂRÂRE nr. 171 din 3 februarie 2022, MONITORUL OFICIAL nr. 114 din 4 februarie 2022.
10. Kim, Y., & Yang, E. (2020). Theoretical understanding of sociomateriality in workplace studies. *Facilities*, 38(13/14), p. 927–942. DOI: 10.1108/f-10-2019-0112.
11. LEGE nr. 81 din 30 martie 2018, MONITORUL OFICIAL nr. 296 din 2 aprilie 2018
12. Lehn, D. (2018). *Workplace Studies. Handbuch Sprache In Organisationen*, p. 327–345. DOI: 10.1515/9783110296235-017.
13. Locke, E.A. (1969). What is job satisfaction? *Organizational Behavior and Human Performance*, 4(4), p. 309–336. DOI: 10.1016/0030-5073(69)90013-0.
14. Luff, P., Hindmarsh, J., Heath, C. (2000). *Workplace studies recovering work practice and informing system design*. Cambridge University Press.
15. Plowman, L., Rogers, Y., & Ramage, M. (1995). What Are Workplace Studies For? *Proceedings of the Fourth European Conference on Computer-Supported Cooperative Work ECSCW '95*, p. 309–324. DOI: 10.1007/978-94-011-0349-7_20.
16. Robert E. Kraut (1987). *Technology and the Transformation of White-collar Work*. London: Psychology Press.
17. Romania Retirement Age – Men – 2021 Data – 2022 Forecast – 2006–2020 Historical. (2022). Retrieved 1 June 2022, from <https://tradingeconomics.com/romania/retirement-age-men>.
18. Romania Retirement Age – Women – 2021 Data – 2022 Forecast – 2006–2020 Historical. (2022). Retrieved 1 June 2022, from <https://tradingeconomics.com/romania/retirement-age-women>.
19. Shao, Y., Fang, Y., Wang, M., Chang, C., & Wang, L. (2022). Making daily decisions to work from home or to work in the office: The impacts of daily work – and COVID – related stressors on next-day work location.
20. Solomon, O. (2021). Teleworking between option and necessity: analytical reflections. *Review Of Philosophy, Sociology And Political Sciences*, 1(185), p. 88–102. DOI: 10.53783/18572294.21.185.07.

A SOCIOLOGICAL AND ETHICAL ANALYSIS OF DIGITAL RELIGION, WORSHIP AND PIETY IN CONTEMPORARY CHRISTIANITY IN NIGERIA

WARIBOKO ONYINYECHI*,
ISICHEI CHIZOBAM**,
NWANYANWU FRIDAY CHIMENE***

ABSTRACT

A SOCIOLOGICAL AND ETHICAL ANALYSIS OF DIGITAL RELIGION, WORSHIP AND PIETY IN CONTEMPORARY CHRISTIANITY IN NIGERIA

Religion has found its way to the digital space. Digital religion, worship and piety are becoming more conspicuous than ever in Christianity in Nigeria. This reality has raised a great deal of questions concerning the compatibility of religion and the cyberspace. The moral and community aspects of religion have also been somewhat thwarted and the academic study of religion became even more complex. This study interrogates the digital religion, worship and piety phenomenon in the light of Emile Durkheim's functional theory of religion and Jeremy Bentham's ethical theory, utilitarianism. This descriptive study gathers data from focus group discussions, participant observation, interviews, and published literature, and adopts the inductive approach to research and analyzes data thematically. Findings show that the 2020 COVID-19 restrictions on physical contact heightened digital religion in Nigeria. A sociological and ethical analysis of the phenomenon of digital religion is instructive and reveals that digital religion is laced with a great deal of social and moral gains, as well as pitfalls. Digital religion also complicates the academic study of religion in contemporary times. To counter all these, this paper recommends, among other things, that caution should be taken in order not to make a total transition to digital religion, but rather use a hybridized form. Again, the paper recommends the deployment of rule utilitarianism in order to clearly define acceptable rules for digital religion, worship and piety, and scholars of religion should use the already available knowledge of digital methodologies to be able to better analyze the evolution of religion in contemporary times.

Keywords: Digital Religion, Worship, Piety, Christianity, Nigeria.

* P.C. PhD, Department of Religious and Cultural Studies, University of Port Harcourt – Nigeria, e-mail: onyinyechi.wariboko@uniport.edu.ng.

** PhD, Rivers State Ministry of Education, e-mail: chizoruth@yahoo.com.

*** Department of Religious and Cultural Studies, University of Port Harcourt – Nigeria, e-mail: get2nwanyanwu@gmail.com.

INTRODUCTION

Against all odds and predictions of extinction by classical scholars, religion has remained resilient, constantly adapting to change and taking new forms and meanings. One would think that the spate and rate of digitalization in the contemporary world would herald the requiem of religion, as they seem incompatible. To retain its originality and core message, religion is largely skeptical about change, even though it cannot help entertaining it. Some decades ago, for instance, Pastor Kumuyi, a Nigerian and the General Overseer of Deeper Life Bible Church announced to his congregation that television was the devil's box and should not be found in the houses of believers (Emmanuel Iren 2022). He had long recanted this stance though. There were also pastors in Nigeria who vowed never to own a mobile phone at its advent in Nigeria, insinuating that it must be connected to "the beast" to be able to function the way it does. Today, many of them own smartphones and even more complex digital devices.

Religion, especially in Nigeria, traditionally viewed science and technology with a great deal of suspicion. Religion saw science as an adversary that was turning it into something irrelevant, while science viewed religion as incompatible with a modernizing society. As society became more and more automated and digital, with digital natives (people born within the years of the boom of digital technologies) at the top of their game, those who were born before the advent of digital technologies (the so-called "digital immigrants") moved to the digital world. Hence, as a resilient phenomenon, religion followed its devotees into the digital.

Various religious groups began to employ digital technologies such as the digitized sacred texts, prerecorded religious broadcasts, live streaming of religious services, and so on. The COVID-19 pandemic, which started in 2020, led to a reduction of physical human contact and literally moved religion to the virtual space and erased the digital divide within the religious world, as observed by Miller, Munday, and Hill (2019). Governments encouraged it and some religious groups took advantage of it, while others were highly skeptical about the government's real intentions and the Internet's efficacy for religious purposes. However, religious groups began to worship online and started meeting for various religious rituals in virtual spaces, using mobile apps like Zoom, Google Meetings, Skype, Microsoft teams, and so – on or social media outlets such as Facebook, WhatsApp, Twitter etc. This lived experience gave rise to what scholars call *digital religion*. Digital religion is religion as a digitalized phenomenon, encompassing digital worship and digital piety. As a novel phenomenon, digital religion has its merits and reasons for distrust. For instance, it is convenient to worship from the comfort of one's home; also, digital worship breaks national boundaries as people from different nations and continents can gather in fellowship in the same virtual room. On the other hand, its problems range from ascertaining the divide between the sacred and the profane, to the lack of brotherly and sisterly warmth that only

physical meetings afford, to barriers to fully participate in religious rituals (for example, partaking in holy communion in Christianity), and to ethical issues like persons with ulterior motive or impious fellows presenting themselves as pious in the digital group. The list is endless. Hence, the efficiency of digital religious experience with respect to the numerous functions religion serve may be questioned. Digital religion also led to a shift in the study of religious phenomena that were taken to an entirely different and unprecedented realm, with scholars of religion needing to reorient their studies in order to fully understand the phenomenon.

This paper aims at exploring the ebb and flow of digital religion which has come to stay in the current digital world. This study's focal point of interest is Christianity in Nigeria, with primary data drawn from two Christian religious groups founded by Nigerians, whose activities are largely virtual, namely: Living by Design Nation (LBD), founded by Pastor Austin Chiefo Ejiofobiri and New Season Prophetic Prayers and Declaration (NSPPD), founded by Pastor Jerry Eze.

This study contributes to the current literature by interrogating digital religion, worship, and piety from sociological and ethical perspectives, with insights from Emile Durkheim's functional theory of religion and Jeremy Bentham's ethical theory, utilitarianism. The paper is descriptive and draws its data from focus group discussions, participant observation, interviews, and published works/literature. The research approach is inductive, with data being analyzed thematically.

The rest of this paper will take the following layout: theoretical framework; Christianity and digital religion; Christianity and digital worship; Christianity and digital piety; sociological analysis; ethical analysis; maximizing the merits and minimizing the shortfalls of digital religion, worship, and piety; and conclusions.

THEORETICAL FRAMEWORK

Durkheim's Functional Theory of Religion: Emile Durkheim derived his functional theory of religion from his study of the totemic religion of the Australian aborigines, which he documented in his 1921 classic work entitled: *Elementary Forms of the Religious Life*. Durkheim observed that religion influenced people's thoughts and behaviour in society and that people separated the sacred (that which evokes awe and reverence) from the profane (mundane or ordinary everyday things and activities, rituals, symbols, and objects). This dichotomy between the sacred and the profane, according to Durkheim, is defined by society. Durkheim's stance on religion and its functions is emphasized in his definition of religion thus: "a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set apart and forbidden—beliefs and practices which unite in one single moral community called a Church, all those who adhere to them" (Durkheim 1912, trans. by Fields, 1995, p. 44).

According to Durkheim, religion involves consistent rituals and observances by a community of votaries. This affords believers a sense of group solidarity or community consciousness. Sacred rituals and observances are used to mark occasions like birth, death, marriage, and so on. Durkheim, therefore, highlights the social roles of religion. For him, religion functions as a binding force for a community of believers. It also prods and more importantly, props common morality and values. Hence, as a result of these functions, religion contributes to the well-being and sustenance of the group or the community. In other words, religion functions as a tool for and in fact, an expression of social cohesion and social order and control, as it enforces religious morals and norms in society. Durkheim also argued that religion provides meaning for life and gives answer to hard/ultimate questions of life.

Nevertheless, Durkheim, just like other social scientists of his time, predicted the dwindling or extinction of religion as society and science advanced. The primary criticism of this theory is its conspicuous silence on the dysfunctions of religion. For the purpose of this paper, the tenets of Durkheim's functional theory of religion will be deployed as a backdrop for the sociological analysis of digital religion, worship, and piety in contemporary Nigerian Christianity. While Durkheim's functional theory is a germane backdrop for a sociological discourse on digital Christianity, utilitarianism, an ethical theory, is adopted as a framework for an ethical inquiry on the same phenomenon.

Utilitarianism: An ethical discourse on digital religion, worship and piety considers the moral implications of the interaction between religious practices and the Internet. As Campbell (2013) notes, digital religion not only refers to religion as articulated and performed in the new media space, but also represents how digital media and spaces are influencing religious practices and are being influenced by them. To achieve this goal, we deploy a utilitarian ethical tool.

Utilitarianism is a normative ethical theory that stems from the 18th and 19th centuries. It was defended and popularized by English philosopher and economist, Jeremy Bentham, and further developed by John Stuart Mill. This ethical theory is associated with the consequentialist ethical school of thought which prioritizes outcomes and consequences of human actions (Duignan, 2009). Notwithstanding its different versions, utilitarianism is an ethical theory that suggests that moral and immoral actions can be determined by weighing actions that promote the greatest good for the greatest number of people and vice versa. The term "utility", from where the theory derives, according to Jeremy Bentham, is the property an object possesses, which makes it beneficial, advantageous, pleasurable, and good. Bentham not only speaks of promoting pleasure, but places great emphasis on maximizing such pleasure for the greatest number of people (Dimmock & Fisher, 2017). In calculating future consequences, Bentham proposed the *hedonic calculus*, which recommends consideration of the intensity, the possible duration, certainty, remoteness, fecundity, purity, and extent of such good.

Act utilitarianism and *rule utilitarianism* are the two major forms of utilitarianism. While act utilitarianism focuses on the consequences of the action of an individual, rule utilitarianism initially evaluates potential moral rules. Rule utilitarianism insists that a moral agent should act in such a way that if his/her action was made a universal rule, it would bring the greatest good to the greatest number of people (Birsch, 2013).

Even though Bentham proposed the *hedonic calculus* as a tool for calculating future outcomes, it is difficult to predict the future with absolute certainty. Furthermore, utilitarianism houses the possibility of a tyranny of the majority. Since the theory places too much power in the hands of the majority as a determinant factor of morality, there is the possibility of exploitation of the minority to achieve the “good” for the majority. For this and some other pitfalls embedded in the utilitarian theory, this paper is based more upon rule utilitarianism, which emphasizes a rule-based system of actualizing maximum utility.

CHRISTIANITY AND DIGITAL RELIGION

The advent of information technology and the internet has unequivocally given impetus to the presence of religion in the virtual space. Practically, in the recent years, Christianity has tremendously relied on cyberspace, as a means of spreading its teachings. In this sense, the clash between science and religion is said to be artificial, as Wariboko and Nwanyanwu (2022) have noticed. Religion and science work in *pari passu*.

The major world religions are not just communicated on the internet, they are also adhered to and maintained in cyberspace (Chiluwa, 2013). This means that religion has become part and parcel of the digital world, where it can be easily accessed, propagated, and from where it can make proselytes. The COVID-19 pandemic heightened the presence of religion in the virtual space. Campbell (2020) notices that a good number of religious communities from all over the world were forced to move to the online worship which replaced the former “physical” worship, due to the COVID-19 restrictions. According to Hoover (2006), religion and media have been together all through the chronicle of events. Fundamentally, religion depends on media technologies to disseminate its message (Horsfield, 2015). It follows, therefore, that the establishment of some internet-based religious rituals is not necessarily the direct result of the physical distancing restrictions occasioned by the pandemic. A strong nexus and synergy between religion and the internet basically existed prior to the COVID-19 pandemic, that has plagued the world in the year 2020. During the peak of the pandemic, however, the internet was mainly employed by Christian religious groups – Mainline Churches, Pentecostal Churches, and even New Religious Movements – to amplify and widely disseminate their activities. As a matter of fact, Pope John Paul II, during his papal

message on World Communication Day in 1990, echoed the prospect of propagating Catholic messages via the internet (John Paul II, 1990). In a 1963 Vatican II document about social communication, the Catholic Church promoted a responsible use of the media to improve and develop the apostolate, even though the media has greatly evolved from what it was then. Thus it appears that the digital religion phenomenon is not a novel development, because of the long history of religion in the digital world. The traditional status of the Christian faith has been tweaked by a prevalent digital culture that affects all facets of human life (Zukowski, 2012). However, the reality of the COVID-19 pandemic, which made it impossible for religious people to participate in their normal physical worship, also made it possible for people to assume that a novel perspective on religion has emerged. The digital culture has, however, digitized the prescribed or doctrinal form of worship (such as the liturgy), as well as other elements of the Christian religion.

The internet has earned a spiritual function, as devouts are now replete in cyberspace, with the purpose of taking part in various religious activities (Campbell, 2005). And this trend of religious practice is encountered all around the world. The virtual environment is assumed to be sacred, thereby creating an atmosphere of awe and reverence. According to Campbell (2013), “digital religion is a critical and organized survey of the study of religion and new media. It covers religious practices with a huge range of new media forms and engagement of new media”.

Digital religion does not simply refer to religion as it is performed and articulated online, but it points to how digital media and virtual spaces are shaping and are being shaped by religious practice (Campbell, 2013). As such, what happens in cyberspace, as well as other dynamics that concern the practice of religion in the media, became the interest of scholarship on religion.

Nevertheless, A.U. Nwalozie (personal communication, March 7, 2022) avers that the online practice of religion cannot provide the real essence of religion. For him, there are elements of falsehood occasioned by the virtual environment, which is not “real”. He also stated, *inter alia*, that most people are skeptical about the possibility of communicating with God and satisfying their spiritual needs in a virtual setting that is not different from that of a typical Nigerian movie (a Nollywood production).

Notwithstanding, Campbell (2013) notes that digital religion represents an amalgamation of online and offline religious environments. In digital environments, religion is seen to possess both the attributes of online culture (such as interactivity, convergence, and audience-generated content) and traditional religion (such as patterns of beliefs and rituals tied to historically grounded communities). Hoover and Echchaibi (2012) therefore note that the discussion on what is religious in the contemporary world needs to include the structure of religion in relation to the digital.

Digital religion is a phenomenon that is associated with certain revolutions that have taken place in modern society, owing to secularization, globalization,

industrialization, religious change, science and technology, freedom of religious belief, urbanization, and a host of other aspects.

CHRISTIANITY AND DIGITAL WORSHIP

The use of the internet in almost all fields of human endeavor, including religion, has created a huge degree of flexibility in contemporary times. This is also the case with Christianity, as the internet and social media have been fully adopted for worshipping God and reaching out to people far and near. In other words, the internet does not just create room for sending and receiving religious prayers and propagating doctrines, but is rather the place where a high number of votaries or devotees are now able to practice their faith via the internet, as well as maintain their membership within their physical “face-to-face” church (Chiluwa, 2012). This is owing to the prevalence of online cultural practices that have impacted the entire human existence.

According to Kucukvardar (2020), humanity has seen the clash between science and religion for many years, but presently there is a considerable level of consensus in that regard, as they both seek answers to modern-day questions. However, one cannot inquire or attempt to solve any problem in recent times without resorting to science and at least some technological tools. As such, religious worship, which nowadays is using the internet, is no exception. The development of what we call the internet and information technology accompanies the emergence of online worship.

Today, the improvement of computer technologies and internet facilities has indeed facilitated the presence of unnatural worlds that have the semblance of natural worlds (Kucukvardar, 2020). For instance, during a participant observation of a digital worship session of the LBD, it was observed that offline worship is mirrored with digital substitutes and improvisations during digital worship. Virtual social interaction is enabled during digital worship. Digital worship entails the actual worship (religious observance, rituals, prayer, religious experience, and expression etc.) using digital tools and the virtual space. It, therefore, depicts actual religious activities that are conducted online (Kucukvardar, 2020).

Online Christian worship in Nigeria is fast becoming popular among Christians, leading to the emergence of the “internet churches”, where Christians worship in addition to their local offline churches. During digital worship among Christians in Nigeria, almost all activities that take place in offline church worship also take place online. These include healing, prayers, word ministrations, intercession, thanksgiving, anointing, communion, offerings, mostly through credit card transfer, and so on. Religious retreats, conferences, and conventions are also held online or broadcasted live via Zoom, Google meet, Telegram, or any other online platform.

In Nigeria, Christian offline worship and practices are also administered online, by Churches like Redeemed Christian Church of God, Deeper Life Bible Church, Living Faith Church Worldwide, and Believers' Love World. The members of these Churches give their tithes and offerings online. They also participate in other activities during worship, as directed by the minister, while healing ministrations and anointing services are being performed through the same process. Online worshipers simply watch the videos and carry out the instructions received from the clergy (Chiluwa, 2013).

But physical bonding/fellowship that is the norm during offline worship is conspicuously absent during digital worship. To fill this gap, some digital worshipers also attend offline worshipping activities. More so, C.H. Udo (personal communication, March 2, 2022), opines that digital worship lacks the spiritual atmosphere/awe that characterizes physical worship sessions.

CHRISTIANITY AND DIGITAL PIETY IN NIGERIA

Being a Christian presupposes the acceptance of a virtuous call to religious piety which applies both to laymen and to clergy. The act of reverence and devotion to the Almighty God through the media or the internet is indeed a novel development in the chronicle and growth of Christianity in Nigeria and elsewhere. Digital piety translates religious acts or duties in the digital space that show religious piousness. Etymologically, piety is derived from the Latin word *pietas*, which means devout or dutiful. It entails full participation in all the things that involve worshipping God and His service; inward, and more especially, outward expression of reverence to God. It presupposes devotion and reverence to religious practices and God. For instance, reading the Bible, sharing Bible passages on social media, attending virtual worship services, sharing Godly counsel on the media, sharing videos of participation in prayer, praise, or Christian charity, sharing videos of pastors/priests preaching, advertising or sharing fliers for religious programmes and so on. A.R. Kilani (personal communication, March 16, 2022) notes that while digital worship entails observance by virtual participation in religious rituals via digital technologies, for spiritual growth and satisfaction, digital piety refers to the depiction of godliness or actual involvement of oneself in religious duties online, for personal and spiritual growth and fulfillment.

More so, Christians and in general those who want to be identified as Christians and pious in Nigeria engage in an online confession of faith by depicting devotion to God – a devotion characterized by prayers, rituals, meditations as well as thanksgiving and charity – which are brandished through different platforms of social media, such as YouTube, Facebook, Zoom, Twitter, Instagram, etc.

In another development, some persons generally put up a show of religious piety online or in online religious communities, but they do not display the same

religious personality elsewhere, either physically or in other online non-religious communities or groups they belong to. This deceptive attitude makes it difficult to differentiate real piety from a mere show off, put up as a portrayal of “ideal” identity; sheer deception, or other such gimmicks, to gain acceptance in an online group of religious people and so on. It is not uncommon to see that non-religious persons are posting religious scriptures or messages or even drive an argument online with religious backup. Some even share “visions”, “prophecies”, and their acts of charity online to imprint their religiosity and piety in the minds of viewers and listeners. This online show of religiosity is often aided by numerous digital stickers, emojis, and memes that are usually employed to symbolically express piety online. Digital piety, therefore, which is religious reverence expressed online, represents a concept and practice that need more in-depth research to uncover, decipher and situate.

SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Sociologists view religion as a social phenomenon with social relevance and implications. Religion has maintained this social relevance till present times even as it has delved into the virtual space. Emile Durkheim’s (1912, trans. Fields, 1995) functional theory of religion as well as his definition of religion reflects the social dimension of this phenomenon. Miller, Munday & Hill (2019, p. 376) emphasize the role religion plays in social networking sites which they refer to as the “burgeoning social sphere”. To this sense, the assertion that truth about Christianity is dispensational (A.C. Ejiofobiri, teaching during a Christian worship service on zoom, April 29, 2022) remains instructive, although some schools of thought that interpret the Bible literally may not subscribe to it. As things, cultures, and, lived experiences evolve, the application of God’s word also evolves. The Christian religion did not remain offline at the emergence of the internet. It migrated to the virtual space, or at least, hybridized its environment. The Christian religion and, indeed, other religious groups adopted the use of the internet. For instance, A.C. Ejiofobiri (sermon during a Christian worship service on ZOOM, April 29, 2022) notes that the Biblical injunction to lay hands on the sick and pray for them can be substituted with praying for them online without any physical laying of hands. Interestingly, this teaching, which has now been modified in the internet age, remained unchanged for all the millennia of the existence of Christianity. But Miller, Munday & Hill’s (2019, p. 377) claim that religion or “religiosity (is) associated with less participation in online communities” may be germane only for the non-religious communities, because online religious communities are becoming stronger and more organized.

Campbell (2013) identifies five aspects of religion that are of concern for scholars of religion with respect to digital religion: ritual, identity, community,

authority, and authenticity. All these aspects of religion are somewhat challenged in digital religion, thus, affecting the social aspect and functions of religion. The ritual, which has to do with “doing” religion in terms of a handshake, taking of communion, kneeling before the altar, and so on are apparently incompatible with digital religion. However, digital tools such as GIFs, stickers, and emojis are employed to convey the affective/emotional aspect of religious worship.

More so, Durkheim (1912, trans. Fields, 1995) asserts that religion entails the dichotomy between the sacred and the profane. According to Durkheim, the sacred is “set apart and forbidden”. The question is, do virtual religious groups accessed with smartphones, computers, android tablets or other digital devices qualify as sacred? Are they set apart from mundane things and forbidden? The virtual space of digital religion is accessed with the same devices that one sometimes uses to shout at people on the internet, send nasty text messages, see movies (sometimes, immoral ones or even pornography), and perform other mundane activities. This blurs the line or even annuls the whole dichotomy between the *sacred* and the *profane* as both the sacred and the profane use the same outlet. It seems that, as societies evolve, the gap between the sacred and the profane closes. Admittedly therefore, this line is also blurred in offline service / worship, where one can use the hands for the sign of the cross and for other profane gestures. However, offline sacred “times” and “spaces” are more sacrosanct than online sacred “times” and “spaces”, if they exist at all. For instance, one will unlikely use the finger for a titillating gesture while in church, but can easily switch between online service / worship and sexting on the same mobile device, at the same time. Unlike offline worship, what exist online are fluid or temporal boundaries which are hardly respected. A. Egba (personal communication, April 2, 2022), decries the fact that in digital religion, sometimes, a notification alert pops up during virtual worship, thereby constituting a serious distraction during such religious engagement. In other words, exposed to the entire globe online, coupled with the luxury of privacy to do what one wants without the social and religious norms that characterize physical worship, as well as the inability of humans to control their curiosity, it is difficult, yet important to shield the sacred “space” and “time” from outside intrusions during digital worship. Fesko’s (2019) view resonates with the ideas above. While not deriding the import of technology in “doing” religion, Fesko calls for circumspection in practicing religion on the internet using digital device.

Nevertheless, Durkheim avers that religion unites people into one moral community. The offline community is diametrically opposed to an online community due to its lack of social control. A digital religious community may represent a convergence of total strangers who painstakingly construct the religious identity they wish to brandish, some with pseudo-identities, devoid of physical contact / warmth, yet connected as people of one faith and creed. Digital religion seems to deny worshipers physical bonding as suggested by Durkheim’s functional theory of religion, which sees religion as a centripetal force that unites a

community. Bonding is one of the major functions of religion that engenders social cohesion and synergy. Attention has been drawn to how the internet has altered the original idea of communality in the Church, which encouraged physical warmth, sharing and caring. The strength of any spiritual community lies in its ability to worship, pray, praise, cooperate, evangelize, identify, and solve problems together and reach out to members of their community. Most of these are admittedly present in virtual religious communities. However, it is almost impossible to reach out on a one-on-one basis to members of an online religious community with a limitless audience. Besides, the physical church is the only place where emotional and reassuring gestures such as hugging, patting on the back, and holding hands can truly be expressed. There are undoubtedly digital expressions for these gestures, even though they cannot really substitute for the actual gestures performed by the adherents during church gatherings.

More so, the idea of a “moral” community is at odds with the way the ideal self is being built within the online communities in general and in religious online communities in particular. While the ideal self can be projected as well during the offline practice of religion, it is easier to conceal it online as it effortlessly escapes the social control of the community. According to Campbell (2013), digital religion enhances public self-representation. Identity can, therefore, be misrepresented or effortlessly reconstructed in digital religion. Ironically, Miller, Munday & Hill (2019) state that elsewhere online, young adults (who preponderate in digital religion) display little or nothing of their religious values. As such, it is incongruous to study digital Christian religion with the same tools and methods employed in the study of traditional patterns of Christianity.

Despite convenience in practicing digital religion, some questions arise, such as those related to authority and influence. Nevertheless, scholars have expressed concerns that the new media potentially creates new forms of authority. Webmasters, bloggers and any other person who is able to secure some form of “online social capital” can easily assume an authoritative position without meeting the prerequisites to adequately perform such function (Campbell, 2011). The same is true for religious communities, where people who are highly influential in the online can get to interpret religious texts, beliefs and practices and anyone whose values align with such interpretations would easily adopt them. This view is materialized in the emergence of “The Free Nation” (aka, Free the Sheeple Movement), an online Church led by a self-acclaimed Bible teacher named Ifedayo Olarinde, popularly known as Daddy Freeze. Daddy Freeze, a popular media influencer, is known for his endorsement of divorce and teachings against tithing, to cite but a few of his highly controversial “Christian teachings” and polemics.

Nevertheless, the virtual community of Christians is usually heterogeneous owing to the fluidity of the internet. LBD and NSPPD, for instance, comprise Christians from various denominations and virtual communities. In digital religion, geographical barriers are also broken, adherents can join digital worship from any

part of the world, provided they have the proper device and access to the internet. Unlike offline religion, denominational affiliation is not necessarily sacrosanct in digital religion. For Campbell (2013, p. 14), digital religion fosters an online community that functions as an assemblage of loosely bounded social relations. Thus, digital religion challenges “traditional community boundaries and patterns”. In other words, in digital religion, there are no familial ties, nor a cultural homogeneity of the members. Therefore, bonding in virtual Christian communities is to some extent enabled by the intricacies of the internet. Again, since young people and the educated are more technology savvy (Miller, Munday & Hill, 2019), the elderly and uneducated seem to be excluded from virtual communities of believers, thus being alienated. This point will be analyzed from an ethical stance in the next section.

Nevertheless, since digital worship is mediated via digital technology, to enhance communication, on-topic stickers, memes, and emojis are developed and used to express meaning, emotions, thoughts, dispositions, and mien. The virtual religious community actually simulates the offline communities to a reasonable extent, but the prevalent online pseudonymity and disguised identity poses a limitation to religious practices on the internet. It has been humorously said that there is no evil person in cyber society as everyone appears to be so benign in their online profile and discourses (Al-Zaman, 2019). The fact that most internet users brandish only such content that matches their “cosmetic” identity makes digital religion a dicey form of worship. A person with the wrong motive could get through with an unscrupulous plan by simply posing as a fellow brother or a “man of God” to unsuspecting religious votaries so as to gain acceptance and perhaps swindle people or leverage on opportunities strictly reserved for members of that particular religious group.

But for the earnest online members of digital religious communities, digital worship is convenient as one can easily worship from the comfort of one’s home, place of work, hospital, without the rigors of putting on appropriate outfits and the time and inconveniences of walking, driving or boarding a vehicle to the “offline” church venue. Also, quite convenient are the online/digital proselytization and invitation to worship service, via social networking platforms. In digital religion, pre-worship rituals are played down on and personal sacrifices are greatly reduced.

Will offline religion in Nigeria fizzle out or dwindle with time, since the online religious communities are, no doubt, more appealing (especially to digital natives, the young people), convenient, more encompassing, less rigid, transnational, affording wider network and technology compliant? What happens to people (the elderly, those without access to the internet) who are locked out from the digital world? Will drivers of the Christian religion in Nigeria be resolved to effectively hybridize religion in the country? These and others are questions that only time will find their answers. However, Campbell (2013) asserts that digital religion offers a workaround to navigate through the intricacies of religion nowadays,

which challenges the old definitions of religion that may soon be considered obsolete. The representation and manifestation of religion in the new media challenges the sociology of religion and those studying religion in general and points to a likely renegotiation or reevaluation of the “what”, “how”, “where”, and “functions” of religion. The next section presents an ethical analysis of digital religion in Nigeria.

ETHICAL ANALYSIS

Recent academic interest in the phenomenon known as “digital religion” bears witness to the conspicuous presence of religious organizations and spirituality on the internet. With more religious bodies embracing the live streaming facilities, the “smart” church funding options (bank transfers and other online giving platforms such as Tithe.ly, Givelify, Easytithe, and so on), engaging in social media religious interactions, making use of religion-themed emojis, stickers and posters as a means of expressing religion, the issues of what the Bible recommends and the effectiveness of digital religion, are brought to the foreground as equally worthy to be studied (Okonoboh, 2017). The ultimate goal of this reality is to ensure that this new phenomenon brings about the most benefits over harms for the most stakeholders. In this case, the individual, church, and society at large. Herein lies the relevance of the utilitarian ethical theory. What follows is a consideration of possible outcomes or consequences of performing religion online, via the Internet.

As stated before, one major advantage of digital Christianity is the fact that it is accessible and all-inclusive. By enabling virtual religious communities, there is the advantage of countering the geographical boundaries and reaching out to a larger congregation (Chiluwa, 2014). Religious teachings and rituals can be made accessible to people irrespective of their location and without necessarily requiring them a special time that must be planned in advance. This in particular is a welcome development for the Christian faithful, who for one reason or the other is not able to make it to the physical church gathering. Consider, for instance, the fact that people who are physically incapacitated or bedridden can easily participate in religious worship with just a click on their internet-connected phone. The existence of this facility gives such people great psychological relief, the satisfaction that comes with connecting with God and other believers, succour, and a sense of belonging. Digital religion, therefore, opens more windows for religious worship attendance and narrows down constraints.

Furthermore, religious practice is encouraged and enhanced for Christians everywhere through the availability of digital Bible and other Christian materials, such as daily devotionals and digests. A devout Christian who wants easy / quick access to the word of God for his / her personal growth, to discussions with fellow

Christians, or to other forms of evangelism has these materials at his / her beck and call. Access to a digital Bible cancels any excuse that may arise from the unavailability of paper print Bible.

It also gives room for a better appreciation of different and conflicting Christian ideologies / doctrines and enables a form of synergy among members of different denominations. Online Christian interactions prove very handy, especially in an era where non-Christian activities, such as internet fraud, insincerity and sexual indiscretions loom large. A young mind lacking a strong value system and guidance may be easily influenced by non-Christian values that can be found on the internet. The internet affords youths the opportunity of discussing Christianity in their own language and with the peculiarities of their generation.

The availability of religious information online has the potential of facilitating both intra- and inter-religious dialogue and tolerance. An open-minded person may stumble upon religious events and articles of a faith different from the person's own faith and get to see things from a different perspective. This could result in a change of perception and attitude towards such faith. In other words, one does not need to attend a church to learn about Christianity or attend a mosque to learn about Islam and its values anymore.

Furthermore, with members of most online Christian ministries drawing from various denominations, interaction without a precise affiliation is enhanced. This allows religion to play its role as a centripetal force, one that unites, and not a centrifugal force that divides. Sometime in 2020, a Catholic priest in the diocese of Abuja, who officiates online Sunday mass, Reverend Father Chinenye Oluoma, opened a fundraiser for the refurbishing of an erstwhile dilapidated orphanage home. Funds gathered for this orphanage home were enough to completely transform it into a state-of-the-art orphanage home. Noteworthy is the fact that these donations came from a virtual congregation made up of both Catholics and non-Catholics. Digital Christianity, in this case, proved to break the intra-religious boundaries at least for charitable reasons.

Also, apart from accessing information online, people interact, date, and also follow various online trends. Facebook, Instagram, TikTok, and Twitter are applications used for social interaction. As Scott Thumma, a professor of sociology of religion observes, if Churches do not adopt these tools effectively, they are indeed guaranteed never to capture the imaginations of the younger digital native generations (Towndrow, 2016).

The foregoing discussion emphasizes the way utilitarian perspective can be used in analysing digital religion, since this has expanded the frontiers of many religious bodies and fostered easy access to worship services, religious contents and materials for numerous religious practitioners. The emergence of digital religion, worship and piety has facilitated a wide religious outreach and unhindered religious expressions, thus fulfilling the stipulations of the utilitarian ethical theory.

On the other hand, the internet serves also as a "spiritual hub" among other types of hubs, where religious practitioners select from a vast array of resources

and experiences in order to assemble and personalize their religious beliefs and behaviours (Campbell, 2011, p. 14). In other words, digital religion encourages performing some sort of do-it-yourself spirituality, where a person can literally create their own faith by merging elements that align with their chosen lifestyle. The consequences of this are not always in line with some of the core values of Christianity, as this could result in syncretism and undefined hybridization of religious practices, leading further to an identity crisis. As some concerns have been raised, this is the point where rule utilitarianism comes in very handy. Rule utilitarianism would rather recommend the regulation of digital religion to retain the essence of all religious tradition and to enhance maximum utility for all religious person.

Concerns have also been raised regarding online church offerings done through bank transfers as against the traditional church offering given at the altar. During offline Christian worship, worshipers take their offerings to the church altar with a thankful heart, expressed through singing songs of praise and dancing joyfully. Such offerings are given by the faithful and blessings are released by the priest. This practice is simplified in the online church practices, where a worshiper transfers his/her offering at his/her convenience using the Church's account details, which are usually displayed on the screen. This distorts the original idea of church offering, and the fulfillment that comes with taking one's offering to the altar, as alluded to in Matt. 5:23–24: "therefore if you bring your gift to the altar, and there remember that your brother has something against you, leave your gift there before the altar, and go your way. First be reconciled to your brother, and then come and offer your gift", is eluded. Such offering, strictly speaking, was not offered at the altar. Also, the online church apparently disregards non-monetary offerings, a gesture that disempowers worshipers who may not have money but are willing to offer material belongings. Traditional Christian practice encourages people who may not have money to offer such items as farm produce, household items, and other useful items. Accepting only monetary offerings is therefore a downside of digital religion. This structure of exclusion, albeit the exclusion is against a minority of the faithful, is a pitfall of considering digital religion only through the lens of utilitarianism.

Another critical issue associated with the phenomenon of digital religion is its marginalization of a number of people from religious participation. Should offline religion disappear, people who are not internet savvy, such as the digital illiterates and the elderly, people who cannot afford smartphones or data subscriptions, and people in geographical areas with poor or nonexistent internet access will be shut out from worship. Herein lies one of the limitations of the utilitarian school – its inability to fully account for the utility of an action or phenomenon to everyone involved.

A utilitarian assessment of the phenomenon of digital religion, worship and piety shows that the phenomenon is geared towards shifting the frontiers of

religion, making religion more accessible and germane in the digital world. However, digital religion is not available or satisfactory to every worshiper. This remains a limitation of the utilitarian ethical theory. However, the continued, conspicuous presence of physical worship services makes up for this limitation, as many Christian religious groups either fully embrace digital religion, physical religion or a hybrid of both. The believers' ultimate goal of maintaining a cordial relationship with God with the assurance of salvation can also be achieved through the presence of the Christian religion on the internet, which is already saturated with content that can sway a weak mind. As Towndrow (2016) posits, if Christians do not get involved and maximize the information technology for religious purposes, they will lose out.

Some of the apparent hiccups of digital religious practices elaborated above, such that could question or misrepresent the essence of the phenomenon, can be tempered when rule utilitarianism is deployed. Strict rules of engagement should be adopted by religious bodies and individual practitioners in order to actualize the maximum utility of digital religion, worship, and piety for a greater number of Christians through digital tools.

MAXIMIZING THE MERITS AND MINIMIZING THE SHORTFALLS

Admittedly, religious presence on digital platforms encounters a number of bottlenecks and could sometimes stray out of its original context. It also cannot be denied that it has positively contributed a great deal to religious practices in Christendom. Rumbay (2020) posits that acknowledging God as the origin of all things stands as a strong foundation in the interaction between religion and technology. It should also be acknowledged that humans, who are co-creators with God and also God's stewards, are saddled with the responsibility of making creation, technology, and science inclusive. For Towndrow (2016), rather than reject or avoid technologies because of their susceptibility to disreputable use, it is important to cautiously accept them and hope for the best results. Therefore, within the line of thought that all religious people should also proselytize, Christians are commissioned to ensure that the gospel penetrates the nooks and crannies of the earth – "go therefore and make disciples of all the nations, baptizing them in the name of the father and of the son and of the Holy Spirit" (Matthew 28:19). The internet as we know it is a nation, or rather a transnational unit in its own right. Hence the emergence of such denominations as "netizens", "digital natives" and "digital migrants" which are currently used especially by scholars to identify net (internet) citizens and different generations of internet users – the natives and migrants.

An example of rule that can be enforced within the above-mentioned frame is that, in order to guard against distractions while participating in online religious activities, notifications from other social platforms can be disabled. Personal discipline, to this end, should also be preached as a prerequisite of practicing digital religion. Also, as new ways of expressing worship continue to emerge, it is important to exercise caution in order to retain the very essence of worship. The traditional worship pattern should therefore not be conveniently relegated to the background. For all intents and purposes, virtual religion, for now, should not phase out either the physical or the offline religion, but can be used to facilitate worship and evangelism. As churches continue to operate online, it is important to also maintain the functionalities of the offline church as a point of physical contact and material sacrament.

Finally, to fully fathom digital religion in contemporary times, researchers and scholars of religion need to intentionally employ digital methodologies in the study of religion as the traditional ways of studying religion are now inadequate to fully grasp the transformations religion goes through, in a digitalized world.

CONCLUSIONS

In a world taken over by the internet, that has enabled virtual meetings, religion cannot but align with the trend, against the prediction of Emile Durkheim and other social scientists that the progress of science would herald the end of religion. Thus, digital religion, which is expressed in digital worship and piety has taken the center stage in religion, the Christian religion in Nigeria in this case. While this novel reality is to be applauded, it has its own fair share of pitfalls and has altered the face of religion as it used to be known, practiced, and studied. It follows therefore that while it is admitted that digital religion has come to stay, adherents must find ways to maximize its positive aspects and minimize its negative aspects. Among other things, Christian Churches in Nigeria are obviously not ripe to fully transit to digital worship solely. Without wanting to negate its strengths, digital religion is somewhat exclusive but can be utilized with a great deal of discretion. Hence, a finely balanced blend of digital as well as offline worship would be necessary in the present-day Nigeria. However, the use of digital methodologies is indispensable for contemporary scholars of religion in order to make sense of the transformations brought by digital religion.

REFERENCES

1. Al-Zaman, S. (2019). *Digital piety in Bangladesh: a psychoanalysis*. https://advance.sagepub.com/articles/preprint/Digital_piety_in_Bangladesh_A_psychosocial_Analysis/7542908/1.
2. Birsch, D. (2013). *Introduction to ethical theories: A procedural approach*. Illinois: Waveland Press.
3. Campbell, H.A. (2005). *Exploring community online: We are one in the network*. New York: Peter Lang.
4. Campbell, H. A. (2011). *Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society*. Oxford: Oxford University Press.
5. Campbell, H.A (2013). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds*. New York: Routledge.
6. Campbell, H. (2020). *Religion in quarantine: The future of religion in a post-pandemic world*. https://doi.org/10.21423/religion_in_quarantine
7. Chiluiwa, I. (2012). Online religion in Nigeria: The internet church and cyber miracles. *Journal of Asian and African studies*, 47(6), 735–749.
8. Chiluiwa, I. (2013). Community and social interaction in digital religious discourse in Nigeria, Ghana and Cameroun. *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 2(1)37. <http://jrmdc.com>.
9. Dimmock, M. & Fisher, A. (2017). *Ethics for A-level*. Cambridge: Open Book Publishers.
10. Dignan, B. (2009). *Utilitarianism (Philosophy)*. <https://www.britannica.com/topic/utilitarianism-philosophy/historical-survey>.
11. Emanuel Iren, (2022). *Nobelie: The gospel is not a lie*. <http://nobelie.com/we-used-to-say-that-television-was-the-devils-box-but-all-the-filthiness-is-now-found-here-pastor-kumuyi-reveals/>
12. Emmanuel Iren, (2022). “We used to say that television was the devil’s box, but all the filthiness is now found here” Pastor Kumuyi Reveals. *Nobelie; The gospel is not a lie*. <https://nobelie.com/we-used-to-say-that-television-was-the-devils-box-but-all-the-filthiness-is-now-found-here-pastor-kumuyi-reveals/>
13. Fesko, J.V. (2019). What are the pros and cons of technology for the church? <https://rts.edu/resources/what-are-the-pros-and-cons-of-technology-for-the-church/>
14. Fields, K.E. (1995). Excerpts from Emile Durkheim’s *The Elementary Forms of Religious Life* (1912), pp. 39–44. New York: The Free Press (Simon & Schuster).
15. Hoover, S.M. (2006). *Religion in the media age* (1st ed.). New York: Routledge.
16. Hoover, S.M. & Echchaibi, N. (2012). The third spaces of digital religion. *Center for Media, Religion and Culture, University of Colorado Boulder*. <http://cmre.Colorado.edu/wp-content/upload/2012/03/third-spaces-Essay-Draft-Final.pdf>
17. Horsfield, P. (2015). *From Jesus to the internet. A history of Christianity and media* (1st ed.). New Jersey: Wiley-Blackwell.
18. John Paul II (1990). *The Christian message in a computer culture*. Message of the Holy Father John Paul II for the 24th World Communications Day. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/communications/documents/hf_jp-ii_mes_24011990_world-communications-day.html
19. Kucukvarda, M. (2020). *A study on new media technologies and digital worship*. https://www.researchgate.net/publication/343055562_A_STUDY_ON_NEW_MEDIA_TECHNOLOGIES_AND_DIGITAL_WORSHIP#fullTextFileContent
20. Miller, B.J., Munday, P & Hill, J.P. (2019). Faith in the age of facebook: Exploring the links between religion and social network site membership and use. In Mirola, W.A., Emerson, M.O. & Monahan, S.C. (Eds.). *Sociology of Religion: A Reader* (3rd ed.). pp. 376–387. New York: Routledge.
21. Okonoboh, R. (2017). *Digital Christianity! Smart phones, smart pews, the changing phase of worship*. <http://tribuneonline.com/digital-christianity-smart-phones-smart-pews-changing-phase-worship/>

22. Rumbay, C.A. (2020). Christology in digital era: a socio-systematic theology contribution to the sustainable smart society. *PASCA: Journal Teologi dan pendidikan Agama Kisten*, 16(1), 15–23. <http://doi.org/10.46494/psc.v16i1.70>.
23. *The Holy Bible*: New King James Version.
24. Towndrow, P.A. (2016). *A Christian view of the internet and new media*. <http://www.bibleadvocay.org/news/a-christian-view-of-the-internet-and-new-media/?fbclid=IWAR1VF4->
25. Wariboko, O.P.C. & Nwanyanwu, F.C. (2022). A religio-ethical evaluation of COVID-19 protocol and vaccination compliance in Nigeria. *IOSR Journal of Humanities and Social Science* 27(2), 16–23.
26. Zukowski, A. (2012). Communicating faith in a digital culture. *Momentum* 43(3). www.questia.com/magazine/1P3-2789974981/communicating-faith-in-a-digital-culture

INDEMNISATION ET PRISE EN CHARGE INSTITUTIONNELLE DES MANUTENTIONNAIRES DE L'ENTREPRISE PORTUAIRE DE BEJAIA : UNE ANALYSE SOCIOLOGIQUE

YAHIAOUI FOUAD*

ABSTRACT

COMPENSATION AND INSTITUTIONAL CARE OF THE HANDLERS OF THE PORT COMPANY OF BEJAIA: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

The transformation of companies in today's world is accompanied by an increase in the number of constraints causing occupational risks, namely: accidents at work and occupational diseases. In this article we will explain how institutions such as the social benefits department, the National Fund for Social Insurance for Salaried Workers (CNAS), the health, safety and working conditions committee, the occupational physician and the labour inspectorate take care of workers' compensation. For the scientific dimension of our research, we have opted for a thematic analysis, which, in a way, breaks down the singularity of the discourse and transversely, highlights those which, from one interview to the next, refer to the same theme. As a result, the thematic analysis is consistent with the implementation of explanatory models of practices or representations. Based on our field investigation, we opted for the qualitative method which is more adequate to gather the necessary information, and is likely to allow us to deepen and understand our study.

Keywords: Compensation; occupational risks; occupational diseases; labour inspection; occupational physician.

INTRODUCTION

Du fait des modifications que connaît l'entreprise algérienne, le monde du travail est actuellement soumis à des contraintes et à des changements organisationnels continus. Cette situation socioprofessionnelle se caractérise par la souffrance, la pénibilité, le machinisme, la flexibilité, l'intermittence et la désorganisation. L'étude des risques professionnels, des maladies professionnelles, de la prise en charge institutionnelle des manutentionnaires de l'entreprise portuaire

* Doctorant en sociologie de la santé, membre du Laboratoire LASSU "Société, Santé et Urbanité" Université de Bejaia Algérie, e-mail: fouad.yahiaoui@univ-bejaia.dz.

de Bejaia (L'EPB) nous a stimulé pour appréhender la réalité de ces risques, ainsi que la politique de prévention mise en place afin de réduire les accidents de travail et les maladies professionnelles, les procédures d'indemnisation et de comprendre aussi le cheminement des manutentionnaires et des responsables. À cet effet, l'inspecteur de travail est chargé de superviser le travail, d'informer les manutentionnaires quant aux normes de travail, afin d'éviter les accidents de travail et les maladies professionnelles-parce que le bien-être des salariés est indispensable, ainsi que le médecin du travail qui est chargé de veiller à la santé physique et mentale des agents dans l'environnement de travail pour évaluer les conditions de travail et les différents postes occupés, et analyser le travail exercé afin d'assurer une bonne organisation du travail et une meilleure prévention des risques et des maladies professionnelles (afin de construire progressivement une identité professionnelle en rapport avec la situation de travail et inscrire son travail dans une structure obligatoire). Aussi la question inhérente aux conditions de travail interpelle les responsables des différentes entreprises algériennes, exposées aux multiples dangers, aux mauvaises conditions de travail génératrices d'atteintes à la santé des salariés. La sécurité au travail devient alors un des principaux leviers dans la prévention des risques professionnels et un moyen essentiel pour préserver la santé et la sécurité de travailler. À cet effet, « *Le stress est déterminé par l'organisation du travail, la conception du travail et les relations de travail, et se manifeste quand les exigences du travail ne correspondent pas ou dépassent les capacités, ressources ou besoins du travailleur, ou quand les connaissances ou les capacités d'un travailleur ou d'un groupe pour gérer une situation ne correspondent pas aux attentes de la culture organisationnelle d'une entreprise.* » (Grebot, 2019) Avoir un bon environnement de travail concoure non seulement à l'amélioration des conditions de celui-ci, mais il contribue également à valoriser la qualité de vie, la situation économique et la santé des salariés.

L'INTÉRÊT DES ÉTUDES SUR LE THEME

Les études antérieures, qui sont d'une grande importance, nous permettent de mieux comprendre l'impact de la charge de travail sur la santé des salariés, la politique de prévention, les conditions de travail, les risques professionnels, la sensibilisation et la formation en matière de santé et de sécurité. À ce sujet, la multidisciplinarité fonctionnelle est présente au sein de l'entreprise, engendrant la médecine de travail, l'ergonomie, la CNAS, l'inspection de travail, les syndicats, pour bien prendre en charge les maladies professionnelles et les accidents qui surviennent dans la perspective de promouvoir la santé et le bien-être des salariés.

*LA PREMIÈRE ÉTUDE DE LAROCHE : LE TRANSFERT DES CONNAISSANCES :
UN CATALYSEUR À L'AMÉLIORATION DES PRATIQUES DE PRÉVENTION
ET DE GESTION DES LÉSIONS PROFESSIONNELLES.*

Cette étude nous aidera à mieux comprendre et approfondir l'aspect de notre recherche traitant de l'importance de la compétence et la formation professionnelle des ouvriers, aussi, pour appréhender la culture véhiculée par l'entreprise ainsi que les interactions entre les ouvriers et les responsables. Par ailleurs, cette étude nous permettra de se faire une idée exhaustive sur le rôle joué par le responsable de la santé et la sécurité au travail pour prévenir les risques professionnels et afin d'éviter des conséquences néfastes sur le plan de la sécurité au travail. (Laroche, 2010, pp.1-57).

*LA DEUXIÈME ÉTUDE DE FOURNIER ET AL : ÉTUDE EXPLORATOIRE DES
FACTEURS DE LA CHARGE DE TRAVAIL AYANT UN IMPACT SUR LA SANTÉ
ET LA SÉCURITÉ. ÉTUDE DE CAS DANS LE SECTEUR DES SERVICES.*

Cette étude porte sur les facteurs relatifs à la charge de travail ayant un effet sur la santé et la sécurité, pour objectif de comprendre la charge de travail à l'intérieur du contexte dynamique dans lequel évolue l'ouvrier et de son activité professionnelle. Cet objectif débouche sur trois sous-dimensions :

- Définir les composantes de la charge de travail.
 - Cerner les facteurs qui influencent directement ou indirectement la charge de travail.
 - Assurer le transfert des connaissances vers les milieux de travail.
 - Comprendre la charge de travail dans sa globalité et sa complexité.
- (Fournier et al, 2010, pp. 157-177).

MÉTHODOLOGIE DE LA RECHERCHE

Contrairement à certains travaux, nous avons opté dans notre enquête pour la méthode qualitative, reposant sur une technique d'entretiens semi-directifs, qui est plus adéquate pour recueillir les informations nécessaires, susceptibles de nous permettre d'approfondir notre étude. À ce propos, la réalité du terrain nous a conduits à choisir cette technique en raison des caractéristiques inhérentes à notre population d'enquête. Il s'agit d'une stratégie qui nous a aidés à travailler en face-à-face avec les enquêtés. C'est pourquoi la pré-enquête nous a permis de cerner la question de départ et de cadrer notre problématique, par le biais d'entretiens exploratoires que nous avons réalisés sur une longue période. En fait, cela nous a permis de rassembler le maximum d'informations sur notre sujet, d'éclairer et de préciser notre champ d'étude mais aussi et surtout de déterminer la technique la

plus adéquate pour bien délimiter notre échantillon. Nous nous sommes alors entretenus avec les responsables des ressources humaines de L'EPB, la responsable du service de gestion des carrières sur le fonctionnement de l'organisme d'accueil et ses différents services, avec les responsables de la manutention sur le fonctionnement de l'organisme de la Direction Manutentionnaire et Aconage (DMA), ainsi qu'avec le médecin du travail. En plus du guide d'entretien, nous avons utilisé l'observation non participante, comme instrument de recueil d'informations afin d'accéder à notre échantillon d'étude, et appréhender la réalité des risques professionnels chez cette catégorie de travailleurs : « *L'observation, comme instrument de collecte des données, est utilisée pour cerner des situations sociales dont la dynamique, les processus et les composantes sont à découvrir.* » (Gauthier, 2009)

Notre visée était alors de collecter un maximum d'informations qui ont servi à la formulation des questions nécessaires à nos entretiens. Pour le traitement des données nous avons utilisé l'analyse thématique, qui est « *cohérente avec la mise en œuvre de modèles explicatifs de pratiques ou de représentations.* » (Blanchet et Gotman, 2007) Ceci nous a permis de donner une dimension plus empirique à notre recherche. Cette cohérence singulière de l'entretien nous a aidés à créer une cohérence thématique inter-entretiens. La classification thématique des discours consiste à classer l'ensemble des éléments signifiants dans une sorte de tableau à thèmes.

Néanmoins, nous avons constaté que la grande majorité de nos enquêtés stipule que les facteurs relatifs aux accidents de travail, au sein de l'entreprise portuaire de Bejaia, sont liés aux facteurs humains, tels que la négligence, le manque de qualification et la manque d'équipements de protection individuelle au moment de l'exécution de la tâche. Il s'agit, en fait, de la mauvaise organisation du travail, de la non-application des instructions de la politique de prévention, du manque de formation et de communication, d'autant plus que le syndicat ne défend pas les droits des manutentionnaires lorsqu'il s'agit de la santé et la sécurité au travail.

IDENTIFICATION DE LA POPULATION DE NOTRE ENQUÊTE

Tableau N° 1

N°: de L'ENQUÊTE	GENRE	L'AGE	Situation familiale	Niveau d'instruction	Profession exercée	Ancienneté au poste
MAN01	Masculin	49 ans	Marié	Secondaire	Chef de Quai	23 ans
MAN02	M	35 ans	Marié	Secondaire	Contremaître (chef de bateau)	15 ans
MAN03	M	37 ans	Marié	Moyen	Chef d'équipe Dockers	16 ans
MAN04	M	30 ans	Célibataire	Moyen	Docker	10 ans

MAN05	M	36 ans	Marié	Secondaire	Docker	12 ans
MAN06	M	31 ans	Marié	Primaire	Docker	10 ans
MAN07	M	40 ans	Marié	Secondaire	Docker	20 ans
MAN08	M	38 ans	Célibataire	Moyen	Docker	13 ans
MAN09	M	32 ans	Célibataire	Secondaire	Docker	10 ans
MAN10	M	35 ans	Célibataire	Primaire	Docker	14 ans
MAN11	M	33 ans	Marié	Sans niveau	Docker	11 ans
MAN12	M	47 ans	Marié	Secondaire	Docker	19 ans
MAN13	M	37 ans	Marié	Secondaire	Docker	12 ans
MAN14	M	52 ans	Marié	Secondaire	Docker	27 ans
MAN15	M	37 ans	Célibataire	Primaire	Docker	14 ans
MAN16	M	32 ans	Marié	Primaire	Docker	11 ans
MAN17	M	28 ans	Marié	Primaire	Docker	10 ans
MAN18	M	32 ans	Marié	Moyen	Docker	13 ans
MAN19	M	33 ans	Célibataire	Primaire	Docker	12 ans
MAN20	M	39 ans	Célibataire	Primaire	Docker	14 ans
MAN21	M	30 ans	Marié	Moyen	Docker	11 ans
MAN22	M	35 ans	Marié	Secondaire	Docker	10 ans
MAN23	M	28 ans	Marié	Moyen	Docker	10 ans
MAN24	M	44 ans	Marié	Sans niveau	Docker	22 ans
MAN25	M	35 ans	Célibataire	Primaire	Docker	16 ans
MAN26	M	39 ans	Marié	Moyen	Docker	18 ans
MAN27	M	31 ans	Marié	Moyen	Docker	11 ans
MAN28	M	36 ans	Marié	Moyen	Docker	13 ans
MAN29	M	35 ans	Marié	Secondaire	Docker	13 ans
MAN30	M	38 ans	Célibataire	Primaire	Docker	15 ans
Medcin de travail	F	44 ans	Mariée	Universitaire	Médcin	10 ans

Source: enquête de l'auteur

LA PROCÉDURE D'INDEMNISATION AUPRÈS DE LA CNAS

Tout accident du travail ayant entraîné une lésion corporelle et qui soit survenu dans le cadre de la réalisation du travail est indemnisable. D'emblée, la déclaration de l'accident doit être engagée par l'employeur ou l'employé, voire par leurs représentants, pour l'instruction du dossier du malade. Par la suite, il faudra procéder à la constatation des lésions et décrire l'état de santé de la victime ainsi que la durée probable de l'incapacité temporaire de travail. Enfin, la victime sera indemnisée pendant toute la période de l'incapacité de travail.

Plusieurs études ont été menées au sujet de l'influence des conditions de travail sur la santé des travailleurs. Le nombre d'études de ce type s'est accru avec l'apparition de nouveaux risques physiques, biologiques, chimiques et psychologiques : « *Une véritable politique en matière de santé, de sécurité et d'amélioration des conditions de travail est fondée sur la volonté de l'employeur de s'engager dans une approche collective de la prévention en tenant compte des réalités de l'entreprise.* » (Mattio et Cohen, 2019) Quant au rôle de la CNAS dans la prévention des risques et des maladies professionnelles, le responsable de la prévention que nous avons interviewé explique : « *Notre mission principale est d'informer et de sensibiliser les salariés et l'employeur sur les accidents du travail et les maladies professionnelles, contrôler la mise en application de la politique de prévention, formuler des recommandations dans le but de lutter contre les pathologies qui pourraient apparaître au cours de la vie professionnelle.* » [responsables de la prévention de la CNAS]

Dans le même sens, le chef de quai nous a confirmé : « *La personne qui s'occupe de l'indemnisation des salariés auprès de la CNAS est le responsable chargé du service des prestations sociales de l'EPB qui prend attache avec la CNAS. Lorsqu'il s'agit d'un accident, d'une maladie professionnelle, d'un congé de maladie, tout est déclaré auprès du service des prestations sociales de l'EPB. Enfin, l'indemnisation est prise en charge par la CNAS qui assure bien son rôle pour l'indemnisation des salariés.* » [MAN 01, 49 ans, chef de quai]. À cet effet, la législation intervient pour assurer la santé et la sécurité au travail, comme le confirme la loi n° 90-03 du 6 février 1990 relative à l'inspection du travail. En effet, l'article 2 de cette loi stipule que l'inspection du travail est chargée d'assurer le contrôle de l'application des dispositions législatives et réglementaires relatives aux relations individuelles et collectives de travail, aux conditions de travail, d'hygiène et de sécurité des travailleurs, de fournir des informations et des conseils aux travailleurs et aux employeurs sur leurs droits et obligations et sur les moyens les plus appropriés d'appliquer les dispositions légales, réglementaires et conventionnelles, et les sentences arbitrales, de porter à la connaissance des travailleurs et des employeurs la législation et la réglementation du travail.

Le responsable de la prévention nous a assuré qu'il y a une prise en charge des maladies professionnelles en confirmant : « *C'est l'article V de la loi n 83-13*

du 2 juillet 1983 relative aux accidents du travail et aux maladies professionnelles qui régit la prise en charge des maladies professionnelles par la Sécurité Sociale. L'article 63 de ladite loi considère comme faisant parties des maladies professionnelles, les intoxications, les infections et les affections présumées d'origine professionnelle partielle. Un certain nombre de conditions médicales, techniques et administratives doivent obligatoirement être remplies pour qu'une maladie puisse être légalement reconnue comme professionnelle et indemnisée comme telle. » [Un responsable de service de prévention à la CNAS]

Ainsi, en cas d'accidents survenus pendant l'exercice du travail ou d'une maladie professionnelle faisant l'objet de cette procédure, l'accident de travail doit être déclaré dans les 48 heures à l'employeur, comme le confirme la majorité des travailleurs qui ont répondu à notre enquête. Ainsi le rappelle ce travailleur : *« J'ai vécu un accident de travail dû à l'écrasement par des élingues, ce qui a provoqué une déchirure au niveau de ma main. Le médecin du travail m'a pris en charge lors de la survenue de l'accident dont j'étais victime et le service de prestation sociale a déclaré mon cas à la CNAS. Pendant cet arrêt de travail, j'ai reçu une indemnité équivalente à cinq jours d'arrêt maladie. »* [MAN 17, 28 ans, docker]

Dans le même ordre d'idées, un travailleur qui a répondu à notre enquête considère : *« En cas d'accident ou de maladie professionnelle, je fais une déclaration auprès du service de prestation sociale qui prend attache avec la caisse nationale des assurances sociales, et en ce qui concerne l'indemnisation, c'est la CNAS qui s'en charge »* [MAN 17, 28 ans, docker]. Dans le cas relatif à une incapacité permanente, une rente mensuelle est versée à la victime. Le montant de la rente est calculé en multipliant le salaire de poste moyen perçu par la victime au cours des 12 mois qui ont précédé l'arrêt de travail par le taux d'incapacité qui est déterminé par le médecin conseil ou le médecin chargé de contrôler l'état de santé de la victime. Ainsi ce dernier décide si l'accidenté va reprendre le travail ou lui accorder un congé de maladie, voire déclarer l'invalidité du salarié victime d'un accident ou d'une maladie professionnelle.

Cependant certaines difficultés au travail vont persister du fait de l'absence de la personne responsable de mettre en œuvre le plan relatif à la santé et à la sécurité. Il est regrettable, à cet effet, que l'EPB ne dispose pas d'un responsable chargé de l'HSE, ce qui complique la planification, la mise en œuvre des mesures ou de la stratégie de prévention et le suivi régulier des ouvriers. Lors du déroulement de notre enquête, nous avons constaté que la majorité des ouvriers interviewés ne portent pas les équipements de protection individuelle. *« L'échec des démarches responsabilisantes par l'amélioration continue, avec des conséquences importantes en termes de santé et de qualité de vie au travail. »* (François 2019)

Un des employés a confirmé cette idée : *« Lors de la réalisation de mes tâches, les facteurs humains, techniques et organisationnels tels que la négligence, le non-respect des normes du travail, la fatigue, la nervosité, la qualité de la*

formation et le choix des EPI peuvent provoquer des accidents du travail. La circulation non réglementée des engins et voitures à l'enceinte du port est un autre facteur provoquant des accidents du travail vu qu'il n'y a pas de passage réservé à la circulation des piétons et nous sommes la catégorie la plus touchée par les accidents du travail, avec une fréquence très élevée. » [MAN 21, 30 ans, docker]

En effet, le manque de moyens de protection et des équipements de sécurité, le travail de nuit, l'épuisement et la fatigue, sont, malheureusement, des facteurs qui entraînent la perte de vie des salariés. Les responsables de l'entreprise et du syndicat ne se soucient guère des conditions de travail des salariés. La solution relative à l'interaction des acteurs sociaux consistera à élaborer une politique de prévention en collaboration avec les acteurs concernés dans le but d'améliorer les conditions de travail des employés. Il serait intéressant de chercher à savoir si cette politique est imposée par les responsables et quel est le rôle joué à cet effet par le superviseur et si la mission des ouvriers est de travailler dans le respect des normes et des règles de prévention au sein de l'entreprise portuaire de Béjaïa.

A ce sujet, un des employés de L'EPB nous a répondu lors de notre enquête comme suit : *« Le médecin du travail intervient pour mettre de nouvelles actions correctives. Lorsqu'il s'agit d'un accident grave, il est obligé d'évaluer la situation pour ne pas générer d'autres cas. J'ai bénéficié d'un arrêt du travail suite à mon accident de travail et j'ai été pris en charge par l'entreprise. C'est le service des prestations sociales de l'entreprise qui a déclaré mon accident à la CNAS pendant cette période de congé maladie et la CNAS m'a indemnisé 10 jours d'arrêt maladie. »* [MAN 21, 30 ans, docker]

La majorité des travailleurs que nous avons interviewés ont indiqué que la santé et la sécurité des travailleurs constituent une priorité et une valeur ajoutée tant pour l'organisation que pour les ouvriers. En effet, ceux-ci ont déclaré qu'ils sont victimes des risques psychosociaux, comme l'angoisse, le stress, des troubles musculo-squelettiques dûs au travail. Cependant cette maladie des troubles musculo-squelettiques ainsi que l'angoisse et le stress ne sont pas reconnue comme des maladies professionnelles vu qu'ils ne figurent pas dans la liste des tableaux des maladies professionnelles auprès de la CNAS. *« Agir en termes de prévention des Risques Psychosociaux, c'est donc avant tout repérer les facteurs de déséquilibres présents dans l'organisation du travail et identifier les leviers d'action possibles. »* (Montreuil, 2020)

A ce sujet, les responsables peuvent mettre en œuvre des mesures de sécurité afin d'éviter la survenue de ces maladies non-reconnus pour assurer le bien être des salariés. Il est aussi important d'encourager les ouvriers et leur participation dans l'organisation et l'amélioration des conditions du travail, en mettant en œuvre d'autres stratégies dont la formation, l'information et la surveillance. Ceux-ci pourraient améliorer les conditions de travail, alors que les responsables

chercheront toujours rien que l'augmentation de la productivité et des gains, les salariés n'étant que des machines de production. Mais cette vision est aussi problématique, parce que la représentation du travail est interprétée ainsi dans la conception des ouvriers, la famille et l'imaginaire collectif de la société algérienne. La conception commune est que travailler dans une entreprise portuaire c'est prestigieux et noble, de plus, l'entreprise portuaire de Bejaia motive ses employés par le salaire. Mais cela a un prix : les salariés connaissent pertinemment les conditions du travail et la pénibilité qu'ils vivaient mais la peur de perdre leur poste de travail et de se retrouver dans le chômage les a rendu soumis à une mauvaise condition du travail, et la crainte de se révolter pour l'amélioration des conditions du travail est un dilemme qu'il faut résoudre le plus vite possible, afin de trouver une meilleure alternative entre les responsables de l'entreprise et ses ouvriers, qui permettra de sortir l'entreprise de cette impasse: « *Le lancement de la démarche de prévention des RPS contribuera à intégrer les questions d'amélioration de la qualité de vie au travail et de santé au travail au fonctionnement même de votre établissement.* » (Montreuil, 2020)

D'après le constat que nous avons dressé lors de notre enquête, nous avons pu déduire que les employés disposent de quelques droits qui ont été acquis par leur syndicat en tant qu'acteur au sein de l'entreprise chargé de défendre les droits des travailleurs. Néanmoins, le syndicat se préoccupe beaucoup plus des salaires que des conditions de travail. À ce propos, un des travailleurs estime : « *Je crois bien que le rôle du syndicat consiste à veiller à ce que notre employeur s'engage davantage à assurer notre sécurité, et à assurer notre protection au travail comme le stipule la législation du travail en vigueur. Cependant les délégués syndicaux ne cessent de nous mettre en garde à propos des attitudes qui peuvent nuire à notre sécurité et à notre santé au travail. Toute fois, la solution qui permet d'aboutir à un changement en matière de santé et de sécurité au travail consiste à ce qu'on fasse tous une grève, qu'on passe à l'action pour la satisfaction de nos revendications et que l'on discute de nos problèmes avec les responsables. Mais cela est pratiquement impossible à cause de l'absence totale d'union entre les travailleurs et il n'existe aucune culture de revendication des droits par les travailleurs, vu qu'ils craignent d'être licenciés.* » [MAN 15, 37 ans, docker]

Enfin, « *une charge importante de travail est synonyme, pour l'entreprise, de productivité et, pour l'individu, de temps et d'énergie. Trouver un compromis entre les deux perspectives pour entretenir une relation équilibrée au travail. Dans leur course pour augmenter la productivité, les entreprises poussent les individus au-delà de ce qu'ils peuvent supporter.* » (Grebot 2019) C'est ce qui implique l'instabilité permanente des salariés et la peur d'être licenciés et de tomber dans le chômage.

LA PRISE EN CHARGE INSTITUTIONNELLE DES MANUTENTIONNAIRES DE L'ENTREPRISE PORTUAIRE DE BEJAIA

Il est intéressant de comprendre le cheminement des manutentionnaires et des responsables et d'étudier la carrière des ces derniers. À cet effet, l'inspecteur de travail est chargé de superviser le travail, d'informer les manutentionnaires quant aux normes de travail afin d'éviter les accidents de travail et les maladies professionnelles, construire progressivement une identité professionnelle en rapport avec la situation de travail et inscrire son travail dans une structure obligatoire. Dans le même ordre d'idée, « *à cause du non-sens et du stress qu'il engendre, de son intensification en termes de cadences et de rythmes, de l'engagement affectif, de la mobilisation psychologique auxquels il contraint, se transforme dès lors en fatigue, usure, stress chronique, troubles musculo-squelettiques, burn-out, maladies cardio-vasculaires, et dans certains cas extrêmes, suicides.* » (Garrec, 2021) Un de nos enquêtés confirme : « *Les inspecteurs de travail ne viennent pas régulièrement visiter notre organisme. Je pense que leur rôle consiste à améliorer les conditions de travail.* » [MAN 23, 28 ans, docker]

La question qui se pose à ce sujet consiste à savoir quelle carrière peut être envisagée pour les salariés afin qu'ils puissent construire une identité qui constitue une dimension importante. En fait, celle-ci est liée à la situation microsociale établie entre un fait social et son contexte car il s'agit, dans notre cas, d'une entreprise. Cependant on n'est pas dans le contexte de la macrosociologie qui peut émerger dans le milieu de travail à travers les interactions sociales entre responsables, institutions externes comme la CNAS et la médecine du travail. « *Identifier le travail salarié n'est pas simple. Il dépend de dimensions matérielles et morales, économiques et politiques.* » (Sainsaulieu, 2017)

Il est judicieux de connaître et de comprendre les apports de la politique de prévention des risques professionnels, les facteurs qui provoquent les accidents de travail et les maladies professionnelles, ainsi que les conditions de l'environnement du travail et leur impact sur la santé des manutentionnaires. Le syndicat protège les manutentionnaires de l'EPB contre les différents risques et défend leurs droits auprès des différentes institutions (CNAS, médecine du travail, inspection du travail). D'après mon constat lors de l'enquête, la politique de prévention contre les risques professionnels, et le rôle de syndicats sont absentes sur le terrain.

À ce propos, un des travailleurs que nous avons interviewés confirme que : « *Le syndicat ne défend pas nos droits concernant les visites médicales. On passe ces visites une fois par an alors que le syndicat peut lutter pour arracher le droit de passer des visites trimestrielles. Cependant, lorsqu'il s'agit d'une petite blessure ou d'autres cas, on peut consulter le médecin du travail chaque jour* » [MAN 18, 32 ans, docker]

Par ailleurs, il est important d'appréhender la politique de prévention mise en place par l'EPB qui est déficiente sur le terrain, afin d'éviter les risques

professionnels qui guettent les manutentionnaires et pour une meilleure prise en charge de l'indemnisation des victimes des accidents et des maladies professionnelles par la CNAS, et qu'ils soient reclassés dans un autre poste de travail approprié pour empêcher leur licenciement ou leur exclusion de l'EPB. Le travail est, de manière régulière, le facteur qui cause un grand nombre d'accidents et de maladies comme le confirme, d'ailleurs, un des travailleurs qui a répondu à notre enquête : « *Après avoir été victime d'un accident de travail grave, lors de ma reprise de travail, l'entreprise m'a proposé un poste aménagé en raison de l'incapacité physique.* » [MAN 16, 32 ans, docker]

Au cours de notre enquête, nous avons constaté que c'est grâce au code du travail, aux normes ISO et à certains médecins du travail, que la visite médicale a pris toute sa dimension et son ampleur. En fait, il y a eu une prise de conscience des pouvoirs publics qui ont compris que les travailleurs sont une ressource précieuse qu'il faut préserver et un préalable à tout progrès et à toute prospérité de la société humaine. Un des travailleurs déclare : « *En cas de malaise ou d'accident, je consulte le médecin du travail. Il s'agit de visites normales ou ordinaires au cours desquelles le médecin nous prescrit des médicaments et nous fait un pansement lorsqu'il s'agit d'une petite blessure.* » [MAN 23, 28 ans, docker]

La visite médicale requise se fait à la demande du travailleur. Si le travailleur est malade, la demande peut être faite par l'employeur au cas où le travailleur perturbe l'activité entendue au sens large du terme. Les atteintes à la santé au travail font parties des principales préoccupations des directions des entreprises du moment qu'elles engendrent des coûts non négligeables et affectent négativement le déroulement du travail.

Le diagnostic des maladies professionnelles est une mission stratégique, pour l'entreprise dans le sillage des mutations qui ont affecté les modèles du management des organisations et de l'organisation du travail, et qui ont tendance à mettre en évidence le bien-être au travail. Le diagnostic des maladies professionnelles est entendu ici comme l'ensemble des mécanismes qui permettent le dépistage et le repérage des salariés souffrants d'une atteinte à la santé due à l'exercice du travail, ainsi que l'identification de la nature de ces atteintes.

Les données de notre enquête révèlent que la mission de diagnostiquer les maladies professionnelles dans l'entreprise se concrétise par la mise en place d'un système de contrôle et de suivi de la santé des salariés qui repose sur le principe d'anticipation de l'atteinte professionnelle. Ce système est conçu par l'unité médicale de l'entreprise. Les maladies relatives à chaque profession permettent d'élaborer une grille d'évaluation des maladies professionnelles qui sert comme outil évaluatif donnant des indicateurs sur la santé de chaque salarié. Ceux-ci sont dans l'obligation de se présenter régulièrement pour effectuer une série de tests et de bilans pour la détection de maladies ou d'atteintes susceptibles d'avoir lieu durant la période de l'exercice du travail. Le but recherché consiste à déclarer le salarié auprès des instances compétentes et transmettre automatiquement un dossier

détaillé du cas à l'inspection de la médecine du travail. À ce propos, il s'est avéré que la tendance de dissimulation des maladies professionnelles est assez présente en entreprise.

Nous avons pu constater que les risques sont liés aux problèmes de la manutention mécanique, à la mauvaise organisation et au manque de l'information et de la formation. Pour que ce processus se déroule en toute sécurité, tous les travailleurs qui ont répondu à notre enquête demandent une organisation spécifique qui tienne compte de la cellule HSSE et des conditions de travail mises en place de manière pluridisciplinaire grâce à l'implication des partenaires sociaux et de la médecine du travail, ainsi que des ergonomes, des hygiénistes de travail en fonction de l'activité portuaire. Aussi il est important de mettre en place un plan de sécurité à étapes et à objectifs bien définis et des actions d'analyse et de formation en hygiène ainsi que des audits de sécurité périodiques. Par ailleurs, il faut penser à des améliorations concernant la communication entre ouvriers et les responsables de la prévention, une amélioration continue des conditions de travail qui sont quelque peu critiques. Nous avons enregistré un manque de moyens et la pression ressentie par les travailleurs, mais aussi de la fatigue, du stress, conjoints d'une carence d'effectif qui est un défaut effroyable en matière de sécurité HSSE (Hygiène, Santé, Sécurité et Environnement). Le stress « *est déterminé par l'organisation du travail, la conception du travail et les relations de travail, et se manifeste quand les exigences du travail ne correspondent pas ou dépassent les capacités, ressources ou besoins du travailleur, ou quand les connaissances ou les capacités d'un travailleur ou d'un groupe pour gérer une situation ne correspondent pas aux attentes de la culture organisationnelle d'une entreprise.* » (Grebot, 2019)

À ce propos, un des travailleurs interviewés estime : « *L'organisation du travail au sein de cette entreprise est mauvaise. Je pense que les bonnes conditions de travail peuvent réduire les risques professionnels par le biais de la formation et de l'information quotidienne. Je voudrais travailler dans des conditions qui assurent la sensibilisation, le respect des normes de la santé et de sécurité au travail qui doivent être présentes au quotidien.* » [MAN 15, 37 ans, docker]

LE MÉDECIN DU TRAVAIL, ÉVALUATION DES RISQUES ET PRISE EN CHARGE DES SALARIÉS AUPRÈS DE L'EPB

Le médecin du travail est chargé de faire des visites sur le lieu de travail et des visites médicales comme l'affirment la majorité des travailleurs qui ont répondu à notre enquête. En fait, le médecin du travail fait une visite à l'entreprise et sur le milieu du travail, c'est ce qu'on appelle des visites périodiques qui sont menées au minimum une fois par an. À cet effet, le médecin du travail confirme : « *La première visite que subit le travailleur avant son entrée dans le monde du*

travail est la visite médicale d'embauche qui est obligatoire. La visite médicale périodique est aussi obligatoire. Elle peut être annuelle ou semestrielle et parfois trimestrielle. Son objectif consiste à s'assurer du maintien d'un état de santé compatible avec le poste occupé. Par ailleurs, il existe la visite médicale de reprise qui a pour objectif d'évaluer le nouvel état de santé résultant d'un accident, d'une maladie professionnelle ou pour d'autres motifs. Après une absence pour cause de maladie professionnelle ou d'accident du travail, après un congé de maternité, une absence d'au moins 21 jours pour cause de maladie ou d'accident non professionnel ou en cas d'absences répétées pour cause de maladie non professionnelle. Les visites médicales spéciales concernent les travailleurs âgés de plus de 55 ans, les handicapés physiques, les femmes enceintes et les mères d'un enfant de moins de 2 ans, les apprentis, les travailleurs de moins de 18 ans et ceux qui souffrent des maladies chroniques comme les diabétiques. Enfin, c'est la visite médicale effectuée à la demande du travailleur. Dans le cas où le travailleur est malade, la demande se fait par l'employeur et c'est le cas également pour le travailleur qui perturbe l'activité entendue au sens large du terme et du travailleur qui souffre de problèmes psychologiques. » [Médecin du travail]

Cette prise de conscience a donné naissance à un certain nombre de textes réglementaires pour encadrer le travail et le rendre acceptable. Hélas, jusqu'à présent les visites médicales ne se font pas comme il se doit. La visite médicale est un acte auquel est soumis un travailleur postulant à une activité humaine organisée et rémunérée dans une entreprise ou tout un autre établissement. Les visites médicales sont obligatoires pour tous les ouvriers et elles sont encadrées par des textes réglementaires: la loi no 88-07 du 26 janvier 1988; le décret no 93-120 du 15 mai 1993, l'arrêté de 1997 etc. L'article 17 de la loi no 88-07 du 26 janvier 1988 stipule que: « Tout travailleur ou apprenti est obligatoirement soumis aux examens médicaux d'embauchages ainsi qu'aux examens médicaux, tout travailleur peut, à sa demande, bénéficier de visites spontanées. D'autre part, la visite médicale périodique est une visite obligatoire, elle peut être annuelle mais aussi semestrielle et parfois trimestrielle. Son objectif est de s'assurer du maintien d'un état de santé compatible avec le poste occupé. » Un des travailleurs interviewés nous a déclaré : « *Je consulte le médecin du travail lorsqu'il s'agit d'un cas de malaise ou d'accident. Je considère que cette visite est importante car on nous prescrit des médicaments. Dans le cas d'une blessure qui n'est pas grave, on nous fait seulement des pansements. Le médecin du travail intervient pour donner de nouvelles actions correctives et évaluer la situation du travail lorsqu'il s'agit d'un accident grave ou mortel.* » [MAN 20, 39 ans, docker]

Les travailleurs qui subissent des accidents de travail sans répétés, généralement soignés sur place, à l'intérieur de l'entreprise, chez le service médical et prennent quelques temps de repos et des soins. Ils ne sont pas déclarés mais sont enregistrés sur des registres. Ces accidents sont des petites blessures. À cet effet, un des travailleurs qui a répondu à notre enquête approuve : « *Je fais des visites deux*

fois par an et parfois une fois par an pour savoir s'il n'y a pas d'accident ou des maladies professionnelles. Le médecin du travail m'a prescrit un arrêt de travail suite à un accident qui avait des conséquences sur mon état de santé psychologique et organique, et qui a entraîné des problèmes d'ordre social. Pour ce qui est du médecin du travail, elle m'a pris en charge le jour même où l'accident est survenu. Elle m'a fait des pansements et m'a prescrit des médicaments antidouleur parce que l'accident que j'ai subi nécessitait du repos. Par ailleurs, pour l'indemnisation, le service de prestation sociale de l'entreprise a déclaré mon cas auprès de la CNAS. Cette dernière m'a indemnisé pour la période de congé de maladie. » [MAN 05, 36 ans, docker] « Le travailleur établit un compromis entre les exigences de la tâche et la préservation de sa santé à l'aide de ses propres ressources et de celles de son environnement technique, organisationnel, social. » (Clot et Gollac, 2017)

La construction de l'identité est une dimension importante qui est liée à la situation microsociale et au rapport établi entre un fait social et son contexte. À cet effet, lorsqu'un accident de travail survient, le médecin du travail intervient pour donner des actions correctives de ce fait ou de cet accident. C'est ce qui est nommé, en sociologie, un fait social et son contexte. En fait, l'individu émerge dans son milieu de travail à partir des interactions sociales entretenues entre les différents acteurs sociaux. À ce propos, le médecin du travail nous a confirmé : « Le médecin du travail a pour objectif de protéger les travailleurs dans leur lieu d'exercice, sans se déplacer lorsqu'un accident du travail survient, promouvoir et maintenir le plus haut degré de bien-être physique, mental et social des travailleurs dans toutes les professions. Aussi son objectif consiste à prévenir tout dommage causé à la santé des travailleurs par les conditions de leur travail et les protéger contre les risques résultant de la présence d'agents préjudiciables à leur santé. Par ailleurs, il vise à placer et maintenir le travailleur dans un emploi convenant à ses aptitudes physiologiques et psychologiques. Il se déplace sur le lieu du travail pour évaluer les ambiances physiques comme la lumière, le bruit, la chaleur, le froid et les risques psychologiques, physiologiques, chimiques et les conditions biomédicales. » [Médecin du travail]

En ce qui concerne les accidents du travail, la majorité des travailleurs affirment qu'ils ont bénéficié d'un arrêt de travail d'une période qui ne dépasse pas, en pratique, un mois. S'il s'agit d'un accident qui n'est pas grave, l'entreprise ne prend pas en charge les salariés, sauf leurs évacuations à l'hôpital le plus proche. S'il s'agit d'un accident très grave qui peut causer une invalidité, la CNAS le prendra en charge. Les travailleurs interviewés confirment aussi que lors de leurs congés de maladie, ils sont indemnisés.

Un des travailleurs confirme : « Le médecin du travail m'a prescrit un arrêt de travail suite à un accident, dû à une mauvaise manipulation de la marchandise. La cause de l'accident humain est la mauvaise posture qui a provoqué des douleurs intenses au niveau du dos. En fait, j'étais soumis au stress et je me suis

dis qu'il s'agit d'un problème en rapport avec la hernie discale. Le médecin m'a confirmé que ce n'est pas le cas. Les responsables du service des prestations sociales ont déclaré mon cas à la CNAS qui m'a indemnisé pour la période de congé de maladie. » [MAN 16, 32 ans, docker] Il nous est apparu, des différents avis que nous avons dû relever dans les propos tenus par nos interviewés, un état d'insatisfaction quant aux conditions d'hygiène et de sécurité au travail au sein de l'EPB. Par ailleurs, ils nous ont exprimé le manque de responsables où une cellule, voire une commission d'Hygiène Santé et Environnement au sein de l'entreprise, dû au manque de communication d'une part, et d'autre part, l'absence de grève pour demander leurs droits, c'est ce qui constitue un point négatif quant à l'amélioration des conditions de travail et à l'application des normes d'hygiène et de sécurité au travail. À cet effet, un docker avec qui nous avons entretenu nous a confirmé : *« J'ai subi un accident de travail consistant en une lésion au niveau du pied. Le jour de l'accident, le médecin du travail m'a pris en charge. Elle est intervenue sur le terrain pour évaluer la situation, dresser un constat sur l'accident et prendre de nouvelles mesures de prévention. Le service de prestation sociale a déclaré mon cas à la CNAS. » [MAN 19, 33 ans, docker]*

En effet, le médecin du travail nous a confirmé : *« Lorsqu'il s'agit d'un accident du travail anodin, on le soigne à travers les trousses de secours disponibles dans le milieu du travail. En revanche, s'il s'agit d'un accident très grave, on appelle une ambulance qui va évacuer la victime vers l'hôpital. Par ailleurs, on diligente une enquête afin de rechercher les causes de cet accident et, ainsi, éviter que d'autres accidents du travail ne se reproduisent plus. En cas de maladies professionnelles, on examinera cette maladie et on vérifie si elle figure sur le tableau des maladies professionnelles. Puis on la déclare à la CNAS pour qu'elle soit prise en charge. Enfin, on mènera une enquête sur l'origine de cette maladie dans le but d'empêcher que d'autres cas ne surviennent. » [Médecin du travail]*

À ce propos, il est important de faire une description détaillée des tâches effectuées par le travailleur blessé au moment où l'accident s'est produit. Cette description porte sur les indications détaillées de ce matériel, y compris l'endroit où il se trouvait, les noms, les coordonnées et les postes occupés par les autres travailleurs présents sur le lieu de l'accident ainsi que les informations sur les activités effectuées et les méthodes de travail appliquées au moment de l'accident, les méthodes de travail qui auraient normalement dû être appliquées pour que la tâche que la personne blessée accomplissait puisse être menée à bien, le contexte environnemental dans lequel s'est produit l'accident, jour, nuit, conditions météorologiques, les conditions générales sur le lieu de travail, y compris l'entretien et le ménage, l'intensité de l'éclairage et les niveaux de bruit, les déplacements de véhicules, les installations de ventilation et les services de bien-être.

Un des travailleurs que nous avons interviewé nous confirme : *« Le médecin du travail intervient sur le terrain pour donner de nouvelles instructions à entreprendre, surtout quand il s'agit d'un accident du travail. » [MAN 02, 35 ans,*

contremaître (chef de bateau)] Aussi un autre travailleur déclare : « *Le médecin du travail intervient sur le terrain pour nous orienter vers des nouvelles actions à entreprendre comme l'évaluation et l'analyse des risques. Il intervient aussi en cas d'accident du travail ou d'une visite de l'inspection du travail ou de l'audit social.* » [MAN 01, 49 ans, chef de quai]

Par ailleurs, il est intéressant de procéder à une évaluation des risques chimiques sur la santé et la sécurité des travailleurs et l'évaluation de tous les risques présents dans une entreprise pour une approche de l'opérationnalisation des tâches à risques, des sources de danger et la mise en évidence de nouvelles propositions d'amélioration pour assurer le bien-être au travail. Dans ce même ordre d'idée, le médecin de travail explique : « *Le rôle du médecin de travail consiste à prévenir et à protéger les travailleurs des risques pouvant engendrer des accidents ou des maladies professionnelles et tout dommage causé à leur santé, passer des examens bios-toxicologiques pour les travailleurs, mesurer les ambiances physiques sur le milieu du travail, comme le bruit, la chaleur, la lumière et les produits chimiques pour garantir le bien-être des travailleurs, traiter les champignons présents sur le soja et les produits chimiques afin d'éviter les risques pour ceux qui les utilisent, identifier et surveiller, en vue de réduire ou d'éliminer tous les facteurs qui, sur les lieux du travail, peuvent affecter la santé des travailleurs.* » [Médecin du travail]

Par ailleurs, un des travailleurs interviewés nous a déclaré : « *Je suis victime du stress, de la température, des éléments physico-chimiques ou des vibrations mécaniques, du bruit, de la chaleur, du froid qui provoquent des maladies telles que les TMS.* » [MAN 30, 38 ans, docker] À cet effet, un des travailleurs que nous avons interviewés a déclaré : « *Le travail de nuit influe sur mon état de santé parce je suis exposé quotidiennement au froid, à l'humidité, à la chaleur qui peuvent affecter mon état de santé psychologique et organique. Par ailleurs, la circulation des engins et des véhicules constitue un risque vu qu'il n'existe pas de passages réservés aux piétons et aux véhicules notamment la nuit.* » [MAN 03, 37 ans, chef d'équipe Dockers.] Dans le même sens, un autre travailleur confirme : « *Le travail de nuit influe sur mon état de santé. La température et l'humidité, la pluie, la chaleur ont des répercussions négatives sur mon état santé psychologique comme le stress, l'anxiété, l'angoisse et d'autres maladies d'ordre organique telles que névralgie sciatique, hernie discale et d'autres risques qui peuvent nuire à notre état de santé.* » [MAN 16, 32 ans, docker]

Nous avons pu déduire lors de notre enquête que la vie de l'entreprise implique inévitablement la naissance de conflits entre ses divers acteurs qu'il faut savoir gérer. À cet effet, il est indispensable de mettre en place des normes et des règles de travail dans l'entreprise qui devraient être pensées à long terme et qui doivent s'appliquer de manière routinière, permettant ainsi de gérer les interactions entre les différents acteurs de l'entreprise, le syndicat, la médecine du travail, les responsables chargés de la manutention et des acteurs externes comme la CNAS et l'inspection du travail.

CONCLUSION

A l'EPB, les salariés tentent tant bien que mal de se protéger contre les risques pour assurer leur bien-être et pour satisfaire leurs besoins socio-économiques. Nous avons pu relever dans ce chapitre que la formation et l'information en matière d'hygiène, de santé et de sécurité s'imposent, dans le but d'amener les salariés à prendre les précautions qui s'imposent. Nous avons pu constater que l'indemnisation des victimes d'accidents et de maladies professionnelles est assurée par la CNAS, et leur reclassement dans un autre poste de travail afin d'éviter leur licenciement ou leur exclusion de l'EPB. Ainsi nous relevons une prise de conscience des employeurs qui ont compris que les travailleurs sont une ressource dont il faut préserver la santé. Cette prise de conscience a donné naissance à un certain nombre de textes réglementaires pour encadrer le travail et le rendre acceptable.

Cependant, jusqu'à présent, les visites médicales ne sont pas engagées comme il le fallait. En fait, tout travailleur ou apprenti est soumis aux examens médicaux d'embauche ainsi qu'aux examens médicaux périodiques, spéciaux et de reprise. Par ailleurs, les apprentis feront l'objet d'une surveillance spéciale. Tout travailleur peut, en outre, à sa demande, bénéficier de visites spontanées, parce que les salariés n'arrivent pas à définir la situation de travail et la politique de prévention, à leur sens consiste à adopter la posture de vigilance car il n'y a aucun respect des normes de travail de la part des salariés.

Alors que le médecin de travail est chargé de veiller à la santé physique et mentale des agents dans leur environnement de travail, l'évaluation des situations du travail et les différents postes occupés, ainsi que d'analyser le travail exercé sont faites pour assurer une bonne organisation du travail et une meilleure prévention des risques et des maladies professionnelles. Il nous est apparu que les différents avis que nous avons pu repérer dans les discours des travailleurs témoignent, d'un état d'insatisfaction quant aux conditions d'hygiène et de sécurité au travail au sein l'Entreprise Portuaire de Béjaia. Il paraît que la section syndicale joue un rôle négatif dans l'amélioration des conditions et l'application des normes d'hygiène et de sécurité au travail, alors qu'elle est chargée d'assurer le contrôle de l'application des dispositions législatives et réglementaires relatives aux relations individuelles et collectives de travail, aux conditions de travail, de fournir des informations et des conseils aux travailleurs et aux employeurs sur leurs droits et obligations et sur les moyens les plus appropriés pour appliquer les dispositions légales, réglementaires et conventionnelles et les sentences arbitrales; d'assister les travailleurs et employeurs dans l'élaboration des conventions ou accords collectifs de travail; de procéder à la conciliation, au titre de prévention et du règlement des différends collectifs de travail, relevant de sa compétence territoriale; d'informer l'administration centrale du travail de l'état d'application de la législation et de la réglementation du travail et de proposer les mesures d'adaptation et d'aménagement nécessaires.

RÉFÉRENCES

1. Blanchet A., Gotman, A. (2007). *L'enquête et ses méthodes : L'entretien*. Paris: Armand Colin. p. 96.
2. Clot, Y., Gollac M. (2017). *Le travail peut-il devenir supportable ?*. Paris: Edition Armand Colin. p. 15.
3. Fournier P.S. et al., (2010). « Étude exploratoire des facteurs de la charge de travail ayant un impact sur la santé et la sécurité Étude de cas dans le secteur des services », Institut de recherche Robbert-sauvé, en santé et sécurité au travail, octobre 2010, Montréal. pp. 157–177.
4. Dubet F. (2019). *Les mutations du travail*, Paris : Edition la découverte. p. 173.
5. Garrec S. (2021). *Les servitudes du bien-être au travail*, Toulouse : Éditions ERES. p. 12.
6. Gauthier B. (2009). *Recherche sociale*, Édition Presses de l'Université de Québec. p. 317.
7. Grebot É. (2019). *Les pathologies au travail*. Paris: Edition Dunod. p. 9.
8. Laroche, E. (2008). Le transfert des connaissances : un catalyseur à l'amélioration des pratiques de prévention et de gestion des lésions professionnelles. Dans Brun, J.P., & Fournier, P.S. (Eds.) (Eds.). *La santé et la sécurité du travail : problématiques en émergence et stratégies d'intervention*. Les Presses de l'Université Laval. pp. 1–57.
9. Mattio L. Cohen F. (2019). *Santé, sécurité et conditions de travail Principes, méthodes et outils*. Paris: Edition Afnor. p. 20.
10. Montreuil E. (2020). *Prévenir les risques psychosociaux et améliorer la qualité de vie au travail*, Paris : Edition Dunod. p. 12.
11. Sainsaulieu I. (2017). *Conflits et résistances au travail*, Paris : Edition Sciences Po. p. 14.

O SOCIOLOGIE ISTORICĂ PENTRU PREZENT ȘI VIITOR?
ELEMENTE DE GÂNDIRE POSTCOLONIALĂ ÎN SOCIOLOGIA
ISTORICĂ A LUI HENRI H. STAHL

LUCIAN DUMITRESCU*

ABSTRACT

A HISTORICAL SOCIOLOGY FOR THE PRESENT AND THE FUTURE?
ELEMENTS OF POSTCOLONIAL THINKING IN HENRI H. STAHL'S
HISTORICAL SOCIOLOGY

Drawing on historical sociology, the article sets out to sketch a research project for a so-called “sociology for the present and the future”. This “sociology for the present and the future” seeks to demonstrate the relevance of Henri H. Stahl for the contemporary debate in current Romania which continues to be marked by an institutional vulnerability that one could also run into in interwar Romania, namely, institutional weakness. The general hypothesis of this research project is that the potential postcolonial elements within Stahl’s historical sociology, and also the examination of the local state transformation in the transition process to feudalism, could be used to shed light on the current state of institutional development in Romania. The article puts forward an ideal type of postcolonial thinking against which I explore the potential elements of Stahl’s border thinking. The conclusion that that text comes up with is that elements of postcolonial thinking could be identified in both Stahl’s theoretical sociology and historical sociology. The article places a particular emphasis on Stahl’s epistemological clash with certain Marxist ideas and also the dominant historical narrative of the communist regime. These aspects, however, do not automatically turn Henri H. Stahl into a postcolonial thinker. The article argues that only by exploring both the interwar and postwar intellectual fields in Romania, one could identify if Stahl really belongs – or not – to the tradition of critical sociology in Romania.

Keywords: Henri H. Stahl, historical sociology, postcolonial thinking, institutional weakness, Romania.

* PhD, Researcher in sociology, Institute of Sociology, Romanian Academy, e-mail: luciandumitrescu@insoc.ro, dulust@gmail.com.

O SOCIOLOGIE ISTORICĂ PENTRU PREZENT ȘI VIITOR. O CONCEPTUALIZARE *THIN*

Pornind de la sociologia istorică a lui Henri H. Stahl, putem ajunge la o sociologie pentru prezent și viitor? Întrebarea de mai sus a apărut în încercarea de a identifica un concept „subțire” (*thin*), care să orienteze lucrul la proiectata *Enciclopedie Deschisă a Școlii Sociologice de la București*. În ce ar putea consta noutatea acestei *Enciclopedii* în condițiile în care abordările dominante ale Școlii Sociologice de la București au fost cele de istorie orală, istorie socială și sociologie organizațională? Un răspuns scurt: *Enciclopedia* ar putea aduce un surplus de sofisticare conceptuală și metodologică comparativ cu perspectivele existente. În temeiul acestei potențiale sofisticări conceptual-metodologice ar putea fi sondată (și) actualitatea diferiților reprezentanți ai Școlii, care nu este subînțeleasă. Problemele sociale explorate de aceștia în perioada interbelică au reverberații și în contemporaneitate? Dar metodologia de cercetare utilizată la vremea respectivă? Dacă trecem din câmpul *sociologiei cogitans* în cel al *sociologiei militans* – o traversare pe care acest text nu și-o propune – ne putem uita și la soluțiile identificate de Școala Sociologică de la București pentru rezolvarea diferitelor probleme sociale ale timpului. Mai pot fi aceste soluții de actualitate? O *Enciclopedie Deschisă a Școlii Sociologice de la București* ar putea genera răspunsuri multidisciplinare la întrebările de mai sus, dinspre antropologie, economie, comunicare politică, geografie, științe politice, relații internaționale, sociologie (cu multe din direcții specifice), etnografie, istorie etc. Premisa multidisciplinarității răspunsurilor ține de interdisciplinaritatea cercetărilor monografice, dar și de viziunea gustiană asupra sociologiei: sinteza științelor sociale particulare (Rostás, 2000, p. 98).

Să vedem mai întâi ce înseamnă și în ce directive / direcții de cercetare ar putea să se concretizeze o sociologie pentru prezent și viitor. Două precizări se impun aici. În primul rând, textul nu are nicio legătură cu *sociologia militans*, ci cu o sociologie de tip *cogitans*. În al doilea rând, premisa acestei „sociologii pentru prezent și viitor” de tip *cogitans* (teoretică) este sociologia istorică. Motiv pentru care e foarte probabil ca „sociologia pentru prezent și viitor” să se vadă diferit dinspre celelalte ramuri / direcții de cercetare ale sociologiei. În anul 2005 apărea lucrarea *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. Editorii acesteia lansau un mesaj la finele primului capitol, dedicat celor trei valori din sociologia occidentală. În esență, mesajul atrăgea atenția asupra necesității unei sociologii istorice pentru prezent și viitor (Adams *et al.*, 2005, p. 68). Astfel, aria de preocupare a sociologiei istorice nu ar trebui restrânsă la procese instituționale rămase în trecut, avertizau aceștia. O „sociologie istoricizată” ar trebui să plece de la premisa că „studiul trecutului ar putea explica atât prezentul cât și viitorul” (*ibidem*). Propunerea nu era originală. Ea fusese lansată cu aproape un deceniu de mai devreme de Martin Shaw într-un articol dedicat tot unei sociologii istorice

pentru viitor. O astfel de sociologie își propunea să exploreze „rețelele de putere socio-spațiale” (Shaw, 1998, p. 323), un demers care avea toate șansele să eșueze atâta vreme cât, pe de o parte, nu erau evitate dualismele deja clasice – stat – societate, național – internațional –, iar, pe de altă parte, era ignorat procesul de internaționalizare a statului apărut în perioada globalizării. În esență, Shaw propunea o sociologie istorică neo-weberiană, care să exploreze modul în care statele fuseseră transformate de globalizarea relațiilor de putere de la începutul secolului XXI. În 2009, Jan Drachokoupil publica *Globalization and the State in Central and Eastern Europe. The politics of foreign direct investment* (Drachokoupil, 2009). În această lucrare nu era vorba despre impactul general al globalizării asupra statelor, ci de efectele globalizării asupra fostelor țări comuniste din Europa Centrală și de Est. Cercetarea despre procesul „internaționalizării statelor” nu explora, însă, și cazul României.

Deloc surprinzător, dezbateră despre globalizare nu apare în lucrările lui Henri H. Stahl. Apare în schimb îndemnul pentru o sociologie istorică pentru prezent: „Orice interpretare a evoluției istorice a unei societăți care nu e în stare să te scoată la lumina clară a contemporaneității, care nu se poate lega, organic și logic, cu stările prezente, se dovedește prin aceasta însăși a-și fi greșit drumul” (Stahl, 1965, pp. 378–379). Fără s-o spună pe șleau, Stahl evidențiază necesitatea studierii duratei lungi pentru a înțelege procesul de schimbare și continuitate în raport cu diferitele instituții ale unei societăți. Mai ales al doilea val din sociologia istorică occidentală, și într-o măsură importantă și al treilea, au fost preocupate de schimbarea și continuitatea în raport cu capacitățile instituționale ale statului, de reformele instituționale ale elitelor politice care au permis – sau, dimpotrivă, au blocat – accesul unor segmente sociale la beneficiile modernizării, de revoluțiile politice apărute ca efect al acestor reforme, precum și de impactul pe care aceste procese specifice duratei lungi le au asupra organizării politice din contemporaneitate și, ca atare, asupra raporturilor predominante dintre stat și cetățeni. Pe scurt, sociologia istorică occidentală, concretizată în lucrările unor autori precum Barrington Moore Jr., Michael Mann, Theda Skocpol, Charles Tilly, Samuel Huntington etc., este preponderent o macrosociologie structuralistă care explică deopotrivă atuurile și vulnerabilitățile instituționale ale statelor contemporane prin explorarea duratei lungi. Întrebarea de cercetare care ghidează acest text, cu caracter preponderent exploratoriu, este următoarea: *poate fi utilizată sociologia istorică a lui Henri H. Stahl, laolaltă cu potențialele ei elemente de gândire postcolonială, pentru a explica schimbarea și continuitatea în raport cu o infrastructură a subdezvoltării în România contemporană, respectiv cu un stat cu capacitate administrativă scăzută?*

Răspunsul pe care îl oferă acest studiu este că în absența (re)profilării unei gândiri postcoloniale, de tip critic, în sociologia românească sunt dificil de observat câteva probleme esențiale: rolul statului în buna guvernare și dezvoltarea economică, dezvoltarea statului ca proces instituțional influențat de factori interni

și externi, precum și importanța duratei lungi în dezvoltarea statului, care, înainte de a fi o instituție politică, birocratică și de securitate, este o instituție istorică. Motivul pentru care ar putea fi nevoie de resurecția unei astfel de sociologii, de tip critic, ține tocmai de evidențierea raporturilor de putere care creează în mod sistematic vulnerabilități pentru diferite grupuri sociale (Swartz, 1997). Noile teorii ale dezvoltării au neutralizat componenta politică a dezvoltării și au celebrat direcțiile exogene de dezvoltare. Mai precis, o serie de concepte, precum buna guvernare, dezvoltarea durabilă, societatea civilă, capitalul social etc. – fructuoase din punct de vedere epistemologic – au camuflat sistematic raporturile de putere dintre factorii endogeni și cei exogeni în procesele de dezvoltare. Și, simultan, importanța factorilor structurali – precum infrastructura instituțională locală *hard* și *soft* – în procesele de dezvoltare. Așa se întâmplă când explicația sociologică se concentrează aproape exclusiv pe *agency* și din ce în ce mai puțin pe *structure*. În esență, un obiectiv al gândirii postcoloniale este abandonarea „naționalismului metodologic”, respectiv abordarea potrivit căreia factorii interni sau subsistemici sunt singurii care influențează procesele de dezvoltare instituțională. Indiscutabil, acești factori interni pot fi decisivi. Dar nu sunt singurii. Mai ales în statele cu capacitate administrativă scăzută, contează și acțiunea factorilor sistemici sau externi în procesele de dezvoltare.

Cercetările care au stabilit fie relații de cauzalitate, fie corelații între capacitatea statului și dezvoltarea economică au apărut în cadrul literaturii developmentaliste din anii '80 (Geddes, 1994). Un deceniu mai târziu, această direcție de cercetare lega și buna guvernare de capacitatea statului (Fukuyama, 2013), iar ulterior chiar și dezvoltarea societății civile „civile”. Motivul? E greu de crezut că o societate civilă preponderent „civilă” poate să apară în societățile dominate de state slabe. De regulă, statele cu capacități instituționale subdezvoltate proiectează propriile valori și comportamente asupra societății civile locale, respectiv violență comportamentală și de limbaj, căutarea sistematică de rente, perspective ierarhice și discriminatorii, oportunism politic etc. Dacă aceste comportamente devin preponderente, atunci societatea civilă locală are șanse să devină mai degrabă „necivilă”. Asta spune teoria. Rămâne de stabilit dacă teoria se verifică – sau nu – în ambiente instituționale specifice. În esență – chiar cu riscul esențializării – capacitatea statului se referă la „infrastructura bunei guvernări” (Ganev, 2005, p. 427). Deducem de aici că statele cu capacitate instituțională scăzută sau subdezvoltată vor produce mai degrabă „proastă guvernare” (Bucur, 2019), care se concretizează, de regulă, într-un proces sistematic de de-cetățenizare, adică inegalitate socială, clasă de mijloc subțire, democrație preponderent electorală, absența răspunderii politice orizontale și verticale, volatilitate politică semnificativă, societate civilă subdezvoltată etc. Într-un cuvânt, o „democrație cu adjective” (Collier și Levitsky, 1997) sau raporturi stat-cetățeni preponderent defavorabile celor din urmă. Structura instituțională din spatele realității de mai sus este marcată de regulă de ceea ce eu numesc infrastructuri ale subdezvoltării cu caracter persistent. Pe scurt. de *slăbiciunea instituțională*.

Premisa abordării este că slăbiciunea instituțională, o problemă socială în România interbelică, persistă și în contemporaneitate. În privința capacității fiscale, a capacității birocratice, a capacității infrastructurale ori a eficienței și legitimității celor mai multe instituții publice, România se află pe ultimele locuri din Uniunea Europeană. În termeni generali, slăbiciunea instituțională este o expresie a subdezvoltării politice care apare, potrivit teoreticienilor din America Latină (Mazzuca, 2021), atunci când procesele de formare a statului (*state formation*) nu sunt însoțite de procese de construire a capacităților instituționale (*state building*). Formarea statului implică un proces de monopolizare a mijloacelor de violență. Deci, pe scurt, construirea de capacități militare. Dacă acest proces de construire de capacități militare nu este secondat de construirea de capacități instituționale – birocratice, fiscale, sanitare, educaționale, infrastructurale etc. – pentru diseminarea de bunuri publice, în mod eficient și egal, la nivelul unui întreg teritoriu, atunci formarea statului nu este însoțită de un proces de *state building*. Este întrunită astfel o condiție importantă a subdezvoltării politice și, implicit, a slăbiciunii instituționale. Pentru Mazzuca, un autor care, iată, gândește mai degrabă în termeni strategici, este important ca procesul de *state building* să fie ghidat de rațiuni militare. În cazul în care este impulsionat de rațiuni comerciale, capacitățile instituționale vor fi defectuos construite. Motivul? Competiția economică dintre un prezumtiv centru statal și periferiile acestuia nu numai că va întârzia înglobarea politică și administrativă a acestora din urmă, dar fondurile necesare dezvoltării unei economii pentru export vor fi absorbite de luptele intestinale (Mazzuca, 2021, pp. 6–7). Consecința: un stat cu capacitate administrativă scăzută. Se poate vorbi de un proces de formare a statului secondat de unul de construire de capacități instituționale pentru bună guvernare în România interbelică? Dar ulterior? E greu de dat un răspuns direct, întrucât sociologia românească pare să fi fost preocupată mai mult de *nation building* și mai puțin de *state building* (Ganev, 2013). Ce știm din studierea realităților instituționale din America Latină este că statul slab sau statul cu capacitate administrativă scăzută, inegalitatea socială și volatilitatea politică accentuată pot fi determinanții structurali ai slăbiciunii instituționale (Brinks *et al.*, 2020, p. 65). Când este o instituție puternică? Știm de la Foucault că guvernamentalitatea produce comportamente. Asta face și o instituție puternică. Produce comportamente, în sensul că le stimulează pe cele permise și le interzice pe cele ilegale (Brinks *et al.*, 2020, p. 8). Însă abordarea aceasta e un pic prea generală. O instituție devine cu adevărat puternică atunci când creează habitusuri, respectiv comportamente banalizate, internalizate complet și percepute de majoritatea cetățenilor ca fiind naturale (Brinks *et al.*, 2020, p. 14). Însă instituția care creează astfel de comportamente nu e neapărat una formală. Poate fi și informală. Întrebarea e în ce condiții poate o instituție să creeze astfel de comportamente. În mod obișnuit, o instituție este puternică atunci când complianța nu are ca principală sursă frica de sancțiuni, ci mai degrabă legitimitatea și eficiența instituției (Brinks *et al.*, 2020, p. 258). Ipoteza de cercetare, una cu caracter general, pe care o propun pentru *Enciclopedia Deschisă a Școlii*

Sociologie de la București este aceea că sociologia istorică a lui Henri H. Stahl ar putea clarifica, într-o anumită măsură, procesul reproducerii slăbiciunii instituționale, cu reverberații în România contemporană. Astfel, explorarea sociologiei istorice a lui Henri H. Stahl poate contribui la o sociologie pentru prezent și viitor. Metodele deja consacrate ale cercetării schimbării și continuității în materie instituțională sunt dependența de traseu și difuziunea (Portes, 2006).

Noutatea adusă de acest text constă în explorarea elementelor de gândire postcolonială din sociologia lui Henri H. Stahl, atât din sociologia generală, cât și din cea istorică. Precizez de la bun început că identificarea unor astfel de elemente nu-l transformă automat pe Henri H. Stahl într-un sociolog critic sau într-un reprezentant al gândirii de graniță din România. În această privință, mai multă claritate se poate obține doar prin conexarea lui Henri H. Stahl atât cu câmpul intelectual interbelic, cât și cu cel postbelic. Textul de față nu își propune așa ceva, de aici rezultând o limită semnificativă a studiului. Metoda de cercetare utilizată este metoda biografică discretă (Robert, 2011). Premisa ontologică a metodei biografice este minima autonomie a intelectualului în raport atât cu structura socială, cât și cu regimul politic. Dacă nu ar exista o asemenea autonomie, ce rost ar mai avea să scriem despre un autor ca personalitate excepțională? Am ales metoda biografică discretă pentru că am folosit pentru cercetare doar cărțile de specialitate ale autorului, memoriile acestuia, interviurile sale, precum și o parte din corespondența acestuia. Metoda biografică ar fi fost mai puțin discretă în condițiile în care, pe lângă sursele de mai sus, aş fi utilizat și mărturiile despre Henri H. Stahl, eventualele jurnale ale acestuia, precum și interviul direct, imposibil de realizat din motive evidente. Lunga introducere este urmată de o secțiune care discută gândirea postcolonială, propune un ideal-tip al acesteia și operaționalizează elementele de gândire postcolonială din sociologia lui Henri H. Stahl. A doua secțiune discută sociologia teoretică a lui Henri H. Stahl, o condiție necesară, dar nu și suficientă, pentru apariția unei gândiri de frontieră. Următoarele secțiuni prezintă trei elemente de gândire postcolonială din sociologia istorică a lui Stahl: disputa cu Marx, cu istoria oficială a regimului comunist și chiar cu viziunea sociologică a lui Dimitrie Gusti.

GÂNDIREA POSTCOLONIALĂ ȘI CUNOAȘTEREA DE FRONTIERĂ

Gândirea postcolonială apare atunci când cunoașterea „se face din periferie și nu «doar» despre aceasta” (Boatcă, 2006, p. 563) sau, în termenii lui Chakrabarty, când cunoașterea „poate fi reînnoită din și pentru margini” (Chakrabarty, 2000, p. 16). În esență, deci, gândirea postcolonială implică angajamentul critic față de teoriile universale apărute în statele occidentale. Premisa acestor teorii este una formulată în Europa secolului al XVIII-lea, despre „o figură abstractă a omului și a rațiunii” (Chakrabarty, 2000, p. 5). Această premisă a reprezentat de atunci

fundamentul științelor sociale. Pentru Walter D. Mignolo, teoriile occidentale în discuție se numesc *global designs* (Mignolo, 2002). Gândirea postcolonială presupunea construirea unei oglinzi teoretice periferiale care demonstrează că, în raport cu experiențele și specificul istoriei locale, marile teorii occidentale nu se verifică în totalitate (Centeno și López-Alves, 2001, p. 3). Dimpotrivă. Motivul este că aceste mari teorii occidentale camuflează experiența instituțională care le-a produs, în special dezvoltarea precoce a statului de către militari – și nu de către politicieni, așa cum s-a întâmplat de regulă în periferie – și, în multe cazuri, experiența imperială. Drept urmare, atunci când *global designs* se aplică experiențelor din periferie, se vor produce câteva efecte perverse. În primul rând, vor avea caracter normativ, adică o componentă politică. Mai exact, vor produce dihotomii de tipul civilizat / primitiv sau rational / irațional, respectiv o cunoaștere puternic esențializată care va ierarhiza diferite populații în funcție de gradul lor de occidentalizare, reperul fiind Europa modernă (Boatcă, 2015, p. 85). În al doilea rând, aceste *global designs* tind să fie preluate complet necritic de comunitatea epistemică dominantă în procesul de consultanță pentru politicile publice locale din periferie. Dacă se întâmplă asta, intervenția statului periferial, mai ales în ceea ce privește așa-numitele reforme structurale, va reproduce sistematic diferențele tipuri de dependență față de metropolă: politică, economică, ideologică etc. Și nu va reproduce oricum dependențele de mai sus. De regulă, le va reproduce sub forma unui discurs triumfalist, „al modernității, al salvării și al progresului” (Mignolo, 2012, XVI).

Important de subliniat e că aceste *global designs* nu produc doar influențe religioase, economice și sociale, ci și epistemologice (Mignolo, 2002, p. 69). Pe scurt, ele reproduc colonialitatea imperiului. Multiplele dependențe – politice, economice, ideologice etc. – ale periferiei în raport cu metropola inhibă dezvoltarea producției intelectuale critice. O țară subdezvoltată poate ajunge în situația de a nu „produce niciun tip de gândire teoretică semnificativă, deoarece teoria e definită, conform unor standarde ale Lumii Întâi” (Boatcă, 2019, p. 18). Pe scurt, *global designs* pot inhiba dezvoltarea „cunoașterii de frontieră”, a cărei premisă este că modernitatea va fi sistematic însoțită de colonialitatea imperiului. Care, prin intermediul discursului dominant (*public transcript*), va camufla sistematic procesul „acumulării prin depozitare” (Harvey, 2005) proiectat dinspre metropolă spre periferie. Cunoașterea de frontieră s-a manifestat mai ales în scrierile de economie politică a dezvoltării inegale, precum și în cele de geopolitică (Gregory, 2004), care au demonstrat raporturile complicate dintre cultură și putere, în virtutea cărora zonele periferiale sunt lipsite de „voce” în raport cu metropola (Said, 2018). În România, Ilie Bădescu este unul dintre autorii care au încercat elaborarea unei cunoașteri de frontieră pornind de la Eminescu și Gherea (Bădescu, 1984). Acest tip de cunoaștere, argumentează Bădescu, a apărut ca reacția față de „schimbarea axului suburbial” al Țărilor Române dinspre periferia imperiului către periferia metropolei. Pe urmele lui Zeletin, Bădescu analizează forțele politico-economice

care își dispută controlul statalității în Țările Române din secolul al XIX-lea. Este vorba de elitele metropolitane, partidele politice locale și birocrăția locală, care are interesul de prelungire a procesului de tranziție. O tranziție ce pare a fi perpetuă de vreme ce echilibrul puterii, la nivel regional și internațional, poate catapulta statele periferiale din sfera de influență a unui centru de putere în sfera de putere a altuia. Pe scurt, țările periferiale au autonomie limitată în schimbare axului strategic din cauza multiplelor dependențe istorice – îndeosebi politică și economică (Böröcz, 1992) – care au alimentat sistematic diferitele vulnerabilități instituționale interne. Revenind, dezbateră despre grupurile de interese care încearcă să controleze statalitatea în România – model de analiză actual, și nu doar în raport cu România – îl apropie pe Bădescu de Claus Offe. Acesta din urmă condamnă teoriile contemporane ale statalității, mult prea focalizate asupra procedurilor, care nu țin cont însă de lupta pentru influență dintre grupurile de interese care urmăresc acapararea statalității. În definitiv, precizează Offe, statul este mai ales un instrument de reproducere a capitalului (Offe, 1984, 89). Investitorii doresc profituri mai mari, politicienii mai multă legitimitate, iar birocrăția publică mai multă influență și asupra celor dintâi, dar și asupra celor din urmă. Bădescu pare însă excesiv de wallersteinian în abordarea dezvoltării sociologiei critice din România. Ce n-a sesizat Wallerstein este „dilema de securitate a Lumii a III-a” (Ayoob, 1995), respectiv faptul că exploatarea statelor slabe din periferie de către metropolă n-a îmbrăcat doar forme economice, ci și politice și de securitate. Interesant, însă, pentru dezbateră din acest text, este că Bădescu îl citează inclusiv pe Henri H. Stahl (Bădescu, 1984, p. 230) în analiza dezvoltării sociologiei critice din România. Stahl vorbește despre „elita diriguitoare”, care, în concepția sociologiei critice aplicată la realitățile instituționale din România, devine pătură superpusă. O analiză sistematică a cunoașterii de frontieră din România o realizează Manuela Boatcă. În *Laboratoare ale modernității*, Boatcă discută nu numai despre cele trei ramuri ale cunoașterii de frontieră apărute în România – conservatorism de frontieră (Eminescu), liberalism de frontieră (Xenopol) și socialism de frontieră (Gherea) (Boatcă, 2019, pp. 94–103) – dar analizează și contextul instituțional puțin favorabil dezvoltării unei astfel de cunoașteri în România contemporană și, în general, în periferie. Astfel, Manuela Boatcă elaborează o (macro)sociologie pentru prezent și viitor.

Ce își propune să obțină o epistemologie locală în raport cu acele teorii denumite *grand designs*? O „cunoaștere de frontieră” (Boatcă, 2019, p. 33) cu caracter militant, care respinge cunoașterea occidentală în virtutea unui presupus organicism și excepționalism local, și care are șanse de a produce dualisme de tipul periferie/metropolă, noi/ei sau dezvoltare endogenă/dezvoltare exogenă (Pieterse, 1996)? Sau o „cunoaștere de frontieră” mai degrabă contemplativă (Herseni, 2007, p. 11), de cercetare, care să nu respingă marile teorii occidentale (Chakrabarty, 2000, p. 16), ci doar să le adapteze la experiențele locale pentru a produce noi „modele macroistorice” (Centeno și López-Alves, 2001, pp. 18–19) despre

modernitatea politică – inclusiv despre dezvoltarea statalității locale, temă pe care o explorează sociologia istorică a lui Henri H. Stahl. Cum s-ar fi plasat Stahl față de ideal-tipurile de mai sus ale cunoașterii de frontieră? Cel mai probabil ar fi respins cunoașterea de frontieră cu caracter militant. Nu sugerez că paradigma gustiană de îmbinare a cercetării cu acțiunea socială ar fi fost apropiată de acest ideal-tip. Pentru Stahl, însă, îmbinarea *sociologiei cogitans* cu *sociologia militans* se putea face doar în detrimentul celei dintâi, care nu putea dobândi o înaltă valoare teoretică, ci doar un caracter „practicist” (Rostás, 2000, p. 98). Dincolo de modul în care ar evalua Henri Stahl cunoașterea de frontieră, trebuie spus că, așa cum naționalismul civic poate deveni peste noapte etnic în funcție de instituțiile care îl strung, așa și cunoașterea de frontieră de tip *cogitans* se poate transforma într-una de tip *militans*. De ce? Din simplul motiv că poate scoate la iveală raporturi de putere banalizate, acceptate ca naturale sau firești în spațiul public. În acest mod, cercetarea ajunge să producă un efect politic (Swartz, 1997, p. 260), pentru că poate oferi voce grupurilor sociale exploatate sistematic în procesul de reproducție a capitalului. Dar între cercetarea care poate produce un efect politic și politizarea cercetării există o diferență importantă. Cât de importantă este această diferență depinde în bună măsură de calitatea ambiantului instituțional – care poate atenua sau, dimpotrivă, accentua „oportunismul politic” (Boia, 2013) al intelectualilor.

Putem construi un ideal tip al gândirii postcoloniale? Cred că o primă caracteristică este dimensiunea sa teoretică. Predomină din acest punct de vedere teoretizarea hermeneutică în defavoarea celei epistemologice (Barnes, 2001). În al doilea rând, gândirea postcolonială nu respinge teoriile occidentale. Le percepe mai degrabă ca meta-teorii, cu ajutorul cărora pot fi formulate ipoteze ce pot fi validate sau invalidate de experiența locală. Gândirea postcolonială contextualizează abundant. În al treilea rând, gândirea postcolonială poate fi și de tip *cogitans*, care nu se amestecă deci în procesul de elaborare a politicilor publice. Dar poate fi și *militans*, favorabilă deci intervenției sociale în raport cu anumite premise ale dezvoltării.

În raport cu ideal-tipul de mai sus, în ce măsură putem identifica elemente de gândire postcolonială în general în sociologia lui Henri H. Stahl – și, în particular, în sociologia sa istorică? Paradoxal pentru un reprezentant al Școlii Sociologice de la București, care a afișat mai degrabă profilul unui empirist, Henri H. Stahl a avut preocupări teoretice importante. Acestea sunt explicate de faptul că un empirist serios trebuie să știe teorie la modul serios. Dar și de sensul pe care îl dădea Stahl sociologului, care, în dezvoltarea sa profesională, ar fi trebuit să ajungă să elaboreze concepte și teorii proprii. Dincolo însă de aspectele profesionale, preocuparea pentru teorie – și aici transpare elementul specific gândirii postcoloniale – provine din faptul că Stahl era împotriva imitației teoretice. Intenționa, cu alte cuvinte, să dezvolte teorii locale, extrase din specificul problemelor sociale locale. Fără astfel de teorii și fără cercetarea profilului local al diferitelor procese sociale ale modernității, era dificilă dezvoltarea unei sociologii românești, în viziunea lui Stahl. Preocuparea pentru teorie în cadrul sociologie

istorice apare mai târziu, în anii '70 ai secolului trecut, când Stahl publică *Studii de sociologie istorică*. Un al doilea element de gândire postcolonială este lucrul în interiorul paradigmei marxiste, pe care Stahl a perceput-o ca „unealtă de cercetare științifică” (Rostás, 2015, p. 10), iar nu ca pe un canon politic. Cu alte cuvinte, pentru Stahl, gândirea marxistă a fost o simplă meta-teorie ce putea fi validată sau invalidată de experiențele locale. Contestarea caracterului teleologic al istoriei, a modului de producție asiatic, precum și a feudalismului răsăritean citit în cheie occidentală sunt doar câteva dintre punctele de divergență dintre Henri H. Stahl și Marx. Un al treilea posibil element al gândirii postcoloniale a lui Stahl constă în contestarea narațiunii dominante din istoria oficială a regimului comunist. Una care, plecând de la premisele teoretice eronate, cele ale feudalismului francez, rata complet trăsăturile feudalismului din Țara Românească și Moldova. Astfel, sistemul social-politic al orânduirii tributale identificat de Stahl era complet diferit, sub aspect instituțional, de statul centralizat și independent identificat de istoria oficială ca trăsătură a feudalismului românesc. În fine, un al patrulea posibil element al gândirii postcoloniale a lui Henri Stahl este contestarea viziunii de cercetare a lui Dimitrie Gusti. Să le analizăm pe rând.

SOCIOLOGIA TEORETICĂ ȘI ANTI-MIMETISMUL LUI HENRI H. STAHL

În sine, preocuparea lui Henri H. Stahl pentru cunoașterea teoretică, atât la modul general, cât și a sociologiei istorice, nu relevă predilecția anti-colonială din sociologia acestuia, ci constituie, probabil, doar o condiție necesară apariției unei gândiri de frontieră. Această condiție, în combinație cu predilecția anti-mimetică a lui Stahl, cu faptul că știa de exploatarea colonială din zona Vrancei și cu preocuparea pentru un grup vulnerabil major din perioada interbelică, respectiv țărani, ar putea explica apariția unei gândiri de frontieră la Stahl. Corolarul acesteia este disputa cu Marx și cu istoria oficială a regimului comunist din câmpul sociologiei istorice. La nivel general însă, preocuparea pentru o sociologie românească, pentru contextualizare și pentru specializarea în legătură cu problemele sociale locale sunt tot atâtea concretizări ale acestei gândiri critice. Să luăm pe rând elementele de mai sus, începând cu preocuparea lui Henri H. Stahl pentru sociologia teoretică.

Stahl s-a identificat mai puțin ca profesor și mai mult ca „«antrenor» în investigațiile de teren” (Stahl, 1974, p. 10). Dar din această postură Henri H. Stahl nu și-a propus să formeze „meșteșugari” (Stahl, 1974, p. 8), obiectivul general al manualelor de metode și tehnici. Și-a propus să formeze sociologi. Iar sociologi în adevăratul sens al cuvântului devin cei cărora „învățătura de carte le folosește pentru a judeca și teoretiza ei înșiși, pe seamă proprie, până la nivelul unor soluționări practice, fenomenele noi pe care viața socială ni le pune mereu în față” (Stahl, 1974, p. 9). Pentru Stahl lucrurile sunt cât se poate de clare. Sociologia are

nevoie de teorie, drept criteriu pentru decuparea faptelor de investigat. De altfel, Stahl operează și o clasificare a sociologilor în funcție de preocupările lor teoretice. Cu cât înălțimea teoretică este mai redusă, cu atât problemele abordate de un sociolog sunt mai mărunte (Rostás, 2000, p. 252). La prima vedere, Stahl pare să idolatrizeze teoria sociologică. Nimic mai fals. Pentru el, teoria e o simplă unealtă; „nu explică încă nimic – ci arată numai unde trebuie căutată explicarea” (Stahl, 1972, p. 6). Teoria ghidează metoda de cercetare, pe care Henri H. Stahl o percepe ca „drumul urmat de gândirea noastră în dezlegarea unei *probleme*” (Rostás, 2000, p. 209), în vreme ce tehnica de cercetare se referă la procedeele de constatare a faptelor de interes și de colectare a datelor. Deloc surprinzător, având în vedere cele de mai sus, istoria socială are nevoie de ghidaj teoretic în viziunea lui Henri H. Stahl. Iar teoria în discuție ar urma să analizeze corelațiile dintre diferitele „orânduri existente”, adică între diferitele regimuri politico-economice (Stahl, 1980, p. 58) din istoria României. În plus, pentru că sociologia există doar ca sociologie comparată (Stahl, 1980, p. 16), o sociologie istorică trebuie să fie prin definiție comparată (Stahl, 1972, p. 19). Stahl a făcut sociologie istorică, dar nu a mai avut răgazul pentru o sociologie istorică comparată. Dar sugestia, și, simultan, invitația, spre un astfel de demers, rămâne deschisă pentru cercetătorii din câmpul sociologiei istorice.

Fără să fie preocupat de gândirea postcolonială a lui Henri H. Stahl, Ștefan Guga observă totuși că o constantă a metodei stahlene este „denunțarea preluării teoriilor occidentale, în absența oricăror preocupări pentru relevanța sau adaptarea acestora în context local” (Guga, 2015, p. 194). Ce ar putea explica preocuparea de mai sus, dincolo de chemarea pentru sociologia teoretică? Cel puțin trei ingrediente. În primul rând, anti-mimetismul lui Stahl. În *Gânditori și curente de istorie socială românească*, Stahl precizează că în dezbaterile cu liberalii pe tema împrumutului de instituții, conservatorii constatau că „această trecere luase formă de exagerată imitație” (Stahl, 2001, p. 126). De altfel, în cărțile sale de istorie socială, Stahl observă cum codurile de lege utilizate de Țările Române au fost „simple plagiate” (Stahl, 1969, p. 19). Despre Constituția din 1866, Stahl scrie, într-o carte de metodologie cercetării, că „acea Constituție nu era decât un plagiat după cel belgian” (Stahl, 1974, p. 11). Pentru Stahl, elaborarea unor coduri de legi proprii corela cu un anumit nivel de dezvoltare politică a statalității (Stahl, 1969, p. 16). Implicit, deci, când nivelul de dezvoltare politică era relativ scăzut, aceste coduri se împrumutau. În *Manualul unic de sociologie* publicat în 1946 împreună cu fratele său vitreg, Șerban Voinea, Stahl scria următoarele: „După cum am văzut, dezvoltarea socială a țării noastre nu a avut niciodată un demers de sine stătător. Dimpotrivă, întotdeauna am suferit influența țărilor mai înaintate ca dezvoltare socială, cu care am intrat în contact” (Voinea și Stahl, 1946, p. 168). Stahl nu a fost un adept al mimetismului instituțional, care, în esență, reflectă raporturile de putere inegale dintre periferie și metropolă. În același timp nici nu a respins aceste împrumuturi instituționale. Fiind un căutător neobosit al raporturilor de putere din

societate, dar și a celor existente pe plan internațional, probabil că Henri H. Stahl a înțeles că ceea ce poate obține „cunoașterea de frontieră” dintr-un stat periferic ca România este cel mult o „civilizație de sinteză, în care să intre și geniul propriu al acestui neam” (Voinea și Stahl, 1946, p. 169). Probabil că anti-mimetismul lui Stahl vine pe filiera gheristă. Gherea (Rostás, 2000), marxismul austro-ungar (Guga, 2015) și Iorga (dar nu și orientarea politică a acestuia) au fost principalele influențe asupra gândirii lui Henri H. Stahl. Gherea nu a fost un anti-occidental. Dimpotrivă. El observă că instituțiile occidentale serveau dilemei de securitate externă a Vechiului Regat (Dobrogeanu-Gherea, 1910, p. 44). În absența acestor instituții, Vechiul Regat putea fi absorbit teritorial și politic de Imperiul Țarist. Dar dincolo de rezolvarea problemei de securitate militară, instituțiile occidentale nu soluționau problema libertății, demnității și prosperității a peste 90 % din populația Vechiului Regat (Dobrogeanu-Gherea, 1910, p. 29), respectiv țărănimea. La fel ca și Gherea, Henri H. Stahl nu a fost nici anti-occidental, nici anti-modern. Dar tot la fel ca Gherea, Stahl era preocupat de exploatarea muncii țărănimii din România Mare de către alianța formată de marele capital internațional și marele capital local. Acțiunea culturală la sate a Fundației Culturale Regale „Principele Carol”, cu accentul pus pe cultura sufletului și a minții (Rostás, 2015, p. 100) – și mai puțin pe aceea a muncii și a sănătății –, nu rezolva în niciun fel exploatarea de tip colonial a muncii țărănești, sesizează Stahl. „Ceea ce trebuia făcut în Vrancea nu erau deci consultații medicale și nici biblioteci populare. Bune și ele, *dar neducând la rezolvarea problemelor de fond*. În Vrancea ar fi fost nevoie de o acțiune de stat, foarte puternică, foarte necruțătoare, pentru a pune mai întâi capăt devastărilor forestiere a societăților anonime și a apoi a celor ale sătenilor” (Stahl, 1981, p. 379). Stahl dezvăluie conexiunile stabilite între societățile forestiere anonime, reprezentanții statului și unii dintre „chiaburii” din Vrancea. Consecința cooperării dintre exploatarea economică de tip colonial și oligarhia centrală și cea locală a fost transformarea „Vrancei într-un adevărat rai al exploatarei «coloniale»” (Stahl, 1981).

Stahl chiar oferă o definiție a colonialismului. „Dar specific colonial constă în această folosire a organizațiilor sociale retardate, întârziate, înapoiate, cum vrei să le spui, în folosul unor metropole capitaliste” (Rostás, 2000, p. 61). În contrast cu Gherea, Henri H. Stahl a cunoscut țara reală direct, la prima mână, fiind la curent deci cu prefacerile instituționale masive generate de pătrunderea capitalismului comercial într-o economie preponderent naturală în perioada interbelică. Gherea, arată Stahl, știa ce înseamnă capitalismul. Credea însă că toți țărani erau iobagi în Vechiul Regat la jumătatea secolului XIX, într-un moment în care o treime dintre țărani erau de fapt țărani liberi (Rostás, 2000, p. 11).

Cum s-a manifestat gândirea postcolonială a lui Henri H. Stahl la nivelul preocupărilor strict teoretice? În primul rând, prin grija pentru constituirea unei sociologii românești. Discutând despre revista *Sociologie românească* și despre axarea acesteia pe probleme de sociologie generală sub oblăduirea redacțională a lui Anton Golopenția, Stahl observă studiile a zeci de cercetători „dornici să

constituie dacă nu o sociologie a națiunii, în tot cazul o sociologie românească, axată pe marile probleme sociale ale României din acea epocă” (Stahl, 1981, p. 357). Pentru Henri H. Stahl, o sociologie românească nu era doar „un instrument de cunoaștere a vieții noastre sociale” (Stahl, 1981, p. 400), ci și o contribuție la dezvoltarea științei. E greu de crezut că un sociolog din România poate avea valoare internațională dacă nu respectă condiția de a cunoaște și studia mai întâi problemele locale (Rostás, 2000, p. 124). O astfel de contribuție, sociologii din România o pot aduce cercetând „o problemă concretă locală, despre care literatura universală nu a luat încă cunoștință” (Stahl, 1974, pp. 119–120).

În al doilea rând, această gândire critică a lui Stahl s-a concretizat în preocuparea pentru contextualizare. În sensul în care „niciun aspect, sau fragment de viață socială, nu poate fi înțeles pe deplin decât dacă îl integrăm în unitatea globală structurată din care face parte. Rupt din contextul lui, orice fenomen social încetează de a avea sens sociologic” (Stahl, 1974, p. 52). Remarcabil la Henri H. Stahl este că, atunci când discută despre contexte, el se uită nu doar la contextul național. Ci concomitent la cel regional și internațional, care joacă un rol major în înțelegerea diferitelor politici publice adoptate de un stat cu capacități instituționale și chiar intelectuale scăzute. Stahl observă că prăbușirea Imperiului Otoman și a statului de pradă întreținut de acesta îndeamnă alte centre regionale de putere să umple vacuumul geopolitic creat, dar nu prin crearea unui alt tip de stat, ci prin încurajarea aceluiași stat de pradă (Stahl, 2001, p. 23). Prin urmare, îndemnul lui Stahl, mai ales când vine vorba de explorarea procesului de dezvoltare a statului, este acela de a evita „naționalismul metodologic”, respectiv abordarea potrivit căreia resorturile celor mai importante procese social-politice sunt locale. În cazul statelor cu capacitate instituțională scăzută, acestea tind să fie mai ales regionale sau internaționale. Elementele de gândire postcolonială din sociologia istorică a lui Henri H. Stahl au dus către o „cunoaștere locală” de tip contemplativ. Stahl s-a luat la trântă cu Marx în interiorul paradigmei marxiste din dorința de a adapta acest *grand design* occidental la istoria locală, căreia a dorit să îi dea voce. Sociologia postbelică a lui Stahl, observă Guga, a menținut echilibrul între direcțiile majore din câmpul științelor sociale „pe de o parte, autohtonismul conservator și antiraționalist; pe de alta, cosmopolitanismul arogant ale cărui veleități revoluționare nu puteau trece de reproducerea mecanică a unor forme panaceu” (Guga, 2015, p. 352).

TREI ELEMENTE ALE GÂNDIRII POSTCOLONIALE ALE LUI HENRI H. STAHL: DISPUTA CU MARX, CU ISTORIOGRAFIA OFICIALĂ ȘI CU DIMITRIE GUSTI

După Ștefan Guga, cu siguranță cel mai important exeget contemporan al lui Henri H. Stahl, unicitatea acestuia constă în dezvoltarea unui „angajament critic și constructiv față de marxism în Europa Centrală și de Est după al Doilea Război Mondial” (Guga, 2015, p. 352). Observația lui Guga este importantă din cel puțin

două motive. În primul rând, evidențiază autonomia intelectualului, manifestă chiar și în raport cu un sistem opresiv. E imposibil de stabilit câtă autonomie a avut Henri H. Stahl în raport cu structurile instituționale ale regimului comunist. Ce contează pentru această discuție este că, pentru Stahl, paradigma marxistă nu a fost un canon paradigmatic și nici unul politic. Ci mai degrabă o meta-teorie cu ajutorul căreia puteau fi formulate ipoteze în raport cu experiența istorică și instituțională locală. În al doilea rând, Guga învederează un aspect pe care, cel puțin la prima vedere, pare că a încercat să-i invalideze o bună parte a cercetărilor dedicate sociologiei interbelice, care au subliniat dependența majoră a intelectualului față de factorul politic.

Opoziția epistemologică a lui Stahl față de paradigma marxistă, concretizată în nuanțarea acesteia în raport cu istoria Țărilor Române, poate fi considerată ca fiind probabil cel mai important element al gândirii critice stahlene. Disputa teoretică a lui Henri H. Stahl cu Marx s-a manifestat în mai multe domenii. În primul rând, prin contestarea apariției unui sistem feudal în Țara Românească și Moldova, precum cel din Franța. Esența feudalismului francez, precizează Stahl, este „organizarea ierarhică a însăși membrilor clasei stăpânitoare a Statului: un senior mare are în subordinea lui, vasali, care la rândul lor, au vasali” (Voinea și Stahl, 1946, p. 149). Un astfel de sistem politic nu a existat în Țările Române. Domnul țării nu a fost niciodată un senior suprem, iar un drept de proprietate al Domniei asupra întregului teritoriu nu a existat vreodată, cu excepția domniilor fanariote. Astfel, teritoriile boierești și cele mănăstirești nu au constituit vreodată „un singur domeniu teritorial”. Au fost aduse laolaltă doar din punct de vedere „patrimonial, nu însă și *administrativ*” (Stahl, 1969, p. 83). Prin urmare, adaugă Stahl, nu se poate vorbi despre provincii de tip feudal în Țările Române. „Provinciile” au fost de fapt „țări”, pe care Stahl le descrie ca fiind „insule de libertate” (*ibidem*), precum Țara Vrancei, Vechiul Ocol al Câmpulungului Moldovenesc și Tigheciul, care nu au avut trăsături feudale. Sistemul feudal din Țările Române a avut mai degrabă un caracter țărănesc. Raporturile de putere dintre Domn și diferiții boieri nefiind unele de subordonare absolută, așa cum demonstrează ritualul miluirii care nu seamănă cu ritualul omagiului feudal, „ci dimpotrivă are deseori un caracter patriarhal, țărănesc” (Stahl, 1969, p. 90). Totodată, Stahl punctează că nu toate sistemele feudale au fost organizate în jurul principiului ierarhiei. Nu s-a întâmplat asta în Anglia, de exemplu, unde vasalii erau legați într-adevăr de rege, dar erau egali între ei. Ierarhia nu a existat nici în zonele răsăritene, în Polonia, Ungaria și nici în Rusia până la reforma din 1861 (Stahl, 1969, p. 81). De aici, concluzia: ierarhia feudală nu este un principiu fundamental de organizare a clasei feudale. Și atunci care este numitorul comun al organizării feudale? Există așa ceva? Răspunsul lui Stahl este afirmativ. Principiul fundamental al feudalismului este instituționalizarea relației de aservire și apariția unei structuri economice ghidată de principiul de clasă. „O societate nu poate fi calificată drept feudală decât în momentul în când se poate face dovada că relațiile

de aservire au devenit dominante și se referă la principalele mijloace de producție, aserviții și cei care îi aservesc ajungând a forma cele două clase de bază ale societății” (Stahl, 1972, p. 13).

Doar în Transilvania se poate vorbi de emergența unui sistem feudal exportat din Occident și preluat de statul maghiar (Stahl, 1980). În Transilvania apărea astfel un stat militar, „stând în legături feudale cu seniorii unguri și mai târziu poloni” (Voinea și Stahl, 1946, p. 151). În Țara Românească și Moldova n-a fost exportat un stat militar, ca în Transilvania. În cele două țări române, statul a apărut în urma dezvoltării unei orânduiri tributale. „În interior, Statul nostru s-a format prin svâcniri cuceritoare succesive pornind de la munte în jos, pe valea râurilor, printre pădurile imense ale vremii și cuprinzând treptat, ținuturile aflate mai la șes” (ibidem). În Moldova, aceasta a coborât lent spre sud, precizează Stahl, dar fără a întâlni formațiuni politice premergătoare de tipul Dârstorului, Severinului sau Banatului (Stahl, 1972, p. 134), ci mai degrabă „republici țărănești”, precum cele ale Câmpulungului Moldovenesc, Vrancei și Tigheciului (Stahl, 1980, pp. 172–173). Statul moldovean a coabitat, deci, cu aceste „formațiuni federale” sau „ocoale de țăranime liberă” (ibidem), unele dintre ele destul de puternice, arată Stahl, precum obștea Vrancei, care a supraviețuit până în perioada interbelică. Supraviețuirea unora dintre aceste „republici țărănești”, unele până în prima parte a secolului XX, explică de ce țărani liberi reprezentau aproximativ o treime din totalul țăranimii din Vechiul Regat (Voinea și Stahl, 1946, p. 148), un aspect ratat complet de Gherea în *Neoioabăgia*. Reproducerea acestor „formațiuni federale”, precum și fărâmițarea politico-administrativă subsecventă, poate constitui un indiciu că statele feudale din Țările Române nu au avut capacități instituționale suficient de dezvoltate pentru a începe o „lizibilizare” (Scott, 2007) majoră a propriului teritoriu, așa cum procedaseră statele feudale centralizate din Europa Occidentală încă din debutul celui de al doilea mileniu – și a încuraja astfel emergența unui stat național înainte de apariția statului-națiune. A nu se înțelege că Stahl contestă apariția feudalismului în Țările Române. Sistemul feudal a apărut târziu în Țările Române, în secolul al XVI-lea (Stahl, 1972), într-un moment în care în lumea occidentală deja apăreau mugurii modernității. Dar feudalismul care se prefigura în Țările Române era net diferit de cel apusean.

O altă concretizare a opoziției epistemologice a lui Henri H. Stahl față de Marx este contestarea viziunii teleologice a istoriei. Mai exact, a progresului liniar de la sclavagism la feudalism, o teză preluată de istoriografia oficială a regimului comunist. Henri H. Stahl formulează ipoteza *orândurii tributale*, care implică revenirea la forme politice „anterioare, involutive” (Stahl, 1980, p. 28). Orânduirea tributală este prefăcută de regulă de o *exploatare tributală*. În cadrul acesteia, boierul nu administrează procesul de producție a unor colectivități țărănești organizate în jurul proprietății devălmașe. Boierul doar exploatează munca prin perceperea de produse, de regulă în cantități limitate, în acord cu reperele unei economii naturale, de subzistență. Pe scurt, specificul orânduirii tributale constă în

faptul că clasa exploatatoare nu deține nici mijloacele de producție și nici nu interferează cu organizarea proceselor de producție. Interesant la Stahl este că exploatarea tributală nu trebuie considerată un feudalism incipient, „ci un tip de viață socială altul decât cel feudal, sclavagist sau capitalist, care merită a fi în continuare analizat” (Stahl, 1980, p. 35). Orânduirea tributală apare doar în momentul apariției stabilității politice, adică atunci când clasa exploatatoare rămâne pe un teritoriu și se transformă în clasă socială. Această ordine tributală va persista atâta vreme cât clasa exploatatoare nu va deține mijloace de producție proprii și nu va organiza modul de producție. Deci atâta timp cât nu apare o tehnologie politică mai coerentă și mai coercitivă de exploatare a muncii, respectiv statul feudal.

Stahl n-o spune direct, dar diferența fundamentală dintre feudalism și orânduirea tributală este gradul de dezvoltare politică a statului în raport cu un criteriu modern. În cadrul sistemului feudal, sunt precizate nu numai funcțiile administrative ale statului, ci se conturează și o birocrație incipientă. Astfel, nobilii locali dirijează procesul de producție, administrează comunitățile, iar încasarea dijei este personalizată, se face adică pe cap de gospodărie, în baza unei relații cvasi-contractuale. În cazul orânduirii tributale, colectarea de taxe este fiscală și exclusiv parazitară. Mai precis, reprezentanții statului nu au niciun amestec în procesul de producție, nu se substituie funcțiilor administrative ale comunităților devălmașe, iar tributul – sau cîsla – se încasează colectiv, la nivelul întregului sat, iar nu pe cap de gospodărie (Stahl, 1980, p. 192). E limpede deci că în materie de capacități fiscale și administrative, statul feudal e mai apropiat de reperul statului modern decât statul specific orânduirii tributale, unul puțin dezvoltat din punct de vedere administrativ și fiscal. Cum se explică dezvoltarea administrativă superioară a statului feudal? O explicație o oferă Charles Tilly (1992). Statul feudal era un stat miliar, implicat în numeroase războaie. Drept urmare, acest stat trebuia să dezvolte și capacități de taxare, dar și capacități de mobilizare militară a nobililor. În plus, autonomia administrativă și politică a provinciilor feudale în raport cu puterea centrală era inferioară autonomiei deținută de „republicile țărănești”. Din această perspectivă, Stahl îl citează pe Dimitrie Cantemir, care discută despre drepturile fiscale ale Domniei în raport cu republica țărănească din Câmpulung Moldovenesc, o confederație formată din cincisprezece sate. Cantemir precizează că reprezentanții fiscali ai Domniei sunt uneori alungați de localnici. Iar când localnicii din Câmpulung Moldovenesc plătesc bir, nu plătesc cât li se solicită, ci cât doresc ei. În plus, precizează Cantemir, Domnii Moldovei au creat instituția negocierii birurilor cu localnicii din Câmpulung Moldovenesc la început de mandat politic. Iar când Domnii cer mai mult, localnicii fie nu plătesc, fie fug în munți și păduri (Stahl, 1980, p. 180). O diferență importantă între feudalismul din Țara Românească și cel din Moldova este că în primul caz nu au existat aceste republici cvasi-independente față de centrul politic al statului (Stahl, 1965).

Nu în ultimul rând, Stahl e în contradicție cu Marx în privința modului de producție asiatic. După Marx, acest mod de producție implica câteva trăsături instituționale majore: absența proprietății private asupra pământului, comunități sătești autarhice, orașe rentiere sau birocratice și un stat despotice care reprezenta clasa dominantă și se manifesta ca instrument de exploatare economică (Anderson, 2013). „Modul de producție nomad» reprezenta o asemenea tentativă de interpretare teoretică alternativă, menită în primul rând să rămână fidelă particularităților istorice și geografice ale regiunii. Stahl se regăsea și el printre cei care experimentau cu astfel de alternative conceptuale la schema clasică de periodizare a trecutului precapitalist și în special a celui prefeudal” (Guga, 2015, 234). Mai precis, poziția lui Henri H. Stahl este că în spațiul Țărilor Române nu e existat un stat puternic, ci mai degrabă o coabitare între exploatarea fiscală nomadă și devălmășia sătească (Guga, 2015, p. 237), sub forma orânduiri tributale.

După mine, un alt element al gândirii postcoloniale stahlene a fost punerea în discuție a istoriografiei oficiale a vremii. Dar nu din motive politice, ci din rațiuni epistemologice. Ceea ce le imputa Henri H. Stahl istoricilor români care afirmaseră că în Țările Române se manifestase un feudalism occidental în perioada precapitalistă era incapacitatea acestora de a distinge între acest model de feudalism (termenul este mult prea general, având în vedere diferențele specifice din Occident) și feudalismul (cu distincțiile de rigoare) din Țările Române. Principalul motiv al apariției acestei indistinții era de tip conceptual. Unii dintre istoricii români citiseră istoria precapitalistă a Țărilor Române printr-o lentilă juridică. Altfel spus, demersul de cercetare istorică pornea de la premisa că instituțiile feudale din România puteau fi investigate prin analiza documentelor juridice. Metodologic, abordarea era greșită din mai multe puncte de vedere, argumentează Stahl. În primul rând, actele administrative prin intermediul cărora boierii dau în stăpânire altor boieri părți din bălți, râuri, sate etc. apar târziu, în secolul al XVI-lea (Stahl, 1972, p. 84). În al doilea rând, codurile de legi din Țările Române nu fuseseră elaborate pe plan local, ci erau mai degrabă „simple plagiate” (Stahl, 1969, p. 19), așa cum s-a întâmplat cu toate textele prin care s-a încercat crearea unei baze legale în spațiul românesc, arată Stahl. Mai mult, în perioada precapitalistă, hotărârile judecătorești veneau doar de la domnie, așa explicându-se caracterul arbitrar al „jurisprudențelor domnești”. În fine, în al treilea rând, feudalismul a fost definit de istoricii români pe care îi contestă Stahl din perspectiva relațiilor de vasalitate din cadrul clasei dominante, iar nu din perspectiva modului de producție și a relațiilor de aservire. În Țările Române, aceste relații de aservire – atunci când au apărut – nu au fost reglementate prin contracte individuale, ci la modul colectiv (Stahl, 1972, p. 84).

Pe scurt, istoriografia oficială rata complet posibilitatea existenței unei orânduiri tributale în Țările Române, ale cărei trăsături sunt documentate pe larg de Henri H. Stahl în studiile sale de sociologie istorică. Ce e însă remarcabil la Henri H. Stahl, ca cercetător al istoriei precapitaliste a Țărilor Române dintr-o

perspectivă sociologică, este abordarea deschisă. Orânduirea tributală nu este nici un ucaz academic, și nici o realitate istorică imuabilă. Este un ideal-tip, în temeiul căruia explorările de sociologie istorică pot continua. La finalul *Teoriilor și ipotezelor privind sociologia orânduiri tributale*, Stahl schițează un model al feudalismului și unul al orânduiri tributale, astfel încât diferențele dintre cele două să fie mai clare pentru cititor. „În felul acesta, prin descrierile analitice mai sus schițate, am înfățișat de fapt două modele, două tipuri ideale, aflate logic în relații de opoziție contradictorie, dar care nu au decât o valoare pur euristică, fiind instrumente de cercetare, nu descrieri ale realităților istorice” (Stahl, 1980, p. 193).

Ipoteza orânduiri tributale avansate de Henri H. Stahl nu doar că intra în contradicție cu marxismul ortodox legat de presupusa istorie cu caracter teleologic, dar intra în contradicție și cu un excepționalism major al regimului comunist. E vorba de statism, respectiv de teza că statul – și elitele sale – nu numai că pot fi decuplate de societate, dar cunosc foarte bine ce trebuie făcut pentru populație. Statismul e deci o atitudine elitistă, de adulare a statului. Să ne amintim că în anul 1980, anul apariției *Teoriilor și ipotezelor privind sociologia orânduiri tributale*, regimul comunist aniversa 2050 de ani de la întemeierea statului centralizat și independent condus de Burebista. Stahl demonstra contrariul în acel an. Nu numai că după retragerea aureliană din Dacia evoluția de la orânduirea sclavagistă la cea feudală nu s-a produs automat. Ci și că, pentru o perioadă semnificativă de timp, statul din Țările Române nu prea a existat. Iar când a existat nu a fost nici independent, și nici centralizat. Mai mult, statele din Țările Române nu au apărut prin descălecatul documentat de istoriografia oficială, ci s-au format mai degrabă din „confederații de comunități sătești, dotate cu o aristocrație de căpetenii războinice” (Stahl, 1980, p. 174). Aceste căpetenii – și organizațiile pe care le conduceau – au fost folosite și tolerate de nomazi atât pentru încasarea de biruri, cât și pentru expediții militare în Balcani și chiar în regiunile mai îndepărtate ale Europei. În timp a apărut o simbioză socială între aceste căpetenii nomade și căpeteniile locale, cele din urmă substituindu-se prin cucerire primelor și întemeind astfel o organizație militară. Adică un „stat barbar de cucerire” (Stahl, 1972, p. 56), un stat fiscal, care „este în principiu expresia unei clase care nu exercită încă un drept de proprietate, ci doar un drept de prelevare a unui tribut asupra tuturor proceselor de producție și de circulație a bunurilor” (Stahl, 1972, p. 55). Chiar și în dezvoltările sale instituționale ulterioare, acest stat preponderent fiscal a trebuit să coabiteze cu numeroasele „republici țărănești” din Țara Românească și Moldova. Evident, era un stat defavorabil populației rurale. Acest conflict de clasă dintre boieri și țărani a fost estompat de istoriografia oficială din anii '80. Nu în ultimul rând, ipoteza lui Stahl legată de orânduirea tributală contravenea și excepționalismului latinist din România. După Stahl, ipoteza istorică a sintezei dintre cumanii de la Câmpulung și organizațiile voievodale autohtone merită cercetată.

La limită, gândirea critică a lui Henri H. Stahl s-a manifestat și în contradicțiile pe probleme specifice sau în raport cu concepția sociologică generală a Școlii avute de acesta cu Dimitrie Gusti. Bunăoară, combinația de sociologie *cogitans* cu sociologie *militans* pe care Gusti a dorit s-o instituționalizeze a fost apreciată de Henri Stahl ca fiind utopică. După Stahl, știința de înalt nivel presupunea în primul rând un nivel teoretic superior. Iar o astfel de viziune asupra științei nu putea coabita cu intervenționismul social. Pentru Stahl deci, cărturarul nu poate fi și un practician în domeniul politicilor publice. El admite că se poate îmbina acțiunea cu cercetarea, dar atâta vreme cât cercetarea e una de nivel mediu, „practicist” (Rostás, 2000, p. 98), Stahl nu se sfiește să-i impute lui Gusti neclaritățile legate de voința socială, fermentul care transforma cadrele în manifestări, potrivit teoriei gustiene a paralelismului sociologic. Voința socială era identificată de Golopenția cu voința politică, care devine de altfel un element central în analizele tranziției postcomuniste după 1989. Aceste analize au pus mai puțin accentul pe factorii structurali, dar au relevat în schimb importanța a acelui tip de autonomie denumit *agency*, respectiv a alegerilor făcute de elite (Hay, 2002). Revenind, Stahl nu credea că voința socială este tangibilă. Că, altfel spus, se poate concretiza în „obiecte, acțiuni sau opinii” (Rostás, 2000, p. 101) și că astfel poate fi studiată sociologic. Cu siguranță că studiile recente din zona științelor politice pot demonstra cum voința socială, înțeleasă ca voință politică, se concretizează nu doar în diferite politici publice, ci și în narațiuni specifice de legitimare a acestora. În fine, Stahl i-a imputat lui Gusti orientarea spre „sociologia eroică”. E vorba de premisa gustiană că munca de cercetare trebuie făcută cu oameni care să lucreze complet dezinteresat. Motivațiile intrinseci pot fi importante pentru munca de cercetare, dar abordarea nu e realistă de vreme ce sunt „prea puțini cei care au puterea să stăruie într-o muncă de cercetare științifică, în ciuda oricăror adversități ale soartei” (Rostás, 2000, p. 211).

CONCLUZII

Textul și-a propus să schițeze un proiect de cercetare, din perspectiva sociologiei istorice, pentru o așa-numită „sociologie pentru prezent și viitor”. În proiectata *Enciclopedie Deschisă a Școlii Sociologice de la București*, această „sociologie pentru prezent și viitor” își propune să demonstreze actualitatea lui Henri H. Stahl pentru dezbateră contemporană dintr-o Românie caracterizată de o vulnerabilitate instituțională întâlnită și în România interbelică, respectiv slăbiciunea instituțională. Ipoteza generală acestui proiect de cercetare este că elementele de gândire postcolonială din sociologia istorică a lui Henri H. Stahl, precum și explorarea dezvoltării statalității locale în procesul de tranziție spre feudalism, pot servi, într-o măsură ce va fi stabilită la momentul oportun, la explicarea stadiului de dezvoltare instituțională a României contemporane.

În a doua secțiune a acestui text, dedicată gândirii postcoloniale și cunoașterii de graniță, a fost schițat un ideal-tip al gândirii postcoloniale: preponderent teoretică, contextualizată și mai degrabă de tipul *sociologiei cogitans*. În raport cu acest ideal-tip, textul a demonstrat că Henri H. Stahl a manifestat o predilecție pentru sociologia teoretică. Aceasta a fost asezonată cu anti-mimetismul stahlian, cu preocuparea lui Stahl pentru țărănime – un grup vulnerabil major în perioada interbelică –, precum și cu cunoașterea la prima mână a efectelor exploatarei de tip colonial a pădurilor din Vrancea de către societățile forestiere anonime. Aceste elemente nu-l transformă automat pe Stahl într-un sociolog critic sau într-un gânditor postcolonial. În raport cu Marx însă, precum și în relație cu istoriografia oficială, gândirea postcolonială a lui Stahl se precizează suplimentar, întrucât acesta contestă importul și aplicarea necritică de concepte occidentale la specificul istoriei locale. Studiul are o limită importantă, de tip metodologic. Din motive care țin mai degrabă de lipsa de moment a datelor decât de absența spațiului, textul l-a extras pe Stahl atât din câmpul intelectual interbelic, cât și din cel postbelic. Dacă Henri H. Stahl poate fi considerat într-adevăr un gânditor postcolonial e o ipoteză care trebuie explorată prin conexarea lui Stahl atât cu câmpul intelectual interbelic, cât și cu cel postbelic. Dezbateră rămâne deci deschisă, întrucât textul de față a urmărit doar elementele de gândire postcolonială din sociologia lui Stahl. Prezența acestora este indiscutabilă. Dar aceste elemente nu-l transformă automat pe Henri H. Stahl într-un reprezentant al cunoașterii de frontieră din România. Pentru a-l considera pe Henri H. Stahl un gânditor de frontieră, acesta trebuie conexat mai clar cu reprezentanții majori ai culturii critice din România.

BIBLIOGRAFIE

1. Adams, J., Clemens, E.S. Clemens, Orloff, A. (eds.) (2005). *Remaking Modernity. Politics, History, and Sociology*. London: Duke University Press.
2. Anderson, P. (2013). *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso.
3. Ayoob, M. (1995). *The Third World Security Predicament. State Making, Regional Conflict, and the International System*. London: Lynne Rienner Publishing.
4. Barnes, T.J. (2001). Retheorizing Economic Geography: From the Quantitative Revolution to the Cultural Turn, *Annals of the Association of American Geographers*. Vol. 91, Nr. 3, pp. 546–565.
5. Bădescu, I. (1984). *Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura critică românească*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
6. Boatcă, M. (2006). Knocking on Europe's Door: Romanian Academia between Communist Censorship and Western Neglect, *South Atlantic Quarterly*, Vol. 105, Nr. 3.
7. Boatcă, M. (2015). *Global Inequalities Beyond Occidentalism*, Surrey: Ashgate.
8. Boatcă, M. (2019). *Laboratoare ale modernității. Europa de Est și America Latină în (co)relație*. Cluj-Napoca: Idea Design & Print Editură.
9. Böröcz, J. (1992). Dual dependency and property vacuum. Social change on the state socialist semiperiphery, *Theory and Society*, Vol. 21, pp. 77–104.
10. Boia, L. (2013). *De ce este România altfel?* Ed. a II-a, București: Editura Humanitas.

11. Brinks, D.M., Levitsky, S., Murillo, M.V. (eds.) (2020), *The Politics of Institutional Weakness in Latin America*. New York: Columbia University.
12. Bucur, B. (2019). *Sociologia proastei guvernări în România interbelică*. București: Editura RAO.
13. Centeno, M.A., López-Alves, F. (ed.) (2001). *The Other Mirror. Grand Theory through the Lens of Latin America*. Princeton: Princeton University Press.
14. Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Differences*. Princeton: Princeton University Press.
15. Collier, D., Levitsky, S. (1997). Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research, *World Politics*, Vol. 49, Nr. 3, pp. 430–451.
16. Dobrogeanu-Gherea, C. (1910). *Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*, București: Editura Librăriei SOCEC & Comp., Societate Anonimă.
17. Drachokoupil, J. (2009). *Globalization and the State in Central and Eastern Europe. The politics of foreign direct investment*. New York: Routledge.
18. Fukuyama, F. (2013). What Is Governance?. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*. Vol. 26, Nr. 3, pp. 347–368.
19. Ganev, V.I. (2005). Post-communism as an episode of state building: A reversed Tyllian perspective, *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 38, Nr. 4.
20. Ganev, V.I. (2013). *Preying on the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*. Ithaca: Cornell University Press.
21. Geddes, B. (1994). *Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, Los Angeles: University of California.
22. Gregory, D. (2004). *The Colonial Present. Afghanistan, Palestine, Irak*, Oxford: Blackwell Publishing.
23. Guga, Ș. (2015). *Sociologia istorică a lui Henri H. Stahl*. Cluj-Napoca: Editura Tact.
24. Hay, C. (2002). *Political Analysis. A Critical Introduction*. Palgrave.
25. Harvey, D. (2005). *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
26. Herseni, T. (2007). *Istoria sociologiei românești*. București: Renaissance.
27. Mazzuca, S. (2021). *Latecomer State Formation. Political Geography & Capacity Failure in Latin America*. New Haven: Yale University Press.
28. Mignolo, W.D. (2002). The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference, *South Atlantic Quarterly*, Vol. 101, Nr. 1, pp. 57–96.
29. Mignolo, W.D. (2012). *Local Histories / Global Designs. Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton: Princeton University Press.
30. Offe, C. (1984). *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
31. Pieterse, J.N. (1996). The development of development theory. Towards critical globalism, *Review of International Political Economy*. Vol. 3, Nr. 4, pp. 541–564.
32. Portes, A. (2006). Institutions and Development: A Conceptual Reanalysis, *Population and Development Review*. Vol. 32, Nr. 2, pp. 233–262.
33. Robert, B. (2011). *Biographical Research*. New York: Open University Press.
34. Rostás, Z. (2000). *Monografia ca utopie. Interviu cu Henri H. Stahl (1985–1987)*. București: Editura Paideia.
35. Rostás, Z. (2015), *Henri H. Stahl. Epistolar monografist*. București: Editura Paideia.
36. Said, E. (2018), *Orientalism. Concepțiile occidentale despre Orient*. București: Art.
37. Scott, J.C. (2007). În numele statului. *Modele eșuate de îmbunătățire a condiției umane*. Iași: Editura Polirom.
38. Shaw, M. (1998). The historical sociology of the future, *Review of International Political Economy*. Vol. 5, Nr. 2.
39. Stahl, H.H. (1965). *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*. Vol. 3, București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
40. Stahl, H.H. (1969). *Controverse de istorie socială românească*, București: Editura Științifică.
41. Stahl, H.H. (1972). *Studii de sociologie istorică*. București: Editura Științifică.

42. Stahl, H.H. (1974). *Teoria și practica investigațiilor sociale*, Vol. 1, București: Editura Științifică.
43. Stahl, H.H. (1980). *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
44. Stahl, H.H. (1981). *Amintiri și gânduri din vechea școală a monografiilor sociologice*. București: Editura Minerva.
45. Stahl, H.H. (2001). *Gânditori și curente de istorie socială românească*, București, Editura Universității din București.
46. Swartz, D. (1997). *Culture & Power. The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: The University of Chicago Press.
47. Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital, and European States. AD 990–1992*, Wiley-Blackwell.
48. Voinea, Ș., Stahl, H.H. (1946). *Sociologie. Manual unic pentru Cl. VIII-a a școalelor Secundare*, București: Editura Cooperativei Victoria.

IMPORTANȚA ABORDĂRILOR POLITICO-FILOSOFICE ALE LUI PLATON ASUPRA FORMELOR DE GUVERNĂMÂNT LA ETAPA CONTEMPORANĂ

SVETLANA SLUSARENCO*
VERONICA POZNEACOVA**

ABSTRACT

THE IMPORTANCE OF PLATO'S POLITICAL AND PHILOSOPHICAL APPROACHES ON THE FORMS OF GOVERNMENT AT THE CONTEMPORARY EPOCH

Since Antiquity we have been concerned with the research of forms of government, looking for the answer to the question: How to organize the life of the polis so that all the inhabitants are happy? Deeply interested in this question, the great ancient philosopher Plato studied five forms of government. The great thinker analyzed in depth the concept of the form of government, as the organization of state power, in his works, finally affirming that it is precisely the change in people's mentality, character, personality that produces change in the social order, not the other way around. The philosopher's ideas are essential for the science of law, in general, and for that of constitutional law, in particular: the thinker highlights the fundamental principles of good governance, including the good of each citizen, in relation to that of society, the importance of education and training in the development of society, as well as the qualities of the civil servant, who must act in the general interest. In the context of this study, we sought to analyze the relevance of the concepts of form of government and good government from Plato's point of view, in the contemporary world.

Keywords: constitution, law, forms of government, politia, good governance.

Analizând formele de organizare și exercitare a puterii de stat prin prisma operei lui Platon, ne-am propus identificarea aspectelor privind exercitarea puterii de stat în societățile antică și contemporană. Actualitatea studiului este determinată de influența considerabilă a scrierilor marelui gânditor asupra formării ramurii dreptului constituțional, în general, și asupra dezvoltării și cristalizării conceptelor ca „formă de guvernământ” și „regim politic”, în particular. Originalitatea studiului

* PhD., Associated Professor, Moldova State University, Faculty of Law, e-mail: svetlana_slusarenco@yahoo.com.

** Bachelor student, Moldova State University, Faculty of Law.

provine din stabilirea sensului autentic al noțiunilor cu care operează dreptul constituțional, atât prin prisma doctrinei moderne, cât și prin prisma terminologiei utilizate de Platon, ceea ce ne permite să identificăm esența scrierilor marelui gânditor, fără a ne limita la noțiunile folosite de doctrina contemporană. În plus, analiza filosofiei lui Platon în sec. XXI este importantă din considerentul că gânditorul, în operele sale, a creat un model al statului ideal, care nu a fost pus în practică. Pe parcursul dezvoltării umanității, construcția puterii de stat a preluat anumite aspecte descrise de Platon, unele idei au fost modificate, altele reinterpretate. În prezent, analiza scrierilor marelui filosof ne permite să stabilim evoluția implementării ideilor sale în diverse sisteme juridice, inclusiv diferența dintre conceptul promovat de gânditor și cel transpus în viață.

Studiind istoriografia cercetărilor formelor de guvernământ, considerăm oportun să menționăm lucrările marilor filosofi care au fost preocupați de fenomenul puterii de stat, analizând formele de guvernământ, atât prin prisma fundamentării lor teoretice, cât și prin prisma realizării lor practice. Platon, în scrierile sale, „*Republica*” și „*Legile*”, și Aristotel, în opera „*Politica*”, au definit „monarhia” și „aristocrația” drept cele mai bune forme de guvernământ, deoarece puterea de stat este exercitată de cei mai demni și merituosi cetățeni. În Evul Mediu, dezvoltarea formelor de guvernământ a determinat cristalizarea regimurilor totalitar și democratic. Machiavelli, în lucrarea „*Principele*” și Hobbes, în tratatul „*Leviatanul sau materia, forma și puterea unei comunități eclesiastice și civile*”, au fundamentat conceptul de „stat totalitar puternic”. Machiavelli a creat „școala tiraniei”, afirmând că „scopul scuza mijloacele”. Potrivit opiniei menționate *supra*, conducătorul este liber să utilizeze orice metodă pentru menținerea puterii de stat. Hobbes, fondatorul teoriei contractului social, considera că statul se întemeiază ca urmare a încheierii unui contract între oameni, care transferă drepturile lor monarhului. Ca rezultat al acestui transfer, oamenii nu mai au drepturi, cu excepția dreptului la autoapărare. Teoriile respective reprezintă nucleul totalitarismului, pe care l-au aplicat toți dictatorii. Rousseau, în opera „*Despre contractul social*”, Locke, în lucrarea „*Două tratate despre cărmuire*”, și Montesquieu, în studiul „*Despre spiritul legilor*”, au afirmat că libertatea personală trebuie să fie respectată de stat, iar instaurarea regimului democratic reprezintă unica modalitate de asigurare a dezvoltării continue a societății. Rousseau a dus mai departe teoria contractului social, afirmând că statul trebuie să respecte drepturile omului, iar orice violare a acestor drepturi ar legitima denunțarea contractului social. Locke a susținut teoria contractului social, considerând că oamenii trebuie să aibă dreptul fundamental la răscoplă în situația în care statul nu le reprezintă interesele, iar puterea de stat nu este una legitimă. Cele mai importante idei ale gânditorilor respectivi reprezintă bază filosofică și ideologică a Marii Revoluții Franceze, care a culminat cu adoptarea Declarației Drepturilor Omului și ale Cetățeanului în 1789.

În lumina celor relatate, conchidem că scrierile lui Platon au constituit fundamentul pentru identificarea conceptului de „formă de guvernământ”, dezvoltat

ulterior de alți filosofi ai Evului Mediu, ai epocii moderne, precum și ai contemporaneității. Analiza operei politice a marelui gânditor ne permite, pe de o parte, să examinăm esența și formele manifestării puterii statale în Antichitate, în polisurile grecești, iar pe de altă parte, să determinăm premisele evoluției și schimbării formelor de guvernământ în societatea contemporană. În plus, studiul operelor filosofului ne permite să stabilim rolul cetățeanului în cadrul diferitor forme de guvernământ.

INTRODUCERE

Platon (427–347 î.e.n.), alături de profesorul său, Socrate, și de discipolul său, Aristotel, au exercitat o influență considerabilă asupra culturii occidentale. Platonismul este o latură permanentă a spiritului european, iar scrierile filosofului trăiesc și astăzi prin frumusețea neîntrecută a formei antice și a avântului poetic (Ion Craiovan, 1998).

Dincolo de contribuția la conceptualizarea filosofiei, științei și matematicii pe continentul european, Platon este adesea considerat unul dintre fondatorii religiei și spiritualității occidentale. Gânditorul a inovat dialogul scris și formele dialectice în filosofie, a elaborat unele dintre cele mai timpurii tratate politice scrise din perspectiva filosofică. Platon a fost un filosof grec, de la care ne-au rămas scrierile complete, ba chiar și unele a căror autenticitate a fost tăgăduită încă din Antichitate (Craiovan, 1998). Opera teoretică a lui Platon este cunoscută sub numele generic de „Dialoguri” (Georgescu, 2001).

Este important să remarcăm și faptul că marele filosof a trăit într-o epocă sumbră din istoria Atenei. Lovită de insuccese, secătuită de lupte interne și externe, cetatea avea, la finele secolului V î.e.n., să mai sufere și de pe urma oribilei guvernări, abuzive și crude, a celor treizeci de tirani. Platon, care avea 28 de ani la momentul condamnării la moarte a mentorului său, Socrate (Avornic, 2010) procesul având loc sub o guvernare democratică, a revenit la convingerea sa de castă, potrivit căreia oamenii de rând nu pot să înțeleagă valorile autentice (Banu, 1975). Filosoful spera că prin intermediul educației viitorilor cetățeni se va crea acea elită, fără de care o acțiune politică, chiar și în Atena, era imposibilă (Villey, 1975). Voința filosofului a fost realizată prin deschiderea propriei școli filosofice, într-o grădină, nu departe de Agora, cu numele de Academia (Banu, 1975).

Analizând scrierile politice ale lui Platon, este necesar să ne referim în special la dialogurile „*Republica*” și „*Legile*”. Semnificația lucrării „*Republica*” pentru filosofia juridică se manifestă, mai ales, prin reflecția filosofului asupra dreptului și a justiției, pornind de la individ, justiție, dezvoltând ideea până la fundamentarea conceptului de stat ideal, bazat pe dreptate. Dialogul „*Legile*” reprezintă reflecția lui Platon asupra scopului, fundamentelor autorității și mijloacelor privind descoperirea legilor bune, punând problema responsabilității conducătorilor în stat.

Gânditorul afirma că statul trebuie să fie condus după legile scrise (Avornic, 2010), fundamentând astfel ideea statului de drept, dezvoltată mai târziu de gânditorii J. Locke, Ch. L. Montesquieu, T. Jefferson, I. Kant, G.W.F. Hegel.

În lumina altor idei exprimate de marele gânditor, care au o semnificație deosebită pentru știința juridică, în particular pentru dreptul constituțional, remarcăm faptul că filosoful respinge definiția pozitivismului juridic, potrivit căruia dreptul ar fi ansamblul de reguli pozitive stabilite de stat și că sarcina juriștilor constă în cunoașterea și aplicarea textelor de lege (Avornic, 2010). Programul său de studiu este mult mai vast: așa cum medicul cercetează remediul cel mai util, tot așa juristul trebuie să caute soluția cea mai bună (Villey, 1975). Prin urmare, Platon susținea ideea absolut esențială în cadrul unui proces de judecată, potrivit căreia orice caz trebuie examinat pornind de la căutarea soluției juste și echitabile. Platon considera că politica trebuie să urmărească binele oamenilor și al cetății.

I. BAZELE ORGANIZĂRII STATALE ȘI IDENTIFICAREA FORMELOR DE GUVERNĂMÂNT ÎN VIZIUNEA LUI PLATON

În lucrarea „*Republica*”, având în vedere natura socială a omului, dar și necesitatea unei înțelegeri contractuale între oameni în cadrul societății, Platon argumentează faptul că „o cetate se naște deoarece fiecare dintre noi nu este autonom, ci duce lipsa de multe [...]” și de aceea oamenii se strâng „mulți într-un singur loc spre a fi părtași și a se întrajutora [...] Fiecare dă ceva altuia [...] sau ia ceva, socotind că este mai bine pentru sine [...]” când „produsele muncii sunt mai numeroase, mai bune și făcute mai repede, atunci când fiecare face un singur lucru, potrivit cu firea sa, în timpul pe care îl are și fără să se preocupe de alte activități” (Craiovan, 1998). Cetatea este înțeleasă de Platon ca un întreg, ca un sistem de funcții individuale, ca un individ de proporții mari, astfel încât gânditorul pornește de la cercetarea ideii dreptății care, pentru filosof, se exprimă prin sintagma „să faci ce este al tău și să nu te ocupi cu mai multe”, fiind concepută nu ca o relație între indivizi, ci ca pe o proprietate a întregului stat, întemeiată pe un raport între clase. (Craiovan, 1998). În ceea ce privește ordinea de drept, Platon a explicat-o conform teoriei sale despre lumile inteligibilă și sensibilă. Justiția există în lumea inteligibilă ca idee, ca esență pură, care nu scade și nu crește. Polisurile sau statele care dispun de ordine juridică „participă” la ideea de justiție într-o măsură mai mică sau mai mare (Georgescu, 2001).

În „*Republica*” lui Platon, țelul întregii activități este binele, iar mijlocul de atingere a acestui țel este virtutea. Misiunea cetății este de a aduce în viața socială aceeași ordine pe care dreptatea o aduce în funcțiile sufletului individual. Prin urmare, pentru Platon problema cetății este problema realizării dreptății, iar dreptatea este principiul și metoda pentru viața cetății (Stroe *et al.*, 1994). În acest

context, scopul dreptului este binele cetății, care este dreptatea, dreptul fiind subordonat moralei, ca instrument moral-educativ al cetății (Craiovan, 1998).

După Platon, statul îmbracă una dintre cele trei forme, corespunzătoare trăsăturilor de caracter ale omului (înțelepciunea, curajul, modestia) (Ion Guceac, 2001) care trăiește în cetate, dar și ale persoanelor care preiau frânele puterii (Popa *et al.*, 2002). Astfel, înțelepciunii umane îi corespunde monarhia, curajului – aristocrația militară, modestiei – o formă de compromis, care asigură participarea maselor la guvernare (Guceac, 2001). În funcție de caracterele trăitorilor în cetate, Platon distinge următoarele forme de guvernământ: mai întâi, timocrația sau timarhia, constituția amatorilor de onoruri; în al doilea rând, oligarhia sau omul oligarhic; în al treilea rând, democrația și omul democratic; și, în al patrulea rând, tirania (Popa *et al.*, 2002).

Observăm că Platon descoperă procesul de potențială degradare a fenomenelor politice: a monarhiei în tiranie, a aristocrației în oligarhie, a democrației în demagogie, definite și explicate prin înlocuirea interesului general al polisului cu cel particular al tiranului (Georgescu, 2001). În viziunea filosofului, toate formele de stat se divizează în juste (ideale) și injuste (rele). Drept forme de stat juste erau considerate republica aristocrată și monarhia aristocrată. În cadrul formelor de stat injuste erau incluse: timocrația, oligarhia, democrația și tirania (Guceac, 2001). Prin urmare, forma de guvernământ justă se bazează pe domnia legilor, concept cunoscut în perioada actuală sub denumirea „statul de drept”, pentru această domnie fiind caracteristic asentimentul cetățenilor. Forma injustă se bazează pe voința arbitrară a tiranului și consimțământul cetățenilor (Georgescu, 2001). Schimbarea unui regim politic cu altul, în viziunea marelui gânditor, este condiționat de excesele manifestate de către cei care preiau puterea (Popa *et al.*, 2002).

Monarhia – guvernarea unipersonală și *aristocrația* – guvernarea intelectualilor, care aparține celor puțini („guvernarea celor mai buni”) sunt cele mai bune forme de guvernământ care pot fi instaurate într-un stat. Filosoful antic Diogenes Laertios, analizând creația lui Platon, formula esența aristocrației astfel: „Aristocrația este forma de guvernământ în care conducătorii nu sunt nici cei bogați, nici cei săraci, nici cei vestiți, dar statul este condus de cei mai buni prin naștere” (Diogenes Laertios, 2001). În cadrul monarhiei și aristocrației, puterea este concentrată în mâinile minorității cetățenilor, care sunt demni să exercite funcțiile publice. Aceste forme de guvernământ se bazează pe echitate și dreptate. Aristocrația implică egalitatea dintre cei mai demni și intelectuali membri ai polisului, care se află la guvernare (Nechaev, 2018). Vorbind despre monarhie și aristocrație, Platon face delimitarea numai după numărul persoanelor care se află la putere (Diogenes Laertios, 2001). Cu toate acestea, Platon afirma că monarhia apare în cadrul aristocrației (Diogenes Laertios, 2001). În cadrul monarhiei, la putere se află o singură persoană, iar în cadrul aristocrației – un cerc restrâns de persoane, însă un lucru este cert – statul este guvernat cu înțelepciune, pentru binele oamenilor. Pentru Platon, numărul persoanelor care se află la guvernare nu

este unul definitoriu, el fiind preocupat de principiile care guvernează statul, și nu de numărul de persoane care se află la conducerea acestuia (Nechaev, 2018).

Timocrația („puterea bazată pe onoare”) este o formă de guvernământ mai puțin perfectă decât monarhia și aristocrația, în care puterea de stat aparține minorității. În cadrul timocrației, guvernează oamenii stimați de cetățenii de rând, însă această formă se bazează pe nedreptate. Guvernanții acced la putere nu datorită meritelor personale, ci datorită împrejurărilor care fac posibilă accesarea la funcții publice (uzurparea puterii de stat) (Platon, Nechaev, 2018). Timocrației îi este caracteristic statul bazat pe onoare, în care valoarea supremă o reprezintă succesele militare, acțiunile omului fiind dominate de curaj și furie (Râbca *et al.*, 2016, p. 56). Timocrația și inegalitatea înlocuiesc aristocrația bazată pe egalitate, ca urmare a prevalenței intereselor personale asupra intereselor întregii societăți (S. Nechaev, 2018). Deci, în cadrul timocrației, conducerea aparține oamenilor onorabili, care acționează din datorie, dar nu dețin înțelepciunea, nu au acces la iluminare (Cârnaț, 2010).

Oligarhia („domnia celor puțini”) este o putere și mai puțin perfectă decât timocrația (Platon, Nechaev, 2018), reprezentând o formă avansată a acesteia din urmă (Cârnaț, 2010), unde puterea aparține celor bogați (S. Nechaev, 2018), domină inegalitatea materială, censul material, ura celor săraci și tendința spre cucerirea puterii, acțiunile omului și ale întregului polis fiind dominate de tendința îmbogățirii (Râbca *et al.*, 2016). Oligarhia este acea formă în care funcțiile magistraților sunt ocupate după categoriile de avere, deoarece bogații sunt mai puțini decât cei săraci (Diogenes Laertios, 2001). Aceasta se bazează pe superioritatea materială a guvernanților asupra oamenilor capabili, precum și asupra tuturor cetățenilor de rând (Nechaev, 2018). Observăm că guvernarea este realizată de un grup restrâns de persoane, care, adesea, fac parte dintr-o familie, de mari posesori ai capitalului financiar, care domină viața economică a unui stat (Cârnaț, 2010).

Democrația („puterea poporului”) este o formă de guvernământ mai puțin perfectă decât oligarhia, fiind, în același timp, corectă și nedreaptă. În cadrul democrației, puterea aparține majorității cetățenilor polisului (Nechaev, 2018). Forma democratică este aceea în care poporul are puterea în stat și statornicește după propria sa vreare atât pe magistrați, cât și legile (Diogenes Laertios, 2001). Aceasta se caracterizează prin egalitatea tuturor bărbaților avuți ale căror calități personale nu au nicio influență asupra funcției publice ocupate de persoana respectivă (Nechaev, 2018). Observăm că în statul democratic domină o egalitate excesivă, fiind echivalați „egali” cu cei „inegali”. Statul, în acest caz, este lipsit de o conducere adecvată. Excesul de libertate, caracteristic formei democratice, impune o stare de robie, atât în raport cu fiecare individ în parte, cât și în raport cu întregul polis (Râbca *et al.*, 2016). Platon considera că democrația este cea mai coruptă formă de guvernământ, argumentând teza respectivă prin faptul că, în cadrul guvernării „mulțimii”, nimeni nu-și asumă răspunderea în mod individual, ceea ce duce, în cele din urmă, la anarhie (Cârnaț, 2010).

Tirania este cea mai imperfectă și nedreaptă formă de guvernământ, în care puterea aparține unei singure persoane, puterea fiind arbitrară și unipersonală (Nechaev, 2018). Aceasta este o consecință directă a democrației, dar și a decăderii morale a omului, a ruperii sale de valorile originare (Cârnaț, 2010). Tirania este acea formă în care cetățenii sunt conduși de un individ fie prin fraudă, fie prin forță (Diogenes Laertios, 2001). Tirania în timpul lui Platon a însemnat o formă de guvernământ îndreptată împotriva minorității aristocratice, cu aprobarea tacită a majorității democratice. În statul respectiv domină robia, arbitrarul (samavolnicia), ilegalitatea și lipsa vreunei anumite virtuți, tiranul acaparând puterea în calitate de „reprezentant, favorit al poporului” (Râbca *et al.*, 2016, p. 56). Marele filosof considera că tiranul este cea mai nefericită persoană, fiindcă el face ca alți oameni să fie dependenți de voința lui, iar cetățenii care trăiesc în timpul tiraniei sunt asupriți de tiranul care guvernează în statul respectiv (Platon, Nechaev, 2018).

II. CORAPORTUL DINTRE „FORMELE DE GUVERNĂMÂNT” ȘI „BUNA GUVERNARE”

Ca și mentorul său, Platon a fost adeptul statului aristocratic, dar a avut în vedere o aristocrație nu după avere sau naștere, ci una bazată pe merit. Regimul politic respectiv este, conform concepției sale, o noocrație. Decepționat de eșecul încercărilor lui de a dubla regele (tiranul) cu un filosof, Platon a înțeles că acest lucru se poate realiza prin educație. Potrivit lui, la fel ca toate lucrurile în lumea aceasta, și dreptul este o reproducere parțială, o mimare a unor adevăruri și a unor valori eterne și absolute, anume binele și justiția (Georgescu, 2001).

Referindu-ne la conceptul bunei guvernări în filosofia lui Platon, acesta a fost interpretat de Diogenes Laertios astfel: «Buna ordine în stat se exprimă prin trei categorii. Prima, dacă legile sunt bune, atunci spunem că există o ordine bună. În al doilea rând, o ordine este bună dacă cetățeanul respectă legile stabilite. În al treilea rând, de asemenea, numim o ordine bună dacă nu există legi și totuși cetățenii își conduc bine treburile, fiind călăuziți de obiceiuri și de instituții. Există, prin urmare, trei feluri de „bună ordine” în stat: primul, când legile sunt bune, altul, când legile existente sunt respectate și ultimul, când cetățenii se guvernează după obiceiurile și instituțiile sănătoase» (Diogenes Laertios, 2001, p. 146).

Așadar, Platon punctează următoarele aspecte importante ale conceptului de „bună guvernare”. Mai întâi de toate, legile statului trebuie să fie drepte și juste, fiindcă doar legile care corespund acestor calificative pot sta la baza bunei orânduiri statale, în același timp, legile juste trebuie să fie respectate de toți cetățenii. Doar respectarea legislației existente duce la buna îndeplinire a activității legislative a persoanelor care se află la guvernare. Respectiv, legea nu are nicio forță dacă nu este respectată. Observăm că primul criteriu al legilor drepte funcționează doar dacă suntem în prezența următorului criteriu, care se referă la respectarea acestor legi. Aici trebuie să atragem atenția în mod deosebit asupra

caracterului și mentalității oamenilor care formează societatea, fiindcă ordinea care este justă pentru o societate poate fi injustă pentru altă societate, iar legile trebuie să corespundă tradițiilor și obiceiurilor împărtășite de oameni. Prin urmare, ajungem la ultimul aspect esențial pentru o bună guvernare, care spune că în societate nu există legi scrise, iar oamenii sunt conduși de normele cutumiare, care sunt respectate cu sfințenie. În societatea respectivă, obiceiul ocupă locul legilor scrise, cu condiția ca normele cutumiare să fie cunoscute și respectate de către toți cetățenii polisului. Observăm că principala diferență între prima și a treia categorie, dintre cele descrise de Diogenes Laertios, constă în originea ordinii de drept: în primul caz, aceasta este rodul muncii legiuitorului, iar în cazul normelor cutumiare, aceasta este adoptată de cetățenii polisului. Un lucru rămâne neschimbat: ordinea de drept trebuie respectată.

Diogenes Laertios a acordat o atenție deosebită dezordinii în stat, care, după părerea gânditorului, are trei forme: „Prima ia naștere când legile care privesc atât cetățenii, cât și străinii sunt rele, a doua când legile existente nu sunt respectate și a treia, când deloc nu sunt legi. Astfel, dezordinea într-un stat se produce când legile sunt rele sau ele nu sunt respectate sau, în sfârșit, când nu există legi defel” (Diogenes Laertios, 2001, p. 146). Observăm că principala cauză a dezordinii în stat ține de nerespectarea legilor. Or, legile nu sunt respectate atunci când ele nu corespund obiceiurilor și tradițiilor poporului pentru care sunt adoptate și, drept urmare, oamenii respectă normele cutumiare, nu pe cele scrise. O altă cauză a dezordinii în stat se referă la adoptarea legilor injuste, care nu aduc prosperitate și nu favorizează atingerea binelui comun. Dezordine într-un stat apare și în situația în care nu există nici legi scrise, nici legi cutumiare, pe care oamenii ar trebui să le respecte.

În concluzie, putem afirma că rolul principal în instaurarea bunei orânduiri statale îl deține legislația, cu cele trei criterii (considerate, pe bună dreptate, pilonii procesului legislativ contemporan): să fie justă, să fie respectată de oameni și să corespundă obiceiurilor, tradițiilor și mentalității poporului.

III. MECANISMUL ȘI CAUZELE SCHIMBĂRILOR FORMELOR DE GUVERNĂMÂNT

Prima cauză care determină schimbarea formelor de guvernământ este dezbinarea în rândul guvernanților – cei care exercită efectiv puterea de stat. Platon considera că orice regim politic se modifică pornind de la grupul ce are puterea, atunci când în interiorul acestuia apare o dezbinare. Dar dacă acolo domnește înțelegerea, chiar dacă acest grup ar fi foarte restrâns, este cu neputință să se producă vreo schimbare (Platon, 1986). Considerăm că ideea respectivă este perfect aplicabilă pentru situația politică din Republica Moldova în perioada actuală, iar înțelegerea dintre cetățenii care exercită efectiv puterea de stat poate fi o ieșire din criza politică actuală.

Revenind la studiul lui Platon, trebuie să remarcăm faptul că pentru marele gânditor monarhia și aristocrația reprezintă modelul statului ideal, care se caracterizează

prin luarea deciziilor adecvate și prin existența cunoștințelor vaste în diferite domenii, toate fiind folosite pentru binele și prosperitatea statului. Statul ideal este guvernat de filosofi cunoscători de știință, cultură, chiar și arta războiului. Anume filosofi, fiind inspirați de natura binelui absolut, a ideilor, a frumuseții, înțeleg legile dezvoltării universului și încearcă să le transpună în viața oamenilor, apropiindu-i cât de mult posibil de idealul divin, aducând astfel cu sine armonie și echilibru în societate. Ocupând funcții publice, ei sunt departe de jocurile politice, se află în procesul permanent de căutare a înțelepciunii, adevărului și dreptății. Platon identifică și definește patru trăsături caracteristice modelului statului ideal, și anume: înțelepciunea, curajul, raționalitatea, dreptatea. Înțelepciunea statului este înțelepciunea oamenilor care se află la guvernare. Datorită filosofilor, adică minorității intelectuale, statul poate fi considerat un stat cu guvernare înțeleaptă. Raționalitatea este factorul care aduce armonie în viața guvernaților și guvernanților. În concepția marelui filosof, fiecare om își îndeplinește funcția și lucrează pentru prosperitatea statului, muncind bine și cinstit, fără amestec în treburile altora. Orânduirea statală în cadrul acestei forme de guvernământ se bazează pe ostașii preocupați de ocrotirea statului și care sunt întreținuți de popor, neavând proprietate privată. Acești oameni sunt viteji cu dușmanii și blânzi cu poporul propriu.

După cercetarea formei de guvernământ ideale, se impune ca o necesitate cercetarea mecanismului schimbării formelor de guvernământ, conform accepțiunii marelui filosof. Prima schimbare este apariția monarhiei ca o consecință a aristocrației. În cadrul aristocrației, puterea aparține unei categorii sociale, și anume înțelepților, însă, la un moment dat, ei încep să se retragă din viața publică. În locul lor, la conducere, apare o nouă persoană, instruită de aceștia: omul onorabil (Cârnaț, 2010), iar ca formă de guvernământ este instaurată monarhia. Observăm că din rândul celor demni de a se afla la guvernare apare o persoană care îi întrece pe toți în virtute și cunoștințe, fiind cea mai capabilă pentru a conduce polisul. În situația respectivă, ceilalți filosofi se distanțează de la guvernare, deoarece pentru ei binele cetății a fost criteriul principal al activității, și nu lupta pentru puterea de stat și avantajele pe care aceasta le oferă. De aceea, filosofii transmit guvernarea persoanei demne să exercite puterea de stat de sine stătător, iar ei se întorc spre reflecție și contemplarea ideii Binelui absolut.

Ținând seama de cele relatate, apare întrebarea firească: ce determină trecerea de la forma de guvernământ ideală la forme de guvernământ inferioare ei? Răspunsul este unul amplu: cu timpul, moravurile se schimbă, ostașii încep să agonisească avere, devin lacomi, obțin proprietate privată, iar poporul, care a fost ocrotit de ostași, devine asuprit de ei, filosofii sunt distanțați de putere, răul se amestecă cu binele. Ostașii, care cândva ocroteau orânduirea publică, încep să se preocupe numai de lupte, ei nici modul de trai nu și-l schimbă, continuând să-și ducă viața ca în lagărul militar. Platon îi caracterizează ca fiind născuți pentru luptă, și nu pentru pace. Din această cauză, statul se va afla în permanentă stare de

război. Din motivul lipsei de educație a ostașilor și a necunoașterii retoricii, în aparatul de stat apar conflicte, iar aristocrația se transformă în timocrație. După Platon, timocrația este cea mai rea formă de guvernământ, fiind bazată pe ambiția celor care exercită puterea și doresc victorii în timpul războiului. Prin urmare, timocrația are ca principiu dorința de a învinge și de a obține gloria. Omul potrivit acestei forme de guvernământ este trufaș, lipsit de cultură muzicală, iubind Muzele, dar fiind incapabil să se exprime. El disprețuiește banii când este tânăr, dar pe măsură ce înaintază în vârstă devine tot mai avar și este lipsit de virtute, pentru că este lipsit de rațiune. Acest tânăr este asemănător cetății în care trăiește (Capcelea, 2004).

Cum ajunge tânărul să se îndepărteze de virtute? Platon explică acest fenomen prin intermediul exemplului pe care-l oferă viața tatălui tânărului, în cadrul cetății. Tatăl acestuia, om modest, fuge de slujbe înalte, de judecăți etc. Cu toate acestea, el nu se află printre cârmuitori. Cei ce, asemenea lui, își văd de treaba lor, în cetate sunt socotiți neghiobi și sunt ținuti la mică cinste, pe câtă vreme cei necinstiți sunt copleșiți de onoruri. Tânărul va fi influențat de ambele modele de comportament: pe de o parte, de exemplul tatălui său, exemplu de corectitudine și cinste, pe de altă parte, de exemplul celor necinstiți și copleșiți totuși de onoruri. Într-o astfel de situație el va alege calea de mijloc, iubitor „de victorii și înflăcărare și iată-l devenind un bărbat mândru și un prețuitor al gloriei” (Platon, 1986, p. 355). Acesta este tipul de om timocratic (Popa *et. al.*, 2002).

Cum putem formula succint trăsăturile acestei forme de guvernământ? Pentru timocrație este caracteristică elogiarea conducătorilor militari, care se datorează, în mare parte, victoriilor în lupte, bogăției și influenței pe care o au. Putem observa că fiecare pătură socială își are propria îndeletnicire: țăranii lucrează pământul, ostașii luptă sau sunt într-o continuă pregătire pentru război. Cel mai important lucru pentru oameni sunt bogățiile materiale. Trecerea de la timocrație la oligarhie, următoarea formă de guvernământ, se întâmplă ca urmare a faptului că oamenii și-au agonisit averea și, pentru a o folosi, modifică legile existente. Acum, procesul de agonisire a averii este numit acumulare de capital, care trebuie investit într-o afacere. Însă, dat fiind faptul că în sec. V–IV î.e.n., unica „afacere” existentă era lupta pentru putere, care rămâne, de altfel, actuală și în epoca contemporană. Așadar, este introdus censul asupra averii, la putere aflându-se numai cei bogați. Observăm creșterea concurenței, bogăția trezește admirația mai multor oameni. (Platon, 1986).

Cum are loc trecerea de la timocrație la oligarhie? Când fiecare se îmbogățește, orânduirea timocratică este pusă în pericol. Oamenii de la putere atrag legea de partea lor pentru a le apăra bogățiile și a le permite să le sporească. Mergând tot mai mult pe calea afacerilor, ei ajung să disprețuiască virtutea, iar oamenii capabili și buni sunt din ce în ce mai puțin prețuiți. În acel moment, acești oameni vor face o lege prin care vor socoti mărimea averii drept temei al regimului oligarhic (Capcelea, 2004).

Prin urmare, orânduirea politică oligarhică este „cea unde magistraturile țin de venit, în care cei bogați cârmuiesc, iar săracul nu participă la putere” (Platon, 1986, p. 355). În cetatea cu regim oligarhic, având ca fundament averea, societatea se scindează în bogați și săraci; ca urmare a acestei scindări apar cerșetori, iar acolo unde sunt cerșetori apar și hoții. Într-o astfel de situație, liniștea în cetate este menținută prin forță (Popa *et al.*, 2002). Cu cât mai avansată este oligarhia, cu atât mai înalt este censul asupra proprietății. Această formă de guvernământ se bazează pe puterea forțelor armate și pe intimidare. Observăm existența câtorva state într-un stat: unul este statul bogaților, iar altul – al săracilor. Este semnificativ faptul că între aceste state imagineare apare ură și dușmănie, însă ele nu pot lupta, fiindcă cei săraci nu au arme, iar cei bogați nu vor să lupte, deoarece nu vor să-și irosească averea, de aceea, chiar dacă participă într-o campanie militară și sunt biruiți, ei rămân bogați. Trăsătura negativă a acestei forme de guvernământ este faptul că bogații pot să-și vândă proprietatea, rămânând săraci, ceea ce duce la creșterea nivelului de sărăcie a statului respectiv, cheltuielile bogaților neaducând niciun beneficiu economiei statale.

Referindu-ne la caracterul oamenilor care trăiesc în cetatea guvernată oligarhic, acesta este format sub influența „lipsei de educație, a proastei creșteri și a relei alcătuirii a regimului” (Platon, 1986, p. 359). Omul oligarhic va lăsa deoparte înflăcărea și dorința de onoruri și va fi subjugat de goana după înavuțire. Este un om avar, făcând avere din orice. În fața oamenilor, el trece drept un om bun, cu toate că el nu crede că binele este preferabil răului. Un asemenea om este tot timpul dedublat, astfel că sufletul său nu este armonizat. De aceea, el nu poate fi un virtuos. Platon nu prețuiește deci nici orânduirea oligarhică (Capcelea, 2004).

Trecerea de la oligarhie la democrație se produce din cauza lăcomiei magistraților. Ei vor profita de ceilalți și vor săraci pe unii oameni de valoare. Aceștia, fiind plini de ură, vor unelti împotriva celor ce posedă avuția lor. În timp ce unii acumulează bogății, ceilalți, săraci, acumulează ură (Popa *et al.*, 2002). Observăm societatea în care nu există clasa de mijloc, societatea în care trăiesc sau oamenii foarte bogați, sau cei extrem de săraci. Platon descrie situația respectivă prin existența a două „state” într-un stat, în cadrul căruia nu există unitate și sunt formate două lagăre distincte. Cu toate acestea, situația creată provoacă schimbări atât în mentalitatea bogaților, cât și în a celor săraci. Fiind îmbuiabăți de bogății, cei dintâi vor deveni malefici și leneși. Platon afirma că democrația apare atunci când săracii, biruind, îiucid pe unii dintre cei bogați, pe alții îi alungă, restului îi dau prada egală în drepturi cetățenești ca și în demnități, și atunci când, de obicei, demnitățile se atribuie prin tragerea la sorți (Platon, 1986, p. 364). Prin urmare, democrația apare atunci când tineretul vinde averea sa, care este cumpărată de guvernanți, iar cei risipitori, pierzând averea, încep să pregătească lovitura de stat. Cu timpul începe lupta între săraci și bogați, cei dintâi vin la putere, își nimicesc adversarii și, drept consecință, toți devin egali în drepturi.

Democrația este o orânduire fără stăpân, plăcută, distribuind egalitatea tuturor cetățenilor. În cadrul acesteia, titularii funcțiilor publice sunt aleși prin tragere la sorți. Modul de instaurare a democrației este lupta sau retragerea oponenților regimului respectiv. Democrația poate fi caracterizată prin existența libertății totale, a posibilității de a realiza orice dorință. Fiecare poate să-și aranjeze viața după bunul plac. Democrația nu are o guvernare corespunzătoare și reflectă celelalte forme existente, predominând egalitatea. În același timp, conform doctrinei lui Platon, aspectele negative ale democrației sunt: lipsa de respect față de părinți și profesori, nerespectarea legilor, egalitatea dintre soț și soție. Societatea este compusă din cei risipitori, care se află în fruntea țării, cei bogați, care finanțează puterea de stat și poporul care muncește, însă anume poporul este adevăratul deținător al puterii de stat, în cazul în care oamenii se unesc pentru atingerea scopului comun.

Omul democratic este omul care își orânduiește propriul model de viață. Viața sa nu este ordonată și nu se supune regulilor necesității, fiind în mare parte compusă din plăceri. Astfel, omul respectiv cade în diverse vicii și se complăce în ele, crezându-se liber. Această libertate excesivă va determina pieirea democrației și trecerea la tiranie (Popa *et al.*, 2002). „Nesațul după libertate și neglijarea celorlalte preocupări preschimbă și această orânduire și o pregătesc să ceară tirania” (Platon, 1986, p. 371). Libertatea excesivă, va afirma Platon, pare că nu se schimbă în nimic altceva decât într-o slăbire excesivă atât în cazul individului, cât și al cetății. În democrație, anarhia se poate propaga cu repeziciune, cetățenii nemaiauscultând nici de legile scrise, nici de cele cutumiare, din dorința de a nu avea un stăpân (Capcelea, 2004). Cu timpul, apar oamenii care sunt exaltați de mulțime, din rândul cărora se naște tiranul, iar, ca urmare, prea multă libertate se transformă în sclavie. Trebuie să remarcăm faptul că în Antichitate sensul cuvântului „tiran” era parțial diferit de cel pe care îl cunoaștem noi. Pentru grecii antici, tiranul reprezenta persoana care ajungea la conducere din rândul poporului. De fapt, lupta pentru putere reprezintă lupta între clasele sociale, mai precis, lupta poporului cu elitele politice. Când la putere vine tiranul, această luptă este biruită de popor, care i-o încredințează persoanei alese. Observăm că democrațiile sunt conduse de un președinte pus de popor, pe care îl sprijină și căruia îi dă puteri din ce în ce mai mari. Tiranul apare întotdeauna dintr-un astfel de președinte crescut de popor. El va limita tot mai mult libertățile până ce întreg poporul va fi adus la robie (Capcelea, 2004). „Fugind poporul de fumul robiei oamenilor liberi, a căzut în focul despoției sclavilor; el a schimbat acea libertate prea mare și rău venită, pe cea mai grea și mai amară robie adusă de către robi” (Platon, 1986, p. 381). Această idee se explică prin faptul că, după ce tiranul a ajuns la putere, el începe să-și nimicească oponenții, adică intervine aristocrația, iar bogățiile sunt împărțite cu poporul. Dar, cu timpul, această persoană concentrează în mâinile proprii puterea absolută, fiindcă aristocrația și oamenii aflați la conducere au fost nimiciți.

Treptat, după obținerea puterii nelimitate, sunt mărite impozitele, monarhul începe să aibă teamă de un complot, urăște poporul, care, de fapt, i-a încredințat puterea și, în acest moment, se naște tiranul, în adevăratul sens al cuvântului. Tiranul este însă nefericit, el fiind un sclav autentic, supus propriilor sale porniri și sărac sufletește. El este plin de spaime de-a lungul întregii sale vieți (Capcelea, 2004). Statul începe războiul, cei mai curajoși, deștepți, bogați oameni din statul acesta sunt omorâți, fiindcă reprezintă un pericol pentru tiran. În această etapă, statului îi este caracteristică starea de război permanent, pentru ca oamenii să nu fie preocupați de problemele interne ale statului, impozitele sunt în continuă creștere și, ca urmare, poporul începe să urască tiranul. Observăm că orice exces determină o schimbare în sensul unui exces contrar (Capcelea, 2004), iar democrația piere din cauza excesului de libertate. Printr-o lovitură de stat, tiranul este răsturnat, iar la putere vine poporul. Observăm revenirea la democrație. Conform altei opinii, tirania produce suferință, care constituie un „instrument de trezire”. În mod paradoxal, în timp, sistemul tiranic va permite reapariția germenilor aristocrației – a „oamenilor de aur” și acest lucru a fost probat de istorie. Și apoi, ciclul sistemelor politice se reia (Cârnaț, 2010, p. 181).

În lumina celor relatate *supra*, conchidem că procesul schimbării formelor de guvernământ se rezumă la următoarele etape: aristocrația, forma ideală de guvernământ, care degenerează în timocrație, adică guvernământul celor ambițioși și lacomi de bogății. Odată bogățiile acumulate, timocrația se transformă în oligarhie, unde conducătorii sunt cei bogați (Vrabie, 1997). Abuzurile oligarhiei duc la nașterea dorinței de libertate și atunci oligarhia se transformă în democrație – guvernarea de către mulțimi. În sfârșit, excesul de libertate duce la instaurarea tiraniei (Arseni, 2019).

Prin urmare, observăm că cel mai important lucru reflectat de Platon, în cadrul studierii alternării formelor de guvernământ, este faptul că schimbarea priorităților, dorințelor, scopurilor împărtășite de persoanele care formează societatea duc la schimbarea regimului politic. Platon cercetează forma de guvernământ în cadrul societății, văzând viața în plenitudinea și complexitatea ei. În pofida faptului că gânditorul face parte din curentul idealist al filosofiei antice, împărtășind ideea binelui și a virtuților absolute, observăm o analiză profundă a vieții în cadrul societății contemporane filosofului. Platon nu diferențiază teoria și practica, nu idealizează societatea în care trăiește, ci observă legitățile care determină schimbările majore atât în cadrul vieții fiecărui individ, cât și în ceea ce privește formele de guvernământ instaurate în polis.

O altă idee abordată de Platon, care necesită cercetare, este poziția omului în societate. Gânditorul remarcă faptul că anume omul este generatorul schimbărilor majore în societate. După Platon, formele de guvernământ se degradează din cauza moravurilor caracteristice unei anumite societăți într-o perioadă de timp determinată

astfel putem concluziona că tot oamenii pot schimba viața în stat spre bine, pot modifica „cercul” schimbărilor, din cel caracterizat prin degradarea societății în cel care duce la evoluția sistemului organizării statale. Orice schimbare nu pornește de sus în jos, de la guvernanți la guvernați, ci, din contra, de la oamenii de rând la cei care exercită efectiv puterea de stat. Oamenii sunt cei care aduc schimbarea. Reflectând asupra studiului lui Platon, putem constata că viața și aspirațiile unui tânăr, precum și relațiile lui în cadrul familiei, nu constituie un obiect de studiu care l-ar fi preocupat pe marele filosof, însă viața unei familii oglindește situația predominantă la nivelul societății. Invocând exemplul unui tânăr, gânditorul descrie societatea, cu aspirațiile și scopurile ei.

Prin urmare, pentru a determina particularitățile unui sau altuia, regim politic, trebuie analizată situația cetățeanului în statul respectiv, dorințele, aspirațiile lui, problemele cu care se confruntă. Și doar îmbunătățirea situației omului în stat este cea mai rapidă și cea mai eficientă cale care aduce schimbări spre bine atât în societate, cât și în întregul aparat statal.

Referindu-se la clasificarea formelor de guvernământ, Platon a pornit de la definirea ideii de justiție și dreptate, formele de guvernământ ideale fiind juste, iar cele rele – injuste. Spre deosebire de Platon, Aristotel (384–322 î.e.n.) s-a pronunțat pentru forme mixte de guvernare, deoarece considera că formele ideale de guvernare nu pot exista în realitate (Guceac, 2001). Gânditorul înainta drept criteriu de clasificare a formelor de guvernământ interesul general, dar și numărul persoanelor care se află la conducerea statală. Din acest punct de vedere, Aristotel considera că interesul general poate fi atins numai în cadrul acelor forme de stat, precum monarhia, aristocrația și politeea (democrația legală). Prin urmare, Aristotel clasifica statele după numărul de guvernanți – unul singur, o minoritate privilegiată sau o majoritate a cetățenilor. Dacă statul este guvernat de un singur individ, atunci e o monarhie sau, dacă e să traducem exact termenul lui Aristotel, ar trebui să-i spunem regalitate. Dacă statul este guvernat de o elită, e aristocrație. Când statul este guvernat de o majoritate a cetățenilor, de poporul însuși, este o democrație (Stere, 2016, p. 42–43). Abordând formele de guvernământ „rele”, filosoful afirma că tirania reprezintă o monarhie îndreptată în avantajul monarhului, oligarhia – în avantajul celor înstăriți, iar democrația – în avantajul celor săraci; dar niciuna dintre acestea nu are în vedere deloc avantajul comun (Aristotel, 2001, p. 163).

Așadar, observăm o diferență substanțială în ce ține atât de criteriul clasificare a formelor de guvernământ, cât și de modelele, propuse de filosofi, de schimbare a acestor forme; ambii însă, remarcăm, au plasat aristocrația și monarhia în categoria formelor de guvernământ „bune” și au dezagreat democrația, ceea ce reprezintă un impuls pentru a analiza conceptul filosofico-politic al democrației și a stabili căi prin care neajunsurile democrației ca regim politic actual pot fi înlăturate.

IV. IMPORTANȚA ȘI ACTUALITATEA IDEILOR ELABORATE DE PLATON

Importanța cercetării formelor de guvernământ de către Platon se explică prin faptul că filosoful, pe de o parte, vede cauza schimbărilor formelor de guvernământ în mentalitatea oamenilor, în dorințele și stilul de viață ale acestora, iar pe de altă parte, oferă o dimensiune psihologică orânduirii statale, arătând cum stilul de viață al oamenilor influențează viața întregului polis. Platon analizează în profunzime formele de guvernământ, determinând cauzele și consecințele schimbării acestora. Filosoful analizează „statul natural”, îl vede ca pe un organism viu, fiindcă toate schimbările în societate se produc organic, nu sunt forțate, orânduirea statală se schimbă treptat. Statului, la fiecare etapă a existenței sale, îi este caracteristică o anumită formă de guvernământ, care corespunde tendințelor existente în societate, iar schimbările în cadrul acesteia sunt organice, fiind dictate de schimbările care intervin în viața societății. Trebuie să remarcăm faptul că societatea este inseparabilă de stat, precum și statul este inseparabil de societate. Pe de o parte, de orânduirea statală depinde binele întregii comunități umane, iar pe de altă parte, societatea își lasă amprenta asupra formelor de guvernământ existente, determinând schimbarea acestora.

În lucrarea sa, Platon a arătat semnificația învățământului echilibrat, care permite o dezvoltare multilaterală a persoanelor care vor guverna și vor apăra statul. Filosoful afirma că puterea trebuie să aparțină oamenilor cuți, bine educați, inteligenți, care, datorită virtuților și cunoștințelor obținute, se evidențiază printre ceilalți cetățeni. Puterea în stat trebuie să fie exercitată de oamenii care înțeleg esența orânduirii statale, esența bunei guvernări, care au ajuns la înțelegerea adevărilor fundamentale, care văd posibilitatea de a schimba statul și societatea spre bine. Acești oameni nu luptă pentru putere, nu doresc să exercite funcții publice, întrucât văd în funcțiile date o datorie, o obligație fundamentală, care este, mai degrabă, o povară decât un beneficiu. Anume acești oameni sunt demni să se afle la guvernare și să exercite puterea de stat.

Considerăm că o asemenea abordare relativă cu referire la meritul persoanelor care exercită puterea de stat rămâne aplicabilă și în zilele noastre, căci datoria primordială a demnitarului constă în reprezentarea intereselor poporului, iar orice persoană care ajunge să exercite o funcție publică trebuie să pună interesul și voința poporului mai presus de interesele proprii. Când demnitarul nu este ghidat de voința cetățenilor, nu-i mai reprezintă, când interesele personale sau ale partidului din care face parte devin mai importante decât interesele întregii națiuni, atunci puterea nu mai este nici legitimă, nici reprezentativă și nu mai aduce bine oamenilor, deviază de la scopul suprem al guvernării.

Un alt concept care trebuie să guverneze orânduirea statală actuală se referă la ideea ca întregul proces de guvernare să fie îndreptat spre binele omului simplu, spre îmbunătățirea calității vieții lui, acesta fiind, de altfel, scopul suprem al

oricărei guvernări. Prin urmare, orice proiect de lege, orice act normativ trebuie să aducă schimbări benefice în viața oamenilor, să fie implementate, la nivel central, mai multe inițiative sociale, iar conceptul de „stat social” să nu fie doar unul declarativ, ci, de-a dreptul, transpus în practică.

Nu putem nega faptul că nu există nici adevărul, nici binele absolut, nici un ideal superior moral, care poate fi pus în practică, nici conceptul de „bună guvernare”, important pentru orice societate în oricare etapă de dezvoltare istorică. Însă respectarea voinței poporului și, în termenii lui Platon, dorința atingerii „binelui comun” rămân criterii de bază pentru edificarea societății democratice. Iar în cazul în care guvernanții nu sunt ghidați de atingerea binelui comun, a unui ideal care va fi împărtășit de toți cetățenii, pierde însuși sistemul de guvernare; el nu mai este eficient și nu-și atinge finalitatea. Populația nu este doar dimensiunea demografică a statului, în spatele acestei noțiuni largi stau oamenii, a căror viață este formată, modelată, schimbată de politica statală promovată într-o perioadă de timp determinată. Prin urmare, orice decizie politică are, în ultima instanță, o importanță vitală asupra vieții cetățeanului de rând.

Lucrul care însă rămâne neschimbat chiar și acum este faptul că oamenii trebuie să fie demni de a ocupa funcții publice, de a exercita puterea de stat, să nu fie lipsiți de virtuți și nici de dorința de a schimba viața oamenilor simpli spre bine.

Totodată, pornind de la premisa că aceste idei au fost exprimate cu mai bine 25 de secole în urmă – în sec. V î.e.n. – trebuie să recunoaștem că, între timp, s-au schimbat societatea, condițiile de trai, viața politică, economică, socială, mentalitatea oamenilor, formele de guvernământ, unele cum ar fi aristocrația, timocrația, oligarhia au devenit istorie.

Cu toate acestea, ideile lui Platon rămân actuale, fiindcă oglindesc idealul spre care trebuie să tindă fiecare societate, ideal care presupune că procesul de guvernare este axat pe respectarea drepturilor omului, pe asigurarea îmbunătățirii condițiilor de trai ale oamenilor, prin implementarea politicilor sociale.

Susținem ideea că fericirea cetățenilor nu este un criteriul obiectiv pentru „evaluarea” caracterului social al statului, că fiecare persoană are viziuni diferite asupra fericirii și, fără îndoială, nu există un stat în care toți cetățenii să fie fericiți, însă, prin explicarea conceptului de stat ideal, Platon, pentru prima dată în istoria omenirii, valorifică poziția omului în stat, înțelege importanța cetățenilor, în general, și a fiecărei persoane, în particular, încercând să scoată în evidență potențialul uman. Gânditorul nu elaborează modelul unui stat în care cetățenii sunt pasivi; din contra, filosoful vede în oameni forța care este capabilă să schimbe situația politică existentă. Pe de o parte, fiecare cetățean împreună cu toată comunitatea contribuie la schimbarea formelor de guvernământ, de modul de viață al oamenilor depinde orânduirea statală iar pe de altă parte, filosoful, adică persoana care, după modelul elaborat de Platon, guvernează statul ideal, este cel indicat să contribuie, prin cunoștințele sale, la dezvoltarea societății, să aducă armonie și ordine în viața oamenilor, să lucreze continuu pentru a atinge „binele comun”, pentru reformarea societății.

În accepțiunea lui Platon, societatea unită este condiția esențială a statului puternic. Gânditorul, pe bună dreptate, considera că puternică poate fi doar societatea care nu este dezbinată pe interior. Platon propune și anumite reguli, care pot face o societate unită, cea mai importantă fiind conștientizarea necesității de a uni societatea prin scopuri, idei, credințe.

CONCLUZII GENERALE

Generalizând cele relatate *supra*, constatăm că actualitatea și impactul concepțiilor lui Platon asupra științei dreptului constituțional se manifestă prin cercetarea noțiunilor „forma de guvernământ” și „forma de organizare a puterii de stat”, care sunt perfect aplicabile în epoca contemporană. În baza formelor de guvernământ descrise de Platon, s-au conturat și cristalizat două forme de organizare statală a puterii în statul contemporan: 1. forma de guvernământ propriu-zisă și tipurile ei (monarhia și republica) și 2. regimul politic și tipurile lui (în baza principiului separației puterilor în stat: regimul politic parlamentar; regimul politic prezidențial și regimul politic semi-prezidențial, iar în funcție de principiile ce stau la baza regimului politic, distingem: 1. regimuri politice democratice; 2. regimuri politice totalitare).

Realizând clasificarea formelor de guvernământ și cercetând modificarea acestora într-o perioadă determinată, Platon a devenit primul gânditor care a analizat mecanismul exercitării puterii de stat prin prisma poziției sociale a omului și a familiei acestuia. Filosoful a constatat că anume modul și condițiile de viață ale cetățenilor dintr-o țară sunt determinante pentru producerea unor modificări sociale complexe, cu repercursiuni asupra aparatului statal. În acest context, conducerea statului este nevoită să se adapteze la modificările de mentalitate și la modul de viață al cetățenilor, în caz contrar, aceasta va fi detronată. Atare mecanism a stat la baza principalelor revoluții din istoria omenirii, printre care Revoluția engleză (1640–1660), Marea Revoluție Franceză (1789–1799).

Platon a formulat și conceptul „bunei guvernări”, devenit indispensabil în evaluarea activității autorităților publice în secolul XXI. În prezent, buna guvernare este inseparabilă de implicarea societății civile, a cetățenilor în procesele publice decizionale. Anume Platon a fost primul gânditor care a subliniat că cetățenii sunt într-o strânsă legătură cu guvernarea și cu autoritățile publice, exercitând o presiune politică asupra acestora.

Nu poate fi negată importanța promovării „binelui public” în procesul guvernării, care este condiționat de necesitățile generale ale populației. În acest context, menționăm faptul că oricare societate, la orice etapă de dezvoltare istorică, caută să definească binele „absolut”, cunoscut sub denumirea de „interes național”. Promovarea acestui interes variază în funcție de conjunctura politică, economică, socială, internațională, precum și de activitatea diplomaților, care reprezintă statul

în străinătate. Așadar, tendința de a atinge un înalt nivel de bunăstare a statului și a cetățenilor este urmată de majoritatea statelor lumii contemporane. Susținem și afirmația filosofului potrivit căreia educarea generației tinere reprezintă cea mai eficientă cale spre dezvoltarea progresivă a societății. Domeniul educației, culturii și cercetării este unul dintre cele mai dezvoltate în statele democratice contemporane, iar progresul social poate fi urmărit doar prin ridicarea nivelului conștiinței juridice a societății.

Neschimbat rămâne și idealul unui demnitar de stat, care, prin activitate proprie, urmărește bunăstarea generală a populației, dezvoltarea statului și a economiei naționale. Căutarea permanentă a acestui ideal se manifestă prin schimbarea partidelor la guvernare, a persoanelor care exercită funcții de demnitate publică și a oficialilor de stat. Abuzul de încredere socială acordată se penalizează cu sancțiune politică, și anume, pierderea funcției deținute și schimbarea partidului de guvernare.

Ținând cont de cele expuse *supra*, conchidem că ideile elaborate de Platon rămân și astăzi actuale, pe de o parte, cuprinzând geneza conceptului „orânduire statală”, care este strâns legat de conceptul „putere de stat”, iar pe de altă parte, arătându-ne legitățile dezvoltării și funcționării puterii de stat ca fenomen politico-social la etapa actuală de dezvoltare a societății.

BIBLIOGRAFIE

1. Aristotel. (2001). *Politica*, ediție bilingvă, traducere, comentarii și index de Alexander Baumgarten, cu un studiu introductiv de Vasile Muscă, București: Editura IRI.
2. Arseni A. (2019). *Drept constituțional și instituții politice*, ediția a 2-a, vol. 1, Chișinău: Editura CEP USM.
3. Avornic G. (2010). *Tratat de teoria generală a statului și dreptului*, vol. 2, Chișinău: Tipografia Centrală.
4. Banu I. (1975). Studiul introductiv, în *Platon. Opere*, vol. 1 București: Editura Științifică și enciclopedică.
5. Capcelea V. (2004). *Filosofia dreptului, Manual pentru instituții de învățământ superior*, Chișinău: Editura Arc.
6. Cârnaț T. (2010). *Drept constituțional* ed. 2, Chișinău: Editura PrintCaro.
7. Craiovan I. (1998). *Introducere în filosofia dreptului*, Bucharest: Editura All Beck.
8. Diogenes Laertios (2001). *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, Iași: Editura Polirom.
9. Florian M. (1996). Filosofia greacă, în *Filozofie, analize și interpretări*, Oradea: Editura Antet.
10. Georgescu P.A. (2001). *Filosofia dreptului în contextual actualității. Tratat și antologie de texte*, București: Editura Universității Titu Maiorescu.
11. Georgescu Ș. (2001). *Filosofia dreptului. O istorie a ideilor din ultimii 2500 de ani*, București: Editura ALL BECK.
12. Guceac I. (2001). *Curs elementar de drept constituțional*, vol. 1, Chișinău: Tipografia Centrală.
13. Michel Villey, (1975). *Philosophie du droit Definitions et fins du droit*, Paris: Dalloz
14. Platon, (1986). *Republica în Opere*. vol. 5 București: Editura Științifică și Enciclopedică.
15. Nechaiev S. (2018). *Teoria statului. Cu comentarii și explicații (culegere)*. Moscova: Editura ACT.

16. Popa N., Dogaru I., Dănișor G., Dănișor D.C. (2002). *Filosofia dreptului. Marile curente*, București: Editura ALL BECK
17. Râbca E., Zaharia V., Mărgineanu V., Ciobanu R. (2016). *Filosofia dreptului*, Chișinău: Editura Artpoligraf.
18. Stere C. (2016). *Curs de drept constituțional*, Chișinău, Editura Cartier.
19. Stroe C., Culic N. (1994). *Momente din istoria filosofiei dreptului*, București: Editura Ministerului de Interne.
20. Vrabie G. (1997). *Drept constitutional și instituții politice*, vol. 1, Iași: Editura „Cugetarea”.

L'environnement entre luttes et patrimoine (Mediul între lupte și patrimoniu), volum coordonat de Antoine Heemeryck și Pascale Phélinas (Editura L'Harmattan, Paris, 2022).

Una dintre cele mai recurente și tulburătoare teme prezente în mass media actuală se referă la criza ecologică și incertitudinile cu privire la viitorul vieții pe pământ. Este o alarmantă realitate trăită și, în egală măsură, comentată și problematizată sub toate aspectele. Industrializarea ce a însoțit apariția societății capitaliste a marcat începutul unui proces complex de configurare a unei noi societăți, atât sub aspectul vieții materiale și spirituale, cât și al unei noi viziuni, centrată pe ideea supremației absolute a omului în raport cu natura și a convingerii că dezvoltarea și progresul sunt procese continue și ineluctabile. Iată că, în prezent, omenirea a ajuns într-un punct critic, în care însăși supraviețuirea acesteia este pusă sub semnul întrebării. Exploatarea fără nici o limită a planetei a distrus treptat mediul înconjurător, ne mai permițându-i acestuia să se autoregleze și să se mențină ca ecosistem. Prin urmare, găsirea unor soluții de diminuare a efectelor distructive generate de activitatea umană orientată exclusiv înspre exploatarea resurselor naturale și obținerea profitului cu orice preț reprezintă una din temele cele mai actuale și fierbinți, atât în mediile de decizie politică, cât și în cele științifice.

Un exemplu ilustrativ în acest sens îl reprezintă și volumul recent apărut la editura pariziană L'Harmattan, intitulat *L'environnement entre luttes et patrimoine (Mediul între lupte și patrimoniu)*, sub coordonarea lui Antoine Heemeryck și Pascale Phélinas, cei doi semnând, de altfel, și o edificatoare *Introducere*. Antoine Heemeryck este un antropolog francez stabilit de o bună perioadă de timp în România, unde activează ca cercetător la Muzeul Național al Țăranului Român; totodată, este membru al CESSMA (Centrul de Studii asupra lumilor africană, americană și asiatică) și autorul unor studii de specialitate și cărți¹, Pascale Phélinas este economistă de formație și cercetătoare experimentată în domeniul agriculturii, al pieții muncii și al problemelor ce vizează conexiunile dintre agricultură și mediu, în legătură cu care a publicat numeroase studii; este director de cercetare în cadrul IRD (Institutul francez de cercetare a dezvoltării), și, de asemenea, membră a CESSMA, prestigioasă instituție de învățământ franceză ce a și subvenționat publicarea prezentei lucrări.

Volumul reunește zece studii ce aparțin unor autori de specialități diferite: antropologi, economiști, istorici, geografi, provenind din arii geografice diverse, ceea ce asigură o perspectivă pluridisciplinară și comparativă asupra multiplelor teme abordate, toate având ca numitor comun schimbările globale actuale, situate la intersecția dintre natură, patrimoniu și luptele sociale.

Primele trei studii prezentate în volumul mai sus amintit constau în profunde analize teoretice orientate asupra unor subiecte stringente, în care autorii surprind și incită cititorul prin opinii și concluzii critice și lipsite de menajamente. Este și cazul primului dintre acestea, semnat de Antoine HEEMERYCK și intitulat *De la guerre froide au réchauffement climatique: développement, anti-environnementalisme et gouvernance bio-numérique (De la războiul rece la încălzirea climatică:*

¹ L'importation démocratique en Roumanie: Une perspective anthropologique sur la construction d'une société post-dictatoriale (Importarea democrației în România: o perspectivă antropologică asupra construirii unei societăți post-dictatoriale), Paris, L' Harmattan, 2010, 402 pagini; Antoine Heemeryck, Cristi Pantelimon, La Globalisation en perspective. Elites et normes (Globalizarea în perspectivă. Elite și norme), București, Editura Niculescu, 2013, 208 pagini.

dezvoltarea, mișcarea împotriva mediului și guvernarea bio-numerică), și în care autorul, spre exemplu, conchide fără ezitare că, „Il n'existe aucun vaccin efficace pour prévenir la dégradation accélérée de l'environnement. En revanche, la gouvernance bio-numérique est une instrument remarquable pour encadrer et réprimer des sociétés”. („Nu există nici un vaccin capabil să prevină degradarea accelerată a mediului. Drept urmare, guvernarea bio-numerică este un remarcabil instrument de limitare a libertăților și de reprimare a societăților”) (p. 39–40). În continuare, Bernard HOURS, în studiul său, *La renaissance morale d'un capitalisme naturalisé (Renașterea morală a unui capitalism naturalizat)* realizează o critică a politicii practicate în prezent de marile corporații multinaționale – principalele vinovate de poluarea planetei – care, fiind confruntate cu mișcările ecologiste, își descoperă sau, mai bine zis, își inventează o dimensiune morală, de apărătoare ale planetei, lansându-se în campanii intens mediatizate cu iz ecologist, în care propun diverse produse care integrează și această etică, de responsabilizare în problema protejării mediului. În opinia lui Hours, însă, acest demers filistin nu ar fi altceva decât o operațiune de *greenwashing*, în care se produce doar un transfer „de la philanthropie patronale d'hier à la Responsabilité sociale et environnementale des entreprises (RSE) („de la filantropia patronală de ieri la responsabilitate socială și de protejare a mediului a corporațiilor (CSR)”)” (p. 43). Mai departe, cercetătoarea Monique SELIM, în studiul său intitulat *Luttes idéologique et normes morales (Lupte ideologice și norme morale)* se concentrează pe evidențierea importanței dimensiunii morale în cadrul specific al societății franceze a ultimilor ani, societate în care, remarcă aceasta, clivajele, tensiunile și contradicțiile, inclusiv cele ideologice, s-au acutizat dramatic în perioada pandemiei COVID–19.

Toate aceste valoroase analize sunt completate de șapte articole care conțin tot atâtea studii de caz referitoare la unele situații particulare din țări diferite, precum Franța, Argentina, Rusia și România (în legătură cu care sunt prezentate nu mai puțin de patru studii de caz, toate semnate de autori români). Astfel, în studiul intitulat *Sur l'échec des manifestations contre la déforestation illégale en Roumanie (Despre eșecul ideologic al manifestațiilor împotriva despăduririlor ilegale în România)*, Diana MĂRGĂRIT reperează și analizează cauzele pentru care țara noastră a fost incapabilă să își respecte angajamentele internaționale cu privire la stoparea despăduririlor, fenomen deosebit de grav, cu urmări dezastruoase, precum producerea inundațiilor, alunecărilor de teren sau diminuarea drastică a biodiversității. Printre cauzele responsabile de apariția acestor fenomene sunt identificate: lipsa de miză electorală a mesajului ecologist și, în consecință, dezinteresul politic față de această temă, statutul juridic ambiguu al terenurilor forestiere, contribuția masivă a exporturilor de lemn la creșterea PIB-ului țării, ponderea uriașă a gospodăriilor care încă folosesc lemnul ca sursă de încălzire, interesele de exploatare ale unor mari companii internaționale etc. Concluzia autoarei nu e deloc încurajatoare: „En dépit des amendements législatifs, de l'introduction de mécanismes de surveillance, de succès médiatique, de la mobilisation civique et d'une sensibilité croissante de la opinion publique face aux sujets environnementaux, la déforestation illégale reste un phénomène problématique, complexe et difficile à gérer”. („În ciuda amendamentelor legislative, a introducerii unor mecanisme de supraveghere, cu succes mediatic, a mobilizării civice și a unei sensibilizări tot mai mari a opiniei publice față de subiectele legate de mediu, despăduririle ilegale rămân un fenomen problematic, complex și dificil de gestionat”) (p. 95). În continuare, cercetătoarea Ana PASCU, în studiul intitulat *Activisme social et patrimonial en Roumanie postcomunisme (Activism social și patrimonial în România postcomunistă)* aduce în discuție tema atât de des invocată a dezvoltării durabile, proces care „promet une prospérité économique, en particulier pour les régions défavorisées et, en promouvant des valeurs culturelles traditionnelles, une mode de vie soutenable et une gestion responsable des ressources naturelles” („promite o prosperitate economică, în special pentru regiunile defavorizate, și promovând valorile culturale tradiționale, un mod viață sustenabil și o gestionare responsabilă a resurselor naturale”) (p. 134). Autoarea insistă, totuși, și asupra vulnerabilităților și impasurilor apărute în procesul de implementare a diverselor programe de dezvoltare durabilă: absența precizării căilor de realizare a scopurilor sau a costurilor și a surselor concrete de finanțare a proiectelor, cât și incapacitatea autorităților locale de a susține financiar aceste proiecte. Însă, acolo unde acestea eșuează, reușesc, așa cum se demonstrează pe larg asociațiile private, precum *Asociația Sfânta Varvara* și *Asociația Monumentum*.

Studiul semnat de Stavros V. PARASTATOV și Konstantin PILIPILIADI, intitulat *La diplomatie environnementale russe en perspective (Diplomația rusă cu privire la mediu, în perspectivă)*, prezintă date interesante și mai puțin cunoscute privitoare la măsurile mai vechi (dintre care unele, așa cum se arată, datează încă pe de vremea țarului Nicolae al II-lea), și mai noi, în special, pe care statul rus le-a adoptat în domeniul protejării mediului, evidențiindu-se dificultățile întâmpinate în prezent, în aplicarea unei „politici verzi” eficiente. Un exemplu sugestiv examinat de autori se referă la situația Lacului Baikal, a cărui importanță în ecosistemul planetei este covârșitoare, acesta asigurând nu mai puțin de 19 % din rezerva de apă dulce a lumii. În ciuda acestei realități, lacul continuă să fie poluat masiv, prin prezența numeroaselor uzine care își desfășoară activitatea în arealul acestuia, cât și prin obiceiurile nesănătoase practicate de populația din zonă. De altfel, nici pentru cei doi semnatari ai studiului amintit mai sus, situația privitoare la cazul particular prezentat nu este deloc încurajatoare: „*Dans certains cas, les mesures prises par les autorités russes pour protéger l' environnement sont réactives et extrêmement peu professionnelles*”. („În anumite cazuri, măsurile luate de autoritățile ruse pentru protecția mediului sunt mai degrabă reactive și extrem de puțin profesionale”) (p. 155), conchid aceștia. În continuare, Pascale PHELINAS, în *Les apories de la régulations environnementale: le cas du soja transgénique en Argentine (Aporiile reglementărilor privitoare la mediu: soia transgenică în Argentina)*, se concentrează asupra dificultăților întâmpinate în aplicarea măsurilor menite să protejeze mediul (precum impunerea cotelor sau a taxelor de mediu), cu aplicare directă asupra cultivării de soia în Argentina, țară a cărei agricultură pare să fie iremediabil, afirmă aceasta, „*heurtée à une entente tacite entre les élites politiques et les élites économiques*”) („prinsă în ciocnirea tacită dintre interesele elitelor politice și cele ale elitelor economice”) (p. 176). În aceste condiții, s-a creat o situație ce este, se pare, fără ieșire, deoarece o bună parte din producția uriașă de soia modificată genetic a acestei țări este exportată (totalizând 25 % din totalul exporturilor), ceea ce reprezintă o contribuție semnificativă la creșterea veniturilor Argentinei și implicit, la scăderea datoriilor externe ale acesteia. Mai departe, Carmen RAFANELL, în studiul intitulat *Nature en ville et mutations urbaines: le parc Văcărești à Bucarest (Natura în oraș și mutațiile urbane: parcul Văcărești din București)* aduce în atenție chestiunea consecințelor provocate de transformarea unui lac artificial din București într-o rezervație naturală, insistând, în special, pe necesitatea valorizării acestuia sub aspect economic și turistic, dar trăgând și un semnal de alarmă asupra incertitudinilor cu privire la viitorul acestuia, mai ales sub presiunea boom-ului imobiliar al ultimilor ani. Situația cu totul specială și dramatică existentă în Valea Jiului din România este evidențiată de Maria MATEONI-MICU în *Dynamique historique du patrimoine: de l'industrialisation au developement durable dans la vallé du Jiu (Roumanie) (Dinamica istorică a patrimoniului: de la industrializare la dezvoltare durabilă în Valea Jiului [România])*. Folosindu-se de situația concretă existentă în această regiune cu totul particulară a României, care după 1989 a trecut prin puternice bulversări sociale și economice, autoarea și-a propus să observe și analizeze modul de constituire, evoluția și deconstruirea în diferite etape istorice a unor categorii diverse de patrimoniu (țărănesc, industrial și cultural), și să examineze dificultățile implementării unora dintre măsurile impuse de strategiile de dezvoltare durabilă a zonei, și față de care, se arată, localnicii s-au dovedit a fi destul de neîncrezători și puțin receptivi. Concluziile sunt puțin optimiste și de această dată, autoarea făcând observația că, adesea, urgența salvării patrimoniului cultural a servit drept paravan pentru diferite meschine interese economice, sociale și politice locale. Prin urmare, cât de realistă și fezabilă este tentativa de valorificare turistică a zonei?, se întreabă aceasta. Ar putea reprezenta un demers de acest tip o alternativă reală de dezvoltare durabilă? Piedicile, inclusiv în acest sens, par să fie insurmontabile, ceea ce o determină pe autoare să considere că, din păcate, Valea Jiului „*parait faussement suspendue dans le temps, entre nostalgie du passé et méfiance de l'avenir*” (pare să rămână suspendată în timp, între nostalgia trecutului și neîncrederea în viitor) (p. 235). Un alt aspect problematic al societății românești de după 1989 este analizat de Cornel Aurelian MICU în studiul *La precarité du droit de la propriété en Roumanie rurale (Precaritatea dreptului la proprietate în România rurală)*. Pe baza unei minuțioase analize efectuată asupra a 30 de titluri de proprietate eliberate după 1990, autorul face unele observații pertinente și alarmante, deopotrivă,

referitoare la modul defectuos în care statul a înfăptuit reconstituirea proprietății funciare în 1991, și la consecințele negative ce au urmat: fragmentarea aberantă a proprietăților, necadastrarea terenurilor, îngreunarea formalităților notariale de transmitere a dreptului de proprietate asupra acestor terenuri prin dreptul de moștenire, pe titlurile de proprietate fiind înscrise o multitudine de persoane etc.

Așa cum se poate constata, se problematizează intens nu numai în legătură cu evoluțiile contradictorii parcurse de societatea românească după 1990, dar se trage și un semnal de alarmă cu privire la modul în care criza ecologică și exigențele dezvoltării durabile impactează societatea și mediul înconjurător în alte arii geografice. Mai mult, prin varietatea tematică și multitudinea perspectivelor de abordare, prin rezultatele obținute și concluziile oferite, ansamblul studiilor reunite în această carte reprezintă o invitație la reflecție și, chiar un imbold spre intervenție și corectarea unor fenomene actuale particulare sau globale, care sunt îngrijorătoare și periculoase pentru viitorul omenirii. Volumul recent publicat la renumita Editură L'Harmattan din Paris și coordonat de Antoine Hemeryck și Pascale Phélinas reprezintă un exemplu edificator al reacției și implicării comunității științifice internaționale în raport cu aceste fenomene.

Manuela Gheorghe